

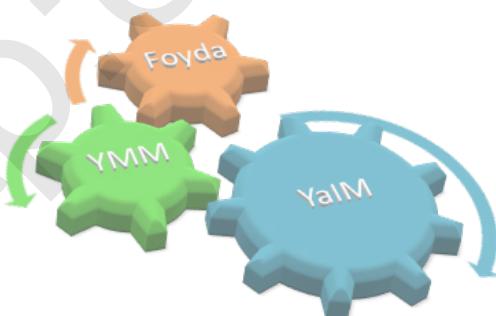
E. Sariqov, B. Xaydarov

EKONOMIKALÍQ BILIM TIYKARLARÍ

9

*Özbekstan Respublikasi Xalq bilimlendiriw
ministrligi uliwma orta bilim beriw
mektepleriniň 9-klası ushin sabaqlıq
sipatında tastiyiqlaǵan*

Törtinshi basılıwi

Tashkent — 2019

UO‘K 37.015.6(075)
BBK 65.01ya7
S-32

Pikir bildiriwshiler:

- A.N.Sattarov** – Respublikalıq tálım orayı «Ekonomikalıq bilim tiykarları» pánı metodisti;
X.T.Jumanov – Nizomiy atındaǵı TDPU «Ekonomikalıq bilim tiykarları pániniń oqıtıl metodikası» kafedrası docenti.

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
ijara ushın basıp shıǵarıldı.**

© «**Huqıq hám Jámiyet**» JSHJ formasındaǵı
baspa, 2019

ISBN 978-9943-5875-0-2

M A Z M U N I

Sabaqlıqtan paydalaniw boyınsha ulıwma kórsetpeler 5

I bap. Isbilermenlik hám óndiris

<i>1- tema.</i> Isbilermenlik.....	8
<i>2- tema.</i> Firma hám onıń túrleri	12
<i>3- tema.</i> Akcioneerlik jámiyeti	16
<i>4- tema.</i> Firmanı ashıw	21
<i>5- tema.</i> Firmanıń qarjıları hám qárejetleri	25
<i>6- tema.</i> Jalpı dáramat, payda hám shıǵın	29
<i>7- tema.</i> Ekonomikalıq xızmettiń talqılanıwı	33
<i>8- tema.</i> Firmanı basqarıw — menedjment	37
<i>9- tema.</i> Marketing	41
<i>10- tema.</i> Óndiris hám ekologiya	45
<i>I baptı tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar</i>	49

II bap. Mámlekет hám ekonomika

<i>11- tema.</i> Mámlekettiń ekonomikalıq wazıypaları	56
<i>12- tema.</i> Mámleket byudjeti	60
<i>13- tema.</i> Bank sistemasi	64
<i>14- tema.</i> Mámlekettiń ekonomikalıq siyasatı	68
<i>II baptı tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar</i>	72

III bap. Salıq túrleri

<i>15- tema.</i> Dáramat salıǵı	78
<i>16- tema.</i> Mal-múlk salıǵı	82
<i>17- tema.</i> Jer salıǵı.....	86
<i>18- tema.</i> Akciz hám qosılǵan baha salıǵı.....	90
<i>III bap baptı tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar</i>	94

IV bap. Inflyaciya hám jumissızlıq

<i>19- tema.</i> Tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishler	98
<i>20- tema.</i> Ekonomikalıq ósiw hám rawajlanıw	102
<i>21- tema.</i> Ózbekstannıń ekonomikalıq mümkinshiligi	106
<i>IV baptı tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar</i>	110

V bap. Inflyaciya hám jumissızlıq

<i>22- tema.</i> Inflyaciya hám onıń túrleri	114
<i>23- tema.</i> Inflyaciya aqıbetleri	118
<i>24- tema.</i> Miynet bazarı hám jumissızlıq	122
<i>25- tema.</i> Sociallıq qorǵaw quralları	126
<i>V baptı tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar</i>	130

VI bap. Jáchán ekonomikası

<i>26- tema.</i> Xalıqaralıq sawda	134
<i>27- tema.</i> Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasiqlar	138
<i>28- tema.</i> Valyuta kursı	142
<i>29- tema.</i> Jáchán ekonomikasınıń mashqalaları	146
<i>30- tema.</i> Jáchán finanslıq-ekonomikalıq krizisi.....	150
<i>VI baptı tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalar</i>	154
<i>9-klasta ótilgenlerdi tákirarlaw ushın test tapsırmalar</i>	156

SABAQLÍQTAN PAYDALANÍW BOYÍNSHA ULÍWMA KÓRSETPELER

Hár bir temaǵa tiyisli materiallar tómendegi punktlerge bólingen hám belgili bir tártip boyıńsha sabaqlıq betlerinde jaylastırılǵan, bazı punktler bolsa anıq belgi astında ajiratıp kórsetilgen:

1. Sabaqtıń tártip nomeri hám temanıń atı.
2. Sabaq temasın jaratiwǵa járdem beriwshi mashqalalı jaǵdayǵa tiyisli kórgizbeli maǵlıwmat, súwret, keste, diagramma hám t.b.
3. Temaǵa tiyisli, tiykarinan úyde dıqqat penen oqıwǵa, ámelge tiykargı tekst.
- ? 4. Oqıwshılardı aktıvellestiriwshi hámde jedellestiriwshi soraw hám tapsırmalar.
- ! 5. Sabaq dawamında qollanılatuǵın tayanış atamalardıń táriypi.
- ! 6. Ózlestirilgen bilimlerdi tereńlestiriw, tákirarlaw hám ózin-ózi tekseriw ushın berilgen sorawlar.
- ! 7. Esap-kitap islerin talap etetuǵın hám ekonomikalıq oylawın talap qılatuǵın, ámeliyat penen baylanıslı tapsırma hám shınıǵıwlar.
- ! 8. Izleniw hám kishi izertlew alıp barıw ushın oqıwshıllarga óz aldına beriletuǵın óz betinshe tapsırmalar.
- ! 9. Ózlestirilgen bilimlerge súyengen halda logikalıq pikirlew yamasa toparlarda islesiw ushın berilgen tapsırmalar.
10. Temanıń este saqlaw lazım bolǵan tiykargı qatarları.
- ! 11. Jurtımızǵa tán shıǵıs qádiriyatlar, olarǵa tiyisli soraw hám tapsırmalar.
- ! 12. Ekonomikalıq oy-óristi ósiriwge, ekonomikalıq mádeniyattı qálip-lestiriwge hám dúnya qarastı keńeyttiriwge mólscherlengen qosımsha maǵlıwmatlar.
13. Reformalar.
14. Ekonomikalıq túsiniklerdi óz ara baylanıstıratuǵın formulalar.
15. “Erkin iskerlik” uranı astında qosımsha materiallar.

Sabaqlıqta Ekonomikalıq bilim tiykarları pániniń 9-klass kursı 30

temaǵa bólıp berilgen. Hár bir temaǵa tiyisli materiallardı bir sabaq dawamında hám úyde úyreniw lazım.

Jańa temanı túsindiriwde, tiykarınan joqarıda táriyiplengen 2—5-punkt materialları menen islew kerek.

3-punktte berilgen materiallardan, tiykarınan úyde oqıw hám úyreniw ushın paydalaniw lazım.

Sabaqtıń temasın bekkemlewdi 6-punkttegi soraw hám tapsırmalar, 7-punkttegi shınıǵıwlar járdeminde ámelge asırǵan maqul.

8-punkttegi tapsırmalar kishi izleniw hám izrtlew sıpatında oqıwshılarǵa óz betinshe islewge arnalǵan.

9—12-punkttegi sorawlar, tiykarǵı qatarlar hám qádiriyatlar óz betinshe baqlaw júrgiziw, bilimlerdi bayıtıw, ámeliyatta qollanıp kóriw hám ózin-ózi tekseriw maqsetinde isletilgeni maqul.

Oqıwshılar dıqqatı 4-punkttegi gilt atamalar hám 10-punkttegi temanıń tiykarǵı qatarlarına qaratılıwı lazım.

Úye tapsırmalar sabaqta talqılanbaǵan 9—10-punkt soraw hám tapsırmaları tiykarında berilgeni maqul.

Hár bir bap sońında berilgen tákirarlaw ushın soraw hám tapsırmalardan ótilgenlerdi óz betinshe tákirarlaw hám aralıq baqlawǵa tayarlanıw maqsetinde paydalaniw usınıs etiledi. Berilgen testler bolsa, aralıq baqlawdı ámelge asırıw ushın testler tayarlawda úlgi bolıp xızmet qıladı.

Sabaqlıqtan, sonday-aq, «Erkin iskerlik» uranı astındıǵı materiallar hám orın alǵan. Bul materiallardı oqıwshılar sabaqtan tısqarı waqtılarda úyreniwi maqsetke muwapiq. Olar oqıwshılardı erkin pikirlew, izleniw, izrtlewge baǵdarlaydı, mámlekетimizde ámelge asırılıp atırǵan ekonomikalıq reformalar haqqında maǵlıwmat beredi. Olar menen islewde, álbette, ustazlardıń hám atanılardıń járdemi hám máslahátlerinen paydalaniw lazım.

Isbilermenlik iskerligin qollap-quwatlaw boyinsha jumislar jedel dawam ettiriledi.

Shavkat Mirziyoyev

1

2

3

4

I bap. Isbilemenlik hám óndiris

5

6

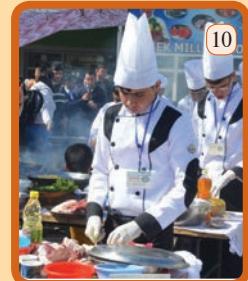
7

8

9

10

1- TEMA

ISBILERMENLIK

1

2

3

JEDELLESTIRIW SHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwretlerdegi adamlar isbilemenliktiń qanday túrleri menen shuǵıllanadı? Bul adamlardıń qanday ulıwmalıq hám ózine tán qásiyetleri bar dep oylaysız?
2. Siz isbilemen insanlardan kimlerdi bilesiz? Olar qanday iskerlik penen shuǵıllanadı? Olar qanday insanlar?

Isbilemenlik degende, adamlardıń payda alıw maqsetinde, táwekelshilik tiykarında óz qarjıları, mülki, bilimi hám múmkinshiligin iske qosıp, tovar islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw iskerligi túsınıledi. Isbilemenlikti basqasha, óz isin jaqsı biliwshi yaki biznes dep te ataydı. Bunday xızmet penen shuǵıllanıwshılardı isbilemenler, óz isin jaqsı biliwshi yaki biznesmenler dep júritiledi.

Isbilemenlik — adamlardıń payda alıw maqsetinde, táwekelshilik tiykarında, óz qarjsı, mülki, bilimi hám imkaniyatların iske qosıp, tovar islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw iskerligi.

Isbilemenler — payda alıw maqsetinde óndiris resurslarından tovar hám xızmet kórsetiw ushın táwekelshilikti moynına alatuǵın adamlar.

Isbilemenlik iskerligi bar adamlar:

- baslaǵısh múlk hám qarjisın iske qosıwdı;
- erkin ekonomikalıq xızmetin júrgiziwdı;
- payda alıwǵa umtılıw hám táwekel qıla alıwı;
- miynet súygish, ǵayratlı hám baslawshı bolıwı;
- juwapkershilikten qashpawı;
- nızamlarǵa boysıngan halda jumıs islewdi;
- hadal básekide qatnasiw sıyaqlı ózgesheliklerdi talap etedi.

Isbilemenlikti rawajlandırıwdıń eń zárür shártlerinen biri jeke mülkshilikke tiykarlanǵan erkin báseki ortalığınıń jaratılıwı boladı.

Isbilermenlik bazar ekonomikasına tán bolǵan xızmet. Bazar ekonomikası shárayatında isbilermenlik — tábiyyi, kapital hám miynet faktorları menen bir qatarda óndiristiń tiykarǵı faktoruńa aylanadı. Sebebi, islep shıǵarıwdıń dál usı isbilermenlik faktori, qalǵan úsh faktordı birlestiriw imkaniyatın beredi. Isbilermenlik jámiyet ushın kerek, sebebi bul xızmet nátiyjesinde jańa, qosımsısha jumis orınları payda boladı. Isbilermenlik tek tutınıwshılar ushın gana emes, bálki mámlekет ushın da zárür hám paydalı bolǵan xızmet boladı. Mámlekет isbilermenlikke keń jol ashıp beriwi menen xalıqtı jumısqa jaylastırıw, keń tutınıw tovarları hám xızmetleri menen támiyinlew waziypasin, belgili bir maǵanada óz juwapkershiligenin alıp taslaydı. Sonıń menen birge, isbilermenlik xızmetinen alınatugın salıqlar esabınan mámlekет qaznasi bayıydı. Sol sebepli, mámlekет isbilermenlikti hár tárepleme qollap-quwatlaydı.

Qádiriyatlar

Saqibqiran Ámir Temurdıń «Isbilermen, mártlik hám erlik iyesi, pikiri tereń, isbilemen hám sergek adam mıń-mıńlaǵan jumissız, biypárwa adamlardan jaqsı», degen násiyatın túsındırıń.

Isbilemenlik *biznes* ideyadan baslanadı. Biznes ideyanıń qanshelli tuwrı tańlanganı — biznes jetiskenlikleriniń eń tiykarǵı hám baslangısh faktorlarından biri esaplanadı. Lekin, biznes ideyanıń ózi tabıslı biznes ushın jeterli emes. Onıń ushın anıq esap-kitaplarǵa tiykarlangan joba dúziw kerek boladı. *Biznes joba* — biznes ideyanı ámelge asırıw maqsetinde orınlaw zárür bolǵan, óz ara muwapiqlastırılǵan is-háreketler baǵdarlamasınan ibarat hújjet. Aytayıq, oyıńızǵa júdá zor biznes ideya kelip qaldı. Onı ámelge asırıw ushın sizge qarji kerek. Qarjını bankten yaki tanıslarıńızdı sherik etip aliwińız múmkın. Olar qarjıların «qurı» sózge bermeydi. Siz óz ideyańızdı qaǵazǵa túsirip, esaplap, haqıqattan da paydalı ekenin dálillewińiz kerek boladı. Bir sóz benen aytqanda, biznes joba dúziwińiz, onıń tabıslı bolıwına eń dáslep ózińiz isenim payda etiwińiz hám basqalardı da isendiriwińiz kerek. Biznes joba, birinshi gezekte, isbilemenniń ózi ushın áhmiyetli.

Ádette biznes joba:

- kárxananiń qısqasha maǵlıwmatnaması;
- islep shıǵarılatuǵın tovar yamasa xızmettiń maǵlıwmatnaması;
- islep shıǵarıwdı shólkemlestiriw hám basqarıw principleri;
- islep shıǵarıw qárejetleri, túsim, jobalastırılǵan payda hám onıń bólis-tiriliwi;
- islep shıǵarılatuǵın tovar yaki xızmet bazarınıń analizi;
- sońğı pikirler boyınsıha maǵlıwmatlar shólkemnen tabadı.

Biznes joba — biznes ideyani ámelge asırıw maqsetinde orınlaniwı zárür bolğan, óz ara muwapiqlastırılğan is-háreketler baǵdarlamasınan ibarat hújjet.

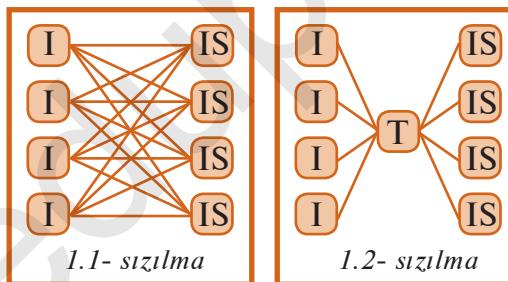
Olardan bazıları menen tanısıp shıǵamız.

Islep shıǵarıw xızmetine tiykarlanǵan isbilemenlikte islep shıǵarıwdıń tábiyyi, kapital hám miynet faktorları birlesip háreketke keledi. Isbilemen islep shıǵarıw quralları — jer, imarat, qurılıslar, ásbap-úskeneneler, shiyki zattı satıp aladı, jumissıhı xızmetkerlerdi jallaydı. Hár qylı tovarlar islep shıǵaradı hám tutınıwshılarǵa satadı. Ádette, isbilemenliktiń bunday túri menen uqıplı, bizneste jaqsı abırayǵa iye bolğan, uzaqtı oylap is júrgizetuǵın isbilemenler shuǵıllanadı.

Isbilemenliktiń bunday túri menen shuǵıllanıwshılar tovarlardı satıp aladı, keyin tutınıwshılarǵa satadı. Álbette, bul jaǵdayda tovardıń satılıw bahası, onıń satıp alıw bahasınan joqarı boladı. Bahalar ortasındaǵı bul ayırmashılıq isbilemenlik paydası sıpatında isbilemen tárepinen ózlestiriledi.

Kommerciya — tovardı satıp alıp, onı basqasına satıwdan ibarat isbilemenlik xızmeti.

Isbilemenliktiń aldı-sattı túri ekonomikada aýrıqsha orın tutadı. Alıp-satıwshılar islep shıǵarıwshılar hám tutınıwshılar ortasındaǵı baylanısları ańsatlastırıdı, aldı-sattı múnásabetlerin tezlestiredi. Islep shıǵarıwshılar tutınıwshılar ortasındaǵı; 1.1-sızılmada aldı-sattısız, 1.2-sızılmada bolsa alıp-satıwshı járdemindegi baylanıslar sxemasi bunı anıq kórsetip turıptı. Sızılmalarda islep shıǵarıwshı hám tutınıwshılar sanı tórtew bolğan jaǵday súwretlengen. Endi olardıń sanı on, júz yakı onnan da kóp bolğan hallarda kóz aldıńızǵa keltirip kóriń!

Finanslıq isbilemenliktiń — bul túri kommerciyaǵa uqsap ketedi. Tek finanslıq isbilemenlikte tovardı alıp-satıw ornına pul hám bahalı qaǵazlardı alıp-satıw ámelge asırıladı. Pul qarjıları qarızǵa beriledi. Shet el valyutaları,

akciya hám basqa bahalı qáǵazlar satıp alınadı hám satılıdı. Finanslıq isbilermenlikte qarız berilgende procent kórinisinde, qımbat bahalı qáǵazlar alıp-satiw procesinde bolsa olardıń alıw hám satıw bahaları arasında parq kórinisindegi payda ózlestiriledi.

Finanslıq isbilermenlik — pul hám qımbat bahalı qáǵazlardı alıp satıw menen baylanıslı xızmet.

Isbilermenliktiń qamsızlandıriw túri házirde keń tarqalǵan. Bunday iskerlik penen joqarı mártebege iye bolǵan isbilermenler shuǵıllanadı. Sebebi ol úlken baslańısh qárejetti talap qıladı. Isbilemen hár túrli kútılmegen hallarda kóriletugún ziyandi qaplawǵa belgili haq ornuńa kepillik beretugın shaxs sıpatında iskerlik kórsetedi. Házirde qarız qamsızlandıriwı, múlk qamsızlandıriwı, jasaw qamsızlandıriwı medicinalıq qamsızlandıriw siyaqlı qamsızlandıriw formaları bar. Bunday qamsızlandıriw túrlérinde erkin tólep barılatuǵın qamsızlandıriw esabınan, basqa hádiyse júz bergende jetkerilgen ziyan yakı joǵaltıwdıń ornu qaplanadı.

Qamsızlandıriw — hár qıylı kútılmegen jaǵdaylar nátiyjesinde júzege keletugın finanslıq mashqalalardan qorǵaw xızmeti.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Isbilemenlik degende neni túsinesiz?
2. Isbilemenlik penen shuǵıllanıwshı adamdı súwretlep beriń.
3. Isbilemenler sanının kábeyiwinin sebebi nede dep oylaysız?
4. Isbilemenlik barlıq waqıtta da payda alıp kele bere me?
5. Isbilemenlik xızmetiniń túrlerin sanap beriń.
6. Kommercijaliq hám finanslıq isbilemenliktiń qanday uqsas hám pariqli túrleri bar?
7. Qamsızlandıriw ne hám onıń házirgi waqıtta túrmısımızdagı ornu qanday?
8. Isbilemenlik xızmetiniń qaysı bir túri jámiyetimiz ushın zárür dep esaplaysız?
9. Isbilemenlik xızmetineń mamlekет, isbilemenniń ózi hám tutınıwshılar qanday máp kóriwin sınap kóriń.

Bunu este saqlań!

- Isbilemenlik xızmeti payda alıwǵa qaratılǵan hám táwekelshilikti moynına aladı.

2- TEMA

FIRMA HÁM ONÍN TÚRLERI

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwretlerde korsetilgen isbilermenlik xızmetiniń qaysı túrin shólkemlestiriw qıyınıräq? Ne sebepten?
2. Olardıń qaysıların jeke adam ózi shólkemlestiriwi hám júritiw qıyın emes?
3. Qaysıların sherik penen birgelikte shólkemlestirgen maql?
4. Suwrettegi kárxanalardı júritiw ushın qanday shólkemlestiriw islerin ámelge asırıw zárür dep oylaysız?

Tovar islep shıgarıw hám xızmet kórsetiw procesi kárxanalarda ámelge asırılatuǵını belgili. Mámleket mülki tiykarında shólkemlestirilgen kárxanalar — *mámlekетlik kárxanalar*, jeke mülk tiykarında shólkemlestirilgen kárxanalar bolsa *jeke menshik kárxanalar* dep jürgiziledi. Sonday-aq, mámleket hám jeke mulkke tiykarlangan aralas túrdegi kárxanalar da bolıwı mümkin.

Isbilermenlik xızmeti ámelge asırılatuǵın kárxananı *firma* dep ataydı. Firma hár túrli tovar hám xızmetlerdi payda alıw ushın islep shıgaradı. Firmalar kóbinese jeke mülk tiykarında dúziledi. Firmalar (kárxanalar) qanday mülk tiykarında shólkemlestiriliwi, kim tárepinen hám qalay basqarılıwi, firma paydası qalay bólistiriliwi hám firma xızmetiniń nátiyjesine kim hám qanday juwap beriwine qarap túrli formalarda bolıwı mümkin.

Jeke tártiptegi firmanınıń iyeleri jeke adam bolıp, firma onıń mülki hám qarjısı tiykarında shólkemlestiriledi hám tikkeley usı mülk iyesi tárepinen basqarılıdı. Firma xızmetinen alıngan payda da, ziyan da tek firma iyesine tiyisli. Firma iyesi firma xızmetiniń nátiyjesine tolıq juwapker boladı.

Kárxana — tovar islep shıgariw hám xızmet kórsetiw ámelge asırılatuǵın xojalıq shólkemeli.

Firma — isbilermenlik xızmeti ámelge asırılatuǵın kárxana.

Jeke tártiptegi firma — jeke adam mülki tiykarında shólkemlestiriletuǵın hám basqarlatuǵın firma.

**Abu Rayhon
Muhammad ibn
Ahmad
al-Beruniy**
(973 – 1048)

Ulli alım hám danışpan Abu Rayhan Beruniydin kóp sanlı shıgarmalarında onıń ekonomikaǵa baylanıslı pikirleri kórsetilgen. Ol ekonomikalıq xızmet-miynet súyiwge jaratiwshılıq tiykarında adamnıń mútajligin qanaatlandırıwǵa bolǵan umtılıwshılığı dep esaplagan. Ol óziniń shıgarmalarında fizikalıq miynet penen bir waqıtta áqıl miynette zárür ekenligin túsindiredi. Is haqı miynettiń awırlığına hám ónimdarlığına baylanıslı bolıw kerekligin aytadı. Alımnıń shıgarmalarınan miynet bólistiriliwine tiyisli pikirler hám orin algan. Alım sol dáwirde ekonomika tarawınıń insan faktoru ushın áhmiyetli ekenligin bildirgen.

Eki yamasa onnan artıq adamlardıń mülki tiykarında, birlilikte xızmet kórsetiw maqsetinde dúzilgen firma — *shirket* (kooperativ) dep ataladı. Shirket onıń aǵzaları máplerine xızmet etedi. Shirkette onı dúziwshi aǵzalarıń islewi shárt bolıp, ulıwma xızmet nátiyjesi — payda olar arasında óz ara kelim boyınsa bólistiriledi. Sonıń menen birge, shirket aǵzaları shirket minnetlemelerine tolıq kólemde juwapker boladı. Al, eger shirket isi júrispey, qarızǵa batıp qalsa, qarızdı shirket aǵzaları shirketti shólkemlestiriw ushın

qosqan mal-múlkleri hám qarjları esabınan, ol da jetpese, óz jeke múlki esabınan qaplawǵa májbür degeni. Shirketke awıl xojalığındağı *fermer xojalıqların* misal etip keltiriw mûmkin.

Shirket — birgelikte xızmet kórsetiw maqsetinde eki hám onnan kóp adamlarıń múlki tiykarında shólkemlestirilgen hám xızmet nátiyjesine birgelikte tolıq juwap beretuǵın firma.

Úlkenirek kólemdegi isbilemenlikti shólkemlestiriw úlken baslańışh qarjını talap etetuǵını belgili. Buniń ushın bir neshe adamlar yaki kárxanalardıń sheriklikte háreket etip, mal-múlklerdi birlestiriwine tuwrı keledi. Usı maqsette *sheriklik firması* shólkemlestiredi. Sheriklik tiykarında dúzilgen firmanın shólkemlestiriwshileri onıń *shólkemlestiriwshileri* dep ataladı.

Shólkemlestiriwshiler firmanın baslańışh kapitalına (ustav fondına) óz pul qarjları hám mal-múlkleri menen úles qosadı. Shólkemlestiriwshiler firmanın iyeleri esaplanıp, firmanın kúndelikli xızmetinde hám onı basqarıwǵa tikkeley qatnaspawı da mûmkin. Bunday xızmet nátiyjesinen alınatuǵın payda da, kóriletuǵın ziyan da shólkemlestiriwshiler ortasında *shólkemlestiriwshiler shártnamasında* kózde tutılǵan, kelisilgen qaǵıydaga muwapiq bólistiriledi.

Sheriklik tiykarında dúzilgen firmalar xızmetinen kórilgen ziyan shólkemlestiriwshiler tárepinen qalay qaplanıwına qarap hár qıylı atama menen ataladı. Eger shólkemlestiriwshiler kórilgen ziyanı tek firmanın shólkemlestiriwde qosqan úlesi kóleminde ǵana qaplasa, bunday firma — *juwarkershiligi sheklengen sheriklik firması* dep ataladı. “Ltd” qosımta bolıp, inglisshe “Limited” (sheklengen) sóziniń qısqartılıǵanı, negizinde, juwarkershiligi sheklengen firma atamasına qosılıp aytıladı. *Juwarkershiligi sheklenbegen sheriklik firmasının* shólkemlestiriwshileri bolsa, kórilgen ziyanın tolıq kólemde birlesip qaplasadı. Hátte, zárúrlik tuwlíganda, óz jeke múlklerin satıp bolsa da, firma ziyanın qaplaydı.

Sheriklik firması — eki hám onnan artıq adamlarıń (adam yaması kárxanalardıń) qarjları tiykarında shólkemlestirilgen hám belgili kelisim shártnameleri tiykarında iyelik etiletuǵın, basqarılıtuǵın hám xızmet nátiyjesine juwap beriletuǵın firma.

Firmanın ustav fondı — firma xızmetin júrgiziw ushın onıń shólkemlestiriwshileri tárepinen qosılatuǵın úles — mal-múlk hám qarjlar.

Isbilermenlik xızmeti menen firma ashpay turıp ta shugıllanıw mümkin. Bunıń ushın hákimiyattan «*Jeke tártiptegi jeke isbilemen*» degen biylikti alıw hám xızmet nátiyjesine qaray belgilengen tártipte salıqlardı tólep turiw jetkilikli.

Mámleket ekonomikasında basqa túrdegi firmalar da bolıwı mümkin. Ekonomikalıq shárayatlardan kelip shıgıp, firma túrleri jetilisip, ekonomikaǵa beyimlesip baradı.

Ózbekstan Respublikası Mámleketlik statistika orayınıń maǵlıwmatına kóre mámleketicimizde 2019-jıl 1-yanvar halatina kóre iskerlik júritiwshi kárxana hám shólkemler sanı 323 mıńdı payda etedi. Olardan 72,4 mıńǵa jaqın jeke kárxanalar, 15,5 mıń shańaraq kárxanaları, 170,2 mıńǵa jaqın juwapkershiligi sheklengen jámiyetler hám 64,9 mıńǵa jaqın basqa kárxana hám shólkemler.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRİń!

1. Firmalar qaysı ózgesheliklerine qarap túrlerge bólinedi?
2. Firmanın hár bir túrine aymaǵıńızda xızmet kórsetip atırǵan firmalardan misal keltiriń.
3. Hár bir firma túriniń jetiskenlik hám kemshilik táreplerin sanań.
4. Shirket hám sheriklik firmasınıń qanday uqsaslıq hám ózgeshe tárepleri bar?
5. Mámleket kárxanaları hám jeke menshik firmalar nesi menen bir-birinen parq qıladı?
6. Juwapkershiligi sheklengen hám juwapkershiligi sheklenbegen firmalar nesi menen bir-birinen parqlanadı.

Tapsırma

Firma haqqında sorawlar	Jeke firma	Shirket	Sherikshilik firması
a) kim iyelik qıladı?			
b) mülk qanday qáliplesedi?			
d) qanday basqarılıdı?			
e) payda qalay bólístiriledi?			
f) iskerlik nátiyjesine juwapkershilık qanday?			

1. Kesteni dápterińge kóshiriń hám onıń birinshi qatar sorawlarǵa juwaplar tiykarında kesteniń bos jerlerin toltrırın.
2. a) dúkan, b) kishi nanbayxana, d) úlken konditer ónimleri sexi, e) úlken un zavodıń ashpaqshı bolsańız, firmanın qaysı túrin tańlaǵan bolar edińiz?

3- TEMA

AKCIONERLER JÁMIYETI

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- 1-súwrette akciyalar súwretlengen. Olar qanday qaǵazlar? Bilgenlerińizdi klaslaslarıńız benen bólisiń.
- 2-súwrettegeni fond indeksleri haqqında televideňiye arqalı berilgen maǵlıwmatlardı esley alasızba? Olardıń qaysı birin bilesiz hám ol haqqında nelerdi aytasız?
- 3-súwrette zavod, 4-súwrettegeni bank sıyaqlı iri kompaniyalar iskerligin shólkemlestiriw hám basqarıwda isbilermenler qanday qıyıñshılıqlarǵa dus keliwi mümkin dep oylaysız?

Juwapkershiligi sheklengen firmalar úlken kárhanalar kóleminde — *akcionerlik jámiyet* kórinisinde shólkemlestiriledi. Akcionerler jámiyeti baslangısh ustav fondı kólemine teń muğdarda óz *akciyaların* shıgaradı hám satadı. Bul akciyanı satıp alǵan hár bir adam jámiyettiń aktsionerine aylanadı. Jámiyet akcionerine hár jılǵı paydasınan satıp alǵan akciyasına sáykes türde haqı — *dividend* tóleydi. Akcionerler jámiyetin shet *ellerde akcionerler kompaniyası* yaması *korporaciyalar* dep te ataydı. Eger akcionerlik jámiyetineń akciyaları qálegen adamǵa satılsa, bunday jámiyet *ashıq türdegi akcionerler jámiyeti* dep, eger tek aldınnan belgilep qoyılǵan adamlar toparına (jámiyettiń shólkemlestiriwshileri yaki xızmetkerlerine) satılsa, ol *jabiq türdegi akcionerlik jámiyet* dep ataladı.

Birinshi akcionerlik jámiyeti XVI ásirde Niderlandiyada shólkemlestirilgen «Ostind» kompaniyası bolıp, ól Hindistan menen sawda-satıq islerin alıp barğan.

Aksiyoner satıp algán akciyalar sanına qarap, akcionerlik jámiyetti basqarıwda dawis beriw joli menen qatnasiwi mümkin. Ol qansha aksiya satıp algan bolsa, akcionerlik jámiyettiń ulıwmalıq jiynalında sonsha dawısqa iye bolıp, ol yaki bul qarardi qabil qılıwda, jámiyet basshıların saylawda óz dawısı menen tásir etiwi mümkin. Usı sebepli, akcionerde akciya qansha kóp bolsa, ol kárxananı basqarıw máselelerine sonsha kóbirek tásir ótkere aladi. Eger akcioner akciyalarınıń yarıminan kóbin, yağniy akciyalar baqlaw *paketin qolǵa* kiritse, ol kárxananıń jeke basshısına aylanadı. Sebebi, akcionerler ulıwma jiynalistä hár qanday qarardıń qabil qılıníwında onıń pikiri — dawısı sheshiwhi bolıp galadı.

Akcionerlik jámiyet — ustav fondı, akciyalardı satıwdan qálip-lesken, juwapkershiligi sheklengen iri firma.

Akciya — firma ustav fondına úles qosılğanın tastıyıqlawshı hám iyesine firma paydasınan belgili payda alıw huqıqın beriwshi hújjet — qımbat bahalı qaǵaz.

Aşıq túrdegi akcionerlik jámiyet — akciyaları qálegen adamǵa satılatuǵın jámiyet.

Jabiq túrdegi akcionerlik jámiyeti — akciyaları tek aldınnan belgilep qoyılğan adamlar toparına satılatuǵın jámiyet.

Akciyalar eki túrli — ápiwayı hám jeńillikke iye boladı. *Ápiwayı akciyalar* olardan keletuǵın payda — dividendti kepillikke alınbaydı. Biraq akcionerlik jámiyeti ulıwma májiliste dawis beriw huqıqın, yağniy basqarıwda qantasıw huqıqın beredi. *Jeńillikke iye akciyalar* bolsa olardan keletuǵın hár jılǵı dividendti akciya nırqınıń belgili procent muǵdarında kepillikke aladi. Jeńillikke iye akciya iyesi akcionerlik jámiyetti basqarıwda qatnasa almaydı, sebebi ol akcionerlerdiń ulıwma májilisinde dawısqa iye bolmaydı. Akcionerlik jámiyet xızmeti menen baylanıslı eń áhmiyetli máselelerdi ulıwma májiliste saylanatuǵın direktorlar keńesi sheshedi. Jámiyetti basqarıw bolsa jallanǵan menedjerler tárepinen ámelge asırıladı.

Akciya — qımbat bahalı qaǵaz bolıp, onıń ústine — nominal bahası jazıp qoyılğan boladı. Akciyanı akcioner basqa adamǵa satıwı yamasa sawǵa

qılıwı mûmkin. Akciyalar ádette fond birjalarında satılıdı hám satıp alınadı. Akciyadan onıń iyesine kelip atırǵan payda — dividendtiń kóp yamasa azlıǵına qarap, akciyanıń fond birjasındaǵı bazar bahası — akciyanıń kursı ózgerip turadı. Máselen, akciyanıń nominal bahası 10 000 sum bolǵan jaǵdayda, akciya 12 000 sumǵa yamasa 9 000 sumǵa satılıwı mûmkin. Bunday jaǵdaylarda, akciyanıń kursı óskenligi yamasa túskelenligi haqqında sóz etiledi. Akciya kursınıń ózgeriwi, onıń bazar bahası nominal bahasına salıstırmalı procent muǵdarı menen anıqlanadı. Joqarıdagı mísalda birinshi halatta akciya kursı, 120% ti, ekinshi halatta bolsa 90% ti quraǵanlıǵın kóriw mûmkin.

Akciyanıń nominal bahası — akciya ústine jazıp qoyılǵan baha.

Akciya kursı — akciyanıń bazardaǵı nırqı.

Dividend — akciya iyesiniń firma paydasınan alatuǵın úlesi.

Shınıǵıw

Abdullayev — akcionerlik jámiyetiniń 16 ápiwayı akciyasınıń iyesi. Jıl juwmaǵına kóre, jámiyet 20 000 000 sum payda kórdi hám onıń yarımin dividend sıpatında bólistirmekshi. Eger jámiyettiń jámi 2000 dana ápiwayı akciya satqanı málım bolsa, Abdullayev akciyalardan qansha dividend aladı?

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Akcionerlik jámiyetti tolıq sıpatlap beriń.
2. Ashıq hám jabıq türdegi akcionerlik jámiyetlerin bir-birinen parqı nede?
3. Ápiwayı hám jeńillikke iye akciyalardıń abzallıq hám kemshilik täreplerin anıqlań?
4. Akcionerlik jámiyettiń juwapkershiligi sheklengen sheriklik firmasınan qanday abzallıq hám kemshilikleri bar?
5. Aymaǵıńızdaǵı qanday akcionerlik jámiyetlerin bilesiz?
6. Akcionerlik jámiyettiń akciyaların mámlekет yamasa shet el firmaları satıp alıwı mûmkin be?
7. Akcioner jámiyetti basqarıwdı qanday tásır kórsetiwi mûmkin?
8. Akcionerlik jámiyettiń úlken payda kóriwinen kim kóbirek mápdar: ápiwayı akciya iyesi me yamasa jeńillikke iye akciya iyesi me?
9. Akcionerlik jámiyettiń sínıwınan kim kóbirek zıyan kóredi: ápiwayı akciya iyesi me yamasa jeńillikke iye akciya iyesi me?

Tapsırma

“Ziyo” akcionerler jámiyeti

Ustav fondı	— 40 000 000 000 sum.
Akciyalardıń túri	— apiwayı.
Akciyalar nominal bahası	— 10 000 sum.
Akciyalar sanı	— 4 000 000 dana.
Aкционерлері:	
— Dilaram	— 10 % akciya iyesi;
— Dilshad	— 20 % akciya iyesi;
— Batır	— 35 % akciya iyesi;
— basqalar (20 kisi)	— 35 % akciya iyesi.
Bir jıllıq sap payda	— 5 000 000 000 sum.

“Ziyo” акционерлер jámiyeti акционерлerge jıllıq sap paydanı bólístiriw máselesin talqlaw jasamaqta. Dilaramnıń pikirlewinshe, paydanıń hámmeſin dividend túrinde bólístiriw kerek. Dilshadta sonı ayttı. Batırdıń pikirinshe, paydanıń yarımin óndırıſti keňeyttiriwge qaratıp, yarımin bolsa акционерлер órtasında bólístiriw kerek.

1. Sizińshe, kimniń pikiri áhmiyetli dep oylaysız? Nege?
2. Paydanıń hámmeſi bólístirise, jámiyet tiykargı akcionerleriniń hár biri qanshadan dividend aladı?
3. Hár bir akciya qanshadan dividend kórinisindegi tabıſtı alıp keladi?
4. Bul kárxana akciyalarınıń bazar bahası haqqında ne deysiz?

Bunı este saqlan!

- Akcionerlik jámiyet — ustav fondı akciyalar satıwdan qálip-lesken, juwapkershiligi sheklengen iri firma bolıp, ol ashıq yaki jabıq túrde shólkemlestiriledi.
- Akcionerlik jámiyeti akciya iyesi akcionerlerge óz paydasınan dividend tóleydi.
- Akciyalar fond birjasında erkin satılıwı mümkin.
- Ápiwayı akciyalar boyınsha dividend payda kórilgen halatta óana tólenedi.
- Jeńillikke iye akciyalar boyınsha belgili muğdardaǵı divident kepilledenedi.

GÁREZSIZ JUMÍS

FOND BAZARÍ INDEKSLERİ

Fond bazarı (ingl. “*stock market*”) — bul finans bazarıń qımbat bahalı qaǵazlar satılıtuǵın túri bolıp, bunday qaǵazlardıń eń kóp tarqalǵanı akciyalar.

Fond bazarınıń eń tiykarǵı institutları — fond birjaları.

Ógalaba xabar qurallarınan “Nyu-York fond birjasında indeksler keskin kóterildi”, yaki kerisinshe, “*tüsti*” degen xabarlardı esitkenbiz. Bunda kóbinese Dou-Jons, Nikkey, Daks, Xang Seng siyaqlı indeksler atları tilge alınadı. Bul indeksler neni táriyipleydi?

Birinshi indeksti amerikalıq Edvard Jons hám Charlz Dou oylap tapqan. Olar Nyu-York fond birjasında AQShtıń eń iri 12 kárxana akciyaları bahalarınıń orta arifmetik bahasınan indeks esaplap shıgargán hám onı Dou Jons (Dow Jones) indeksi dep ataǵan. Sol waqttań beri bul indeksti esaplaw tártibi bir qansha ózgerdi, quramalastı. Házır bul indekske kiretuǵın kárxanalar sanı 30 ǵa jetti. Bul indekske eń ataqlı Coca-Cola, IBM, Intel, General Motors siyaqlı kompaniyalar kiredi.

Ekonomikalıq processti analiz qılıw ushın birja indeksi kórsetkishiniń ózi kerek emes, bálkim bul kórsetkishtiń ózgeriwi zárür.

Máselen, birja indeksi ósip atırǵan bolsa, demek, bul indekske tiyisli kárxanalar akciyaları qımbatlasıp atırǵan, yaǵníy ekonomikanıń usı tarawında ósiw júz berip atırǵan boladı. Eger, kerisinshe, indeks tómenlese, usı tarawda hám tómenlew júz berip atırǵan boladı. Sonday indeksler bar, olar tek ekonomikanıń belgili tarawın, bálkim pútin mámlekет ekonomikasınıń awhalın sáwlelendirip turadı. Máselen, S&P 500 indeksine AQShtıń eń iri 500 kompaniyaları kiredi hám olar ekonomikanıń hámme tarawların qamtıp aladı. Demek, bul indekstiń ózgeriwi pútin AQSh ekonomikasındaǵı ózgerislerdi ózinde sáwlelendiredi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Internetten: 1. Belgili kompaniya aksiyalarınıń jámi bahasın hám onıń kúnlik ózgeriwin anıqlań.

2. Joqarıdaǵı atları aytılǵan indekslerdiń jámi bahasın hám bir kúnlik ózgeriwin anıqlań.

3. Tashkent Respublika fond birjasında belgili kárxana akciyasınıń jámi bahasın hám onıń kúnlik ózgeriwin anıqlań.

4- TEMA

FIRMANÍ ASHÍW

Jeke tártiptegi
isbilemen

Juwapkershiliği
sheklengen
firma

Aкционерlik
jámiyet

Menshik
firma

Shirket

Juwapkershiliği
sheklenbegen
firma

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. “Firma aktivligi hám iskerlik júritip atırğanlığı, albette, qanday da bir hújjetlerde sáwlelendirip turiwi shárt” degen fikirge óz múnásebetińizdi bildiriń.
2. Keri jaǵdayda qanday qiyın aqıbetler júz beriwi mümkin?
3. Sizińshe, joqarıdaǵı firmalardıń qaysı biri shólkemlestiriw, hújjetlerdi rásmiylestiriw qiyın? Qaysıları, kerisinshe, oğan salıstırǵanda ańsat?

Firma ashıw ushın tómendegi islerdi ámelge asırıw kerek boladı. Eń dáslep, firma ashıw menen baylanıslı hújjetler — firmaniń ustavı hám shólkemlestiriw shártnamasın tayarlaw kerek. Firmaniń ustavında firmaniń atı, mánzılı, firma ashıwdan gózlengen maqset, firmaniń qanday xızmet túrleri menen shuǵıllanıwı, firma kimler — qaysı shólkemlestiriwshiler

tárepinen ashılıp atırğan, firmanını sırtqı forması, firmanın júrgiziw ushın dáslep qansha muğdarda baslangısh qarğı — ustav fondı qollanıp atırğanı, firmanın shólkemlestiriwshilerdiń ustav fondına qosqan úlesi, firma mal-mulkleriniń quramı hám onı dúziw tártibi usağan maǵlıwmatlar óz kórinisin tabıwı lazım. Firmanını ustavında kózde tutılatuǵın hár bir punkt isbilemenlik haqqındaǵı hárekettegi nızamlarǵa qayshı kelmewi kerek. Firmanını ustavı, ádette, isbilemenliktiń usı firmaǵa jol-joba ham nızam qaǵıydalarına mazmuninan ibarat bolıp, keleshekte firma oǵan ámel etken halda xızmet júritiwi shárt boladı.

Firma ustavı — firma shólkemlestiriwshileri ortasında óz ara jumıs alıp barıw boyıńsha dúziletuǵın kelisim hújjeti.

Shólkemlestiriw shártnaması, firmanın shólkemlestiriwshiler eki yamasa onnan artıq adam bolǵanda dúziledi. Firmanın shólkemlestiriw shártnamasında firmanın shólkemlestiriw, xızmet kórsetiw, firmanın basqarıw principi hám mexanizmeleri, ustav fondınıń quramı hám oǵan qosılatuǵın úlesler, firma paydasın shólkemlestiriwshiler ortasında bólistik qagyıdaları, firmanın ishki basqarıw strukturasın, firma statusın ózgertiw hám onı tamamlaw menen baylanıslı jol-jobalar hám óz ara kelisiwler óz sáwleleniwin tapqan bolıwı kerek.

Firmanın shólkemlestiriw shártnaması — firma shólkemlestiriwshileri ortasında óz ara jumıs alıp barıw boyıńsha dúziletuǵın kelisim hújjeti.

Firmanın óz atı, móri hám belgileri bolıp, olar mámlekетlik dizimnen ótkeriledi hám firmaǵa ekonomikalıq xızmet islewshi sıpatında *yuridikaliq tárep* statusı beriledi. Firma atı jazılǵan dóńgelek, müyeshli mórlar hám is qaǵazların tayarlatıp, tolıq maǵanada óz xızmetin ámelge asırıwǵa kirisedi. Firmanın pul menen baylanıslı barlıq isleri bank arqalı ámelge asırıladı. Prezident pármanına muwapiq, isbilemenlik subyektlerine xızmet kórsetiw boyıńsha “Bir ayna” orayları 2018-jıl 1-yanvardan baslap Mámlekет xızmetleri oraylarına aylandırıldı.

Firmalardı dizimnen ótkeriw boyıńsha xızmetler hám mine usı oray arqalı ámelge asırılatuǵın boldı.

2017-jıl 1-aprelden baslap Birden bir interaktiv mámlekет xızmetleri portalı (my.gov.uz) arqalı isbilemenlik subyektlerin onlayn tárizde dizimge alıw xızmeti jolǵa qoyıldı. Usı xızmet quralında isbilemenlerdi dizimge alıw waqtı 30 minut dep belgilendi.

Firmanınıń atı, mór yamasa tovar belgisi onıń tanımlı belgileri esaplanadı. Olardı tańlawda firmanın ózine tán ózgesheliklerin esapqa alıw kerek. Firmanın tamgası yamasa tovar belgisi, onıń ónimleri basqa firma ónimlerinen ajıralıp turiwı ushın xızmet etedi. Firmanın tovar belgisi tutınıwshılar ushın da qolaylılıq jaratadı. Olar prilavkalardan, reklama hám daǵazalardan yamasa bul firmanın ónimlerin tovar belgilerine qarap tez ajıratıp aladı. Sonday-aq, firma óz atı, tovar belgisin de belgilengen tártipte tiyisli shólkemlerde dizimnen ótkeriwi kerek boladı. Sebebi, basqa firmalardıń atın qoyıw, tovar belgilerinen paydalaniw dúnya boyınsha qadaǵan etilgen.

Firma ashpaqshı bolǵan shaxs Mámleketlik Statistika komitetinin arnawlı saytına kirip ózi tanlagan firma atın rásmiylestiriwge buyırtpa beriwi mumkin.

Ózbekstanda isbilemenlik jumısı menen shuǵillaniwshınıń huqıqıy tiykarları Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında óz kórinisin tapqan. Tiykarınan, Konsituciyamızdiń 53-statyasında “Mámleket tutınıwshılarıńıń huqıqıy ústinligin esapqa alıp, ekonomikalıq iskerlik, isbilemenlik hám miynet qılıw erkinligi, hámme mülk formalarınıń teń huqıqıylığın hám huqıqıy tärepten teńdey baqlap bariwın qadaǵalaydı” dep atap ótilgen.

Mámleketimizde isbilemenlik ortalıqtı jaqsılaw, isbilemenlerge jánedede kóbirek imkaniyatlar jaratıw, kishi biznes hám jeke isbilemenlikti jedellestırıw maqsetinde mámleketimizde keń kólemli jańalaniwlar ámelge asırılmaqta. Sońǵı jıllarda bul tiykarda qatar nızamlar, Prezidentimizdiń onlaǵan párman hám qararları qabil qılındı. Bular hám isbilemenlikti rawajlandırıw ushın huqıqıy tiykar bolıp xızmet qıladı.

Bilesiz be?

Respublikamızda dizimge alıngan kárxanalar hám shólkemler sanı 2019-jıl 1-yanvar jaǵdayına kóre, shama menen 323,5 mıńdı qurayıdı. Bul ótken jılgá salıstırǵanda 38 mıńga (13.3% ke) kóp. Sonday-aq, mámleketimizdegi shet el kapitalı qatnasiwı menen shólkemlesken kárxanalar sanı bir jılda 39,3% ke kóbeygen hám 7,8 mıńdı quraǵan. Bunda eń kóp kárxanalar Rossiya, Qıtay, Turkiya, Qubla Koreya hám Qazaqstan mámleketleri kapitalı qatnasiwında shólkemlestirilgen.

Tapsırma

FIRMA ASHAMÍZ

- Jańa biznes ideya oylap tabıń. Ol tiykarında firma belgilerinen birin tańlap, jeke ózińiz yaki doslarińiz benen birgelikte shártli firma shólkemlestiriń.
- Firmaǵa kerekli at qoyıń.
- Firma nızamın dúziń. Nızamda firmanı ashıwdan kózlengen maqset, sırtqı huqıqıy formaları, tiykarshıları ne menen shuǵıllanıwı, ustav fond muǵdarı, jaylasqan mánzil kibi maǵlıwmatlardı keltiriń.
- Firma shólkemlestiriwshileri ortasında shólkem shartnamasın dúziń hám imzalań. Bunıń ushın, aldın kim ne menen shuǵıllanıwı, firmanı kim basqarıwı, nızam fondınıń muǵdarı hám oğan kim qansha úles qosıwı, payda qanday bólistiriliwi sıyaqlı máselelerdi óz ara dodalań hám shártnamada kórsetiń.
- Firmaniń tovar belgisin siziń hám dodalań.

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRIŃ!

- Firma ashıw tártibin túsındırıp beriń.
- Firmaǵa ustav ne ushın kerek hám ustavta ne sawlelendiriledi?
- Firma ustavında kórsetilmegen xızmet túrleri menen shuǵıllanıw múmkin be?
- Firmanız shólkemlestiriw shártnaması nelerdi óz ishine aladı?
- Firmanız shólkemlestiriw shártnaması ne ushın dúziledi?
- Firma qay jerde mámlekетlik dizimnen ótkeriledi?
- Ne sebepten firmalarǵa bir-biriniń tanımlı belgilerinen paydalaniwǵa ruxsat berilmeydi?

Bunu este saqlań!

- Firma ashıw onıń túri hám atın tabıwdan baslanadı.
- Firma ustavında onıń xızmet túri, firma ashıwdan maqset, onıń mánzili, shólkemlestiriwshileri hám ustav fondı haqqındagı maǵlıwmatlar keltiriledi.
  - Shólkemlestiriw shártnaması shólkemlestiriwshilerdiń óz ara múnásibetleriń aniqlastırıradı.
  - Tanımlı belgileri firmaniń atı hám onıń tovar belgileri sıyaqlılar.

5- TEMA

FIRMANÍN QARJÍLARÍ HÁM QÁREJETLERİ

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSIRMALAR

1. Joqarıdağı súwrette firma qarjılarınıń aylanısı súwretlengen. Onı dıqqat penen kózden ótkeriń hám túsındırıń.
2. Firmanın qárejetleri aylanıw basqıshlarınıń hár birinde qanday kóriniste bolıwın analiz qılıń hám óz pikirińzdi bildiriń.

Hár qanday firma ushın ekonomikalıq xızmetti ámelge asırıwda qanday da bir qarji kerek boladı. Ádette, firmanın qarjısı firma iyeleriniń pul qarjılarından quraladı.

Firma qarjıları jumsalıwına, neler satıp alınıwına qarap eki túrge bólinedi. Imarat hám qurılıslar, ásbap hám úskenerler satıp alıwǵa sarplanǵan qarjılar *tiykarǵı qarjılar* (tiykarǵı kapital) dep júrgiziledi. Tiykarǵı qarji — islep shígariwda uzaq jıl hám kóp márte paydalanatuǵın tiykarǵı óndiris quralların satıp alıwǵa mólsherlengen qarjılar. Máselen, fermerdiń traktor, kombayn satıp alıw ushın yaki bolmasa dala shertegi quriw ushın ajıratılǵan qarjıları tiykarǵı qarjılarǵa mísal bola aladı.

Shiyki zat, janılgı, energiya, hár qıylı materiallar satıp alıwǵa hám jumısshi kúshin jallawǵa sarplanatuǵın qarjılar *aylanba qarjılar* (aylanba kapital) dep júrgiziledi. Aylanba qarji óndiriste isletiletuǵın resurslar satıp alıw ushın mólsherlengen qarjılardan ibarat boladı. Firma aylanba qarjisına resurslar bazarınan shiyki zat, hár túrli materiallar satıp aladı hám jumısshi kúshin jallaydı. Buniń menen firmanın aylanba qarjısı pul kórinisindegi formasının 24 materiallıq kórinistegi formaǵa ótedi. Bul

resurslardan firmada tovarlar islep shıgarılıdı. Olar satılğannan keyin, jáne pul túrindegi qarjığa aylanıp, firmağa qaytıp keledi.

Usılayınsha firmanın aylanba qarjıları ekonomikalıq xızmeti nátiyjesinde aylanıp turadı. Olardıń usı ózgesheligi sebepli, bul qarjılar aylanba qarjılar dep ataladı. Firmanın aylanba qarjılarına misal qılıp fermerdiń tuqım, mineral tóginler, janılıǵı hám maylawshı ónimlerin keltiriw mümkin.

Tiykarǵı qarjı — islep shıgariwda uzaq jıl hám kóp márte qollanılatúǵın tiykarǵı óndiris quralların satıp alıwǵa mólsherlenǵen qarjı.

Aylanba qarjı — shiyki zat, hár qıylı materiallardı satıp alıwǵa hám jumısshı kúshin jallawǵa sarplanǵan qarjılar.

Tiykarǵı qarjılar da «aylanadı». Olardıń aylanıw dawiri tiykarǵı óndiris qurallarınıń qansha waqt isletiliwine, xızmet kórsetiw müddetine baylanıslı boladı. Ádette, imarat hám qurılıslardıń paydalaniw müddeti 20 jıl, ásbap-úskenelerdiki bolsa 5—7 jıl bolıp belgilenedi. Bul waqt dawamında olar tozıp, hár jılı dáslepki bahasınıń belgili bir bólegi jaratılǵan ónim bahasına ótip, arzanlasıp baradı. Mine usı *amortizaciya ajıratpası* dep ataladı. Mine usı arzanlasıw bahası satılğannan soń, firmağa pul kirimi quramında qaytadı hám firmadaǵı arnawlı qorına — amortizaciya qorına jiberiledi. Firmanın ulıwma pul kiriminə amortizaciya qorına jiberilgen pul amortizaciya ajıratpası dep ataladı. Ádette, jıllıq amortizaciya ajıratpası imarat yamasa buyımlar bahasın olardan paydalaniw müddetine bólıp tabıladı.

$$A = \frac{p}{n}$$

A — jıllıq amortizaciya ajıratpası;

p — tiykarǵı islep shıgariw ónimniń bahası;

n — paydalaniw müddeti.

Amortizaciya ajıratpası — tiykarǵı islep shıgariw qurallarınıń góneriwi nátiyjesinde olar bahasınıń islep shıgarılgan ónim bahasına ótken bólimi.

Máselen, kishi kárkhanə jaylasqan imarattıń bahası 160 mln sum bolıp, onnan paydalaniw müddeti 20 jıl qılıp belgilengen bolsın. Demek, hár jılı imarat bahası $160 \text{ mln} : 20 = 8 \text{ mln sumga}$ arzanlasıp, bul pul ónim bahasına ótedi hám ol satılğannan soń, amortizaciya fondında jiynalıp barıladı.

Firma xızmeti ushın pul qarjıların jumsaw biznesti qarjılandırıw dep te ataladı. Firmanın ishki hám sırtqı finanslıq qarjı derekleri boladı. Ishki finanslıq qarjı dereklerine tómendegiler kiredi:

1. Firmaniń taza paydası. Firmaniń paydasınıń barlıq tólem hám salıqlar tólegennen soń qalǵan bólegi firmaniń taza paydası dep ataladı. Firmaniń taza paydası, ádette, onıń shólkemlestiriwshileri ortasında bólistikiriledi. Lekin, firma shólkemlestiriwshileri taza paydanıń hámmesin óz ara bólisperen, onıń málim bir bólegen firmaniń keyingi xızmetin pul qarjıları menen támiyinlewge sarplawı mümkin.

2. Amortizaciya fondı. Bul fond tek tiykargı qurallardı satıp alıwǵa sarplanadı.

3. Ustav fondı. Ol firma xızmetiniń baslangısh dáwirinde isletiledi.

Firmaniń ishki qarjıları jeterli bolmaǵanda, sırtqı finanslıq qarjılardı tabiw kerek boladı. Sırtqı dereklerge tómendegiler kiredi:

1. Firma iyeleriniń firmaniń ustav kapitalın kóbeytiw ushın ajıratqan qosımsha qárejetleri.

2. Banktan yaki basqa firmalardan alıńǵan qarız qárejetleri.

3. Firmaniń qımbat bahalı qaǵazlar shıǵarıp satıwdan túsken pul túsimleri.

Sırtqı finanslıq derekler ishki dereklerden sonısı menen ajıraladı, olardı álbette qaytarıw kerek.

Firmaniń belgili bir dáwir ishinde ónim islep shıǵarıw ushın sarplaǵan qárejetleri *ulıwma qárejetler* dep aytıladı. *TC* — inglisshe «total costs» (ulıwma qárejet) sózleriniń bas háripleri menen belgilenedi. Óz náwbetinde, ulıwma qárejetler turaqlı hám ózgermeli qárejetlerden quraladı.

Islep shıǵarıw kólemine baylanıslı bolmaǵan qárejetlerge *turaqlı qárejetler* (inglisshe — fixed costs) delinedi hám *FC* háripleri menen belgilenedi. Turaqlı qárejetlerge ijara haqı, qarız procenti, qamsızlandırıw haqı, amortizaciya ajıratpası, administrativ qárejetler sıyaqlı qárejetler kiredi. Bul türdegi qárejetler ónim kóp yaki kem muğdarda islep shıǵarılıwına qaramastan, hátte ónim islep shıǵarılmagań jaǵdayda da firma bul qárejetlerdi qaplawı kerek boladı.

Ózgermeli qárejetlerge (inglisshe — variable costs) ónim islep shıǵarıw kólemine baylanıslı bolǵan qárejet kiritiledi hám *VC* háripleri menen belgilenedi. Bunday türdegi qárejetlerge shiyki zat, is haqı, janılgı, energiya derekleri, hár túrli materiallardı satıp alıw qárejetleri kiredi. Qansha kóp ónim islep shıǵarılsa, bul qárejetler muğdarı da sonsha kóp boladı.

Joqarida atap ótkenimizdey, turaqlı türde hám ózgeriwsheń qárejetler jiyındısı ulıwmalıq qárejetlerden ibarat boladı.

Ulıwma qárejetler: $TC = FC + VC$ *TC* — ulıwma qárejet; *FC* — turaqlı qárejet; *VC* — ózgeriwsheń qárejet.

Kóphshilik jaǵdaylarda, islep shıǵarıwshini, isbilermendi belgili bir waqt dawamında islep shıǵarıw qárejetleriniń ulıwma muǵdarı emes, bálki bir birlik ónimdi islep shıǵarıw ushın sarplagan ortasha qárejet (englisshe—average cost) qızıqtıradı hám ol AC háripleri menen belgilenedi. Bul muǵdardı geyde ónimniń ózine túser bahası dep te ataydı.

Ortasha qárejet muǵdarı ulıwmalıq qárejet muǵdarın jámi islep shıǵarılğan ónim muǵdarına bolıp tabıldadı:

Ortasha qárejet: $AC = TC : q$ AC — Ortasha qárejet; q — ónim muǵdarı.

Máselen, firma bir ay dawamında 5000 miń dana ónim islep shıǵarıwı ushın 350 000 000 sum muǵdarında ulıwma qárejet jumsawdı jobalastırǵan bolsın. Onda bir dana ónimdi islep shıǵarıw ushın sarplanatuǵın ortasha ulıwma qárejet 70 miń sumdı qurayıdı. ($AC = TC : q = 350 000 000 \text{ sum} : 5000 \text{ dana} = 70 000 \text{ sum}$). Bul kórsetkish isbilermenge, bul jaǵdayda ónimdi 70 miń sumnan kem bolmaǵan bahada satqan jaǵdayda ǵana payda alıp keliwi mümkin ekenligin kórsetip turadı. Jańa ónimleriniń shártli, islep shıǵarıw bahası 70 miń sumǵa belgili payda qosılğannan payda bolǵan muǵdarına teń boladı.

Bazı bir waqtılarda birlik ónimge sarplangan ortasha qárejetti, kóbirek muǵdarda ónim islep shıǵarıw esabınan kemeytiwdiń ilajı tabıldadı. Lekin, ónimniń islep shıǵarıw kólemi belgili bir muǵdardan asqannan soń, qansha kóp islep shıǵarılmasın, ortasha qárejet páseyiw ornına arta beredi. Ónim islep shıǵarıw kóleminiń, tap usı muǵdarı, firma ushın eń maqul kórsetkish bolıp esaplanadı.

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRİŃ!

1. Firmanın tiykarǵı hám aylanba qarjıların túsındırıń.
2. Firmanın ishki hám sırtqı qarjılandırıw dereklerin sanań.
3. Amortizaciya ajıratpası ne?
4. Qárejet qanday qásiyetine kóre barqulla ózgeriwshen dep ataladı?
5. Nanbayshınıń ózgermeli hám turaqlı qárejetlerin sanań?
6. Ortasha qárejet qanday esaplanadı?
7. Måsele: Kárxana 400 000 000 sum ulıwma qárejet qılǵan. Onıń 38%li ózgeriwshen qárejetler. Turaqlı hám ózgeriwshen qárejetlerdi tabıń.

Bunu este saqlań!

- Firmanın tiykarǵı hám aylanba qárejetleri bar.
- Firma qárejetleriniń ishki hám sırtqı derekleri bar.
- Firma tiykarǵı qurılmalardı jańalaw hám tiykarǵı qárejetlerdi tolıqtırıw ushın firma amortizaciya ajıratpasın qáliplestiredi.

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Anvar aǵa hám Jamila apa shuǵillaniw ushin isbilemenlik túrin tańlaw maqsetinde isbilemenlik tarawlariń iskerlik nátiyjelerin úyrenip shıqtı hám olardı óz ara salıstırıldı.

Anvar aǵa: «Fotostudiya kem dáramat keltirip tur, biraq alǵan paydası anaǵurlım jaqsı, konditerlik cexiniń dáramatı anaǵurlım kóp. Biraq, usıǵan jarasıqlı onıń qárejetleri de kóp eken» dedi. Jamiyla apa bolsa: «Toy kiyimleri salonınıń qárejetleri kóp, biraq soǵan jarasıqlı ózine túser dáramatı da kóp boladı eken. Gózzallıq salonınıń qárejeti kem, biraq paydası anaǵurlım kóp» dep gápke aralastı.

1. Siz olardıń gúrrińinen neni túsindińiz dáramatı kóp, biraq qárejeti de kóp isbilemenlik túri jaqsı ma yamasa, qárejeti kem, biraq dáramatı kishi isbilemenlik túri jaqsı ma?
2. Ne ushin olar ayırımlı isbilemenlik túrleriniń dáramatlı qárejetli dep, al ayırımların bolsa, paydalıraq dep kósetedi?
3. Ayırımlı isbilemenlik túrleri haqqında adamlar «Isbilemenge zıyan keltirdi» dep kósetiwi neni ańlatıwın bilesiz be?
4. Ózińiz jasaytuǵın orınnıń imkaniyatlarından kelip shıgıp Anvar aǵa hám Jamila apaǵa qanday másláhatlar bergen bolar edińiz?

Kárxananıń belgili bir waqt dawamında tovar hám xızmetlerdi satıwdan qolǵa kirgizgen jámi pul túsimi — jalpı dáramat dep aytıladı hám *TR* hárıpleri (inglisshe «total revenue» jalpı dáramat soziniń bas hárıpleri) menen belgilenedi. Eger satılǵan tovar muğdaru (*q*) hám bir tovardıń ortasha satıw bahası (*p*) belgili bolsa, jalpı dáramat tómendegishe tabıladı:

$$\boxed{\text{Jalpı dáramat}} = \boxed{\text{Tovardıń ortasha satıw bahası}} \times \boxed{\text{Satılǵan tovar muğdaru}}$$

Máselen, konditer ónimler firması bir ayda 8000 dana tort tayarlap, olardı 45000 sumnan satqan bolsa, firmanın aylıq dáramatı 360000000 sumǵa teń boladı. Yaǵníy jalpı dáramat - 45000 \cdot 8000 = 360000000 sum.

Payda — kárxananıń belgili bir waqt dawamındaǵı jalpı dáramatı menen ulıwma qárejetleri arasındaǵı parq bolıp, *P* háribi (inglisshe “profit” (payda) sóziniń bas háribi) menen belgilenedi. Eger bul parq teris belgige iye bolsa, onda payda emes, *shıǵın haqqında* aytıladı.

$$\boxed{\text{Payda}} = \boxed{\text{Jalpı dáramat}} - \boxed{\text{Ulıwma qárejet}}$$

Joqarıda keltirilgen konditerlik cexiniń sol ayda qárejetleri 240000000 sumǵa teń bolsa, firma bir ayda 120000000 sum payda kórgen boladı. Yaǵníy *payda* 36 0000000 sum - 24 0000000 sum = 12 0000000 sumǵa teń.

Jalpı dáramat — tovardı satıwdan túskenn pul túsimi.

Payda — kárxananıń belgili bir waqt dawamındaǵı jalpı dáramatı menen ulıwma qárejetleri arasındaǵı parq.

Máselen, joqarıda firmanın keltirilgen aydaǵı qárejetleri 2400000000 sum emes, 39 0000000 sum bolsın. Ol jaǵdayda jalpı dáramat- ulıwma qárejettiń = 36 0000000 - 390000000 = - 3000000000 sumǵa teń minus nátiyjege iye bolamız. Bol bolsa, firma sol ayda 300000000 sum zıyan kórgenin aňlatadı.

Zıyan — kárxananıń belgili bir waqt dawamındaǵı jalpı dáramat penen ulıwma qárejetler arasındaǵı parq.

Bazar ekonomikası shárayatında payda firma xızmetin bahalawshı hám ólshevshi áhmiyetli ekonomikalıq kórsetkish bolıp esaplanadı. Isbilermenlik penen shuǵillaniwdıń tiykarǵı maqsetleriniń biri — bul payda alıw ekenligin esletiwdiń ózi jetkilikli. Paydanı isbilemmeniń táwekelshilik etip, óz qarjisın iske salǵanı ushın berilgen sıylıq dep ataw mümkin. Ekinshi tárepten, payda kárxananıń ózine say «termometri» wazıypasın óteydi. Kárxana kóp muğdarda payda alıp atır ma, demek, kárxana «salamat», jaqsı islep atır. Kárxana zıyan kórip atır ma, demek,

Formula

Jalpi dáramat

$$TR = p \cdot q$$

Payda

$$P = TR - TC$$

«isler shataq». Úshinshi tärepten, payda nenı, qansha hám qanday islep shıǵarıw kerek ekenliginde kórsetedi. Bazar ekonomikası shárayatında ne kóbirek payda alıp kelse, sol nárse kóbirek islep shıǵarıladı hám kerisinshe. Ekonomistler qanday da bir tarawdı rawajlandırıwǵa qarjı sarplawdı investiciya etiw yamasa kapital toplaw dep ataydı.

Eki fotostudiyanıń avgust ayındaǵı pul túsimler kestesi

1- fotostudiya		Ónimniń atı	2- fotostudiya	
Sanı, dana	Nırqi, sum		Sanı, dana	Nırqi, sum
280	1 200	Hújjet ushın foto	350	1 000
480	800	Kórkem foto	200	700
120	3 000	Portret (30x40 sm)	80	3 000
4	250 000	Toy fotoalbomı	10	150 000
80	20 000	Pitkeriwshiler vinetkası	120	12 000
20	50 000	Toy-márekelerge xızmet (saat)	30	35 000
sum		Jámi	sum	

Fotostudiyalardıń avgust ayındaǵı qárejetleri kestesi

Mugdari, sum	Qárejet atı	Mugdari, sum
1 500 000	Ijara haqı	800 000
1 200 000	Materiallar	1 650 000
180 000	Kommunal tólewleri	160 000
1 500 000	Xızmetkerlerge is haqı	1 250 000
100 000	Reklama	250 000
450 000	Basqa qárejetler	350 000
sum	Jámi qárejetler	sum

Birinshi fotostudiya qalanıń orayında, ekinshisi shetrekte jaylasqan.

1. Fotostudiyalardıń jalpi dáramatları hám qárejetlerin esaplań. Olardı salıstırıń.
2. Fotostudiyalardıń óimleri quramın, bahaların salıstırıń. Olardıń parıqlanıw sebeplerin dálillep beriń.
3. Fotostudiyalardıń qárejetleri quramın dodalań.
4. Hár qaysı fotostudiya óz iskerligi nátiyjelerin jaqsılaw ushın nelerdi qılıw kerek dep oylaysız?
5. Hár bir fotostudiyanıń paydasın esaplań hám óz ara salıstırıń.

Hár bir firmanın maqseti tek payda alıw emes, bálki imkanı barınsha kóbirek payda alıw, yağníy paydanı maksimallastırıwdan ibarat. Paydanı bolsa eki túrli uslda kóbeytiw mûmkin. Birinshisi, jalpı dáramattı kóbeytiw esabınan, ekinshisi bolsa ulıwma qárejetlerdi kemeytiw esabınan.

Investiciya (qarjılandırıw) — qarjını islep shıgariwdı rawajlan-dırıwǵa jumsaw.

Firmanın paydası tómendegi maqsetlerge jumsaladı:

- paydanıń tiyisli bólegi salıq túrinde májbúriy túrde tólenedi;
- firma xızmetin rawajlandırıw ushın islep shıgariwdı keńeytiwge, túrli ásbap-úskeneler satıp alıwǵa, jańa imarat hám qurılıslar quriwǵa sarplanadı;
- paydanıń qalǵan bólegi bolsa kárxana iyeleriniń paydası sıpatında ózlestiriledi, akcionerlerge dividend sıpatında bólístirilip beriledi.

Shınıǵıw

Firma hápte dawamında 2000 dana ónimniń 25% in 100 sumnan, 45% in 120 sumnan, qalǵanın bolsa 90 sumnan sattı. Firmanın bul háptedegi dáramatı qanshanı quradı? Firma hár bir tovardı ortasha neshe sumnan satqan? Firma bul háptede 56000 sum payda algan bolsa, onıń bir háptelik ulıwma qárejetleri neshe sumdı quraǵan? Firmanın bir dana tovar ushın sarplaǵan ortasha qárejeti neshe sumdı quraǵan?

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRİN!

1. Payda menen dáramattıń qanday parqı bar?
2. Paydanıń isbilermenlik ushın zárúrligin kórsetiwshi eki faktordı aytıń.
3. Dáramatlardıń artıwı hár qashan da paydanıń artıwıń ańlata ma?
4. Firmanın ekonomikalıq jaǵdayın neden biliw mûmkin?
5. Tovardıń bahasın túsimip te paydanı kóbeytiw mûmkin be? Qalayınsha?
6. Firmanın paydası qanday maqsetlerde isletiledi?

BUNI ESTE SAQLAŃ!

- Payda isbilermenlerdi biznestegi joǵaltıwlar hám táwekelshilik arqalı ziyan kóriw qáwipine qaramastan iskerlik júritiwine májbúr etetuǵın eń tiykargı báseke bolıp esaplanadı.
- Firma iyesi ushın kóbirek dáramat qılıw emes, bálki kóbirek payda alıw áhmiyetli.

7- TEMA

EKONOMIKALÍQ XÍZMETTIŃ TALQÍLANÍWÍ

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Ayaq kiyim cexi 2012-jılda 20 mln sum payda alǵan edi. Oıl 2015-jılda 23 mln sum, 2018-jılda bolsa 30 mln sum payda aldı.

Nırqlar 2012-jılǵa salıstırǵanda 2015-jılı 18%, 2018-jılda 30% qımbatlaǵan.

1. 2015-jılda 23 mln sum pulga isbilermen, 2012-jılda 20 mln sum pulǵa alǵan tovar hám xızmetleriń satıp ala alama? Nege bunday?
2. 2018-jılda 30 mln sum pulǵa 2012-jılda 20 mln sum pulǵa alǵan tovar hám xızmetleriń satıp ala alama? 2015-jılda 23 mln sumǵa alǵanınday tovar xızmetlerdi ne?
3. Usılardı itibarga alǵan jaǵdayda 2015-jılda firma paydası haqıyqattan da kóbeydi dep ayta alamızba? 2018-jılda ne?

Firmanınıń tovardı satıwdan alǵan kirisin esaplaǵanda, satılıǵan tovar muǵdarın bazar nırqına kóbeytedi. Firmanınıń jıllıq dáramatı bolsa onıń mine usınday kirislerinin jiyindisınan ibarat. Firmanın usı jıldaǵı dáramatın onıń aldıńǵı jıllardagı dáramatı menen salıstırmaqshı bolsaq, biz qanday jol tutıwımız kerek boladı? Inflyaciya nátiyjesinde tovar nırqi ózgergen. Ol bolsa óz náwbetinde islep shıgarılǵan tovar muǵdarı ózgermegen jaǵdayda hám firma dáramatınıń ózgeriwine alıp keledi. Nátiyjede firma paydasınıń ózgeriwine alıp keledi. Sonın ushın da real dáramat hám real payda túsinklerin kirgiziwimizge tuwra keledi. Firmanınıń usı nırqlarda dáramatı yamasa paydası firmanınıń *nominal dáramatı yamasa nominal paydası* dep ataladı. Firma dáramatı yamasa paydasınıń nırqlar ózgergeni esapqa algandaǵı kuni firmanınıń sáykes *real paydası* boladı. Bahaniń ózgeriw indeksi bolıp esaplandı. Bul indeks sol jıldaǵı ortasha bahaniń salıstırıw ushın alıńǵan jıllıq ortasha bahalarǵa

bolğan salıstırmalı arnawlı koeffisienti. Firma paydasınıń real muğdarı tómendegi formula járdeminde esaplanadı:

$$P_r = \frac{P_n}{I}$$

Bul jerde: P_r — paydanıń real muğdarı;
 P_n — paydanıń nominal muğdarı;
 I — bahanıń ózgeriw indeksi.

Firmanın belgili dawir dawamındaǵı xızmetin kórsetiwshi hár qıylı ólsheňler bar. Olardıń biri *nátiyjelilik* (paydalılıq yaki rentabellik) túsinigi esaplanadı. Firmanın ulıwma xızmetiniń nátiyjeliliği (paydalılığı) dep, onıń belgili dawirde alǵan paydası muğdarınıń, usı dawirde sarplanǵan barlıq qárejetlerine qatnasına aytıladı.

Paydanıń nominal muğdarı — paydanıń belgilengen nırqlarda kórsetilgen qunı.

Paydanıń real muğdarı — paydanı qaysı bir jıldaǵı nırqlarǵa salıstırganda satıp alıw quwati.

Máselen, «Sherdor» firması bir ay dawamında 3000000 sum qárejet jumsap, 750000 sum payda aldı. Demek, firma xızmetiniń bul aydaǵı paydalılıq dárejesi $R = P_r : TC = 7\ 500\ 000 : 30\ 000\ 000 = 0,25$ yaki 25% ke teń boladı. Ádette, nátiyjelilik procentlerde kórsetiledi. Kárxana xızmetiniń paydalılıq kórsetkishi 25% ke teń bolıwı jaqsi kórsetkish esaplanadı.

$$R = \frac{P_r}{TC} \cdot 100 \%$$

Bul jerde: R — nátiyjelilik;
 P_r — payda muğdarı;
 TC — qárejetler muğdarı.

Tapsırma

Firma birinshi jılı 2000000 sum qárejet jumsap, 2500000 sum payda aldı. Ekinshi jılı bolsa 2500000 sum qárejet jumsap, 3000000 sum payda aldı. Qaysı jılı firma xızmetiniń nátiyjeliliği joqarı bolǵan?

Firmanın belgili muğdardaǵı ekonomikalıq xızmetiniń nátiyjeleri firmanın payda hám zıyan haqqındaǵı esabatında óz sáwleleniwin tabadı.

Kárxananıń islep shıǵarıw xızmetiniń rawajlanıwında aylanba qarjılardıń bir qálipte aylanıp turiwı úlken áhmietke iye. Bul ónimdi islep shıǵarıwdan baslap oni satıwǵa shekem bolǵan procesti aqılǵa muwapiq basqarıwdı talap etedi. Aylanba qarjı muğdarınıń azayıp ketiwi islep shıǵarıw kóleminiń kemeyiwine alıp keledi. Aylanba qarjı qansha tez aylansa, kárxana sonsha kóp payda kóredi.

Solay etip, hár bir isbilemenniń eń úlken mashqalası aylanba qarjınıń bir qálipte aylanıp turıwın támiyinlewdən, mümkinshiliği bolsa, onıń muğdarın kóbeytiw hám aylanısın tezletiwden ibarat dew mümkin. Biraq kóp jaǵdaylarda uzaqtı gózlep is tutpaw aqıbetinde kárخana óz aylanba qarjılarınan ayrılıp qaladı. Bunday jaǵdaylarda keskin is-ilajalar kórlimese, basqa finanslıq derekler iske qosılmasa, kárخananiń islep shıgariw iskerligi toqtap qalıwı mümkin.

Firma xızmetiniń nátiyjeliliği — firmanın belgili bir dáwirde alǵan paydası muğdarınıń sol dáwirde sarplanǵan barlıq qárejetleri muğdarına qatnası.

Kárخana ónim islep shıgara ma, joq pa, ol turaqlı qárejetler ushın qarji sarplawǵa májbür bolatuǵını belgili. Soǵan baylanıslı, kárخanada islep shıgariw procesiniń toqtawi, waqt ótken sayın onıń qarızǵa batıwına alıp keledi. Qarızlar ósip sonday dárejege barıp jetedi, nátiyjede kárخana bul qarızlardı tólew imkaniyatına iye bolmay qaladı. Bunday jaǵdaylarda kárخana bankrot («sindi») dep járiyalanadı. Kárخanaǵa tiyisli mal-múlk satıwǵa, ádette, kim ziyat sawdasına qoyıladı. Satıwdan túskenn pullar mámlekет hám basqa firmalar aldındıǵı qarızların qaplawǵa isletiledi.

Respublikamızda «Bankrotlıq haqqında»ǵı nızam 1994-jılı qabil qılınǵan. Onda qarızların tólewge shaması kelmegen kárخanalardı «bankrot» dep járiyalaw jol-joriqları belgilengen.

Kárخanalar, firmalar shólkemlestiriwshiler keńesi qararı boyınsısha yaki bankrot dep járiya qılınǵan jaǵdayda jabılıwı mümkin. Firmanın jabılıwı firma ustavında hám hárkettedi nızamlarda kózde tutılǵan jol-joriqlar tiykarında ámelge asırıladı. Kárخana jawılıp atırǵan waqıtta, onıń mámlekет hám basqa firmalar menen shólkemler aldındıǵı qarızları tólengennen soń, qalǵan mal-múlkı hám pul qarjıları shólkemlestiriwshiler ortasında kárخana ustavında kórsetilgen usılda bólistiriledi. Kárخana qala (rayon) hákimiyatı tárepinen jabılıw haqqındaǵı qarar shıqqannan keyin gána jabılǵan esaplanadı.

Bankrotlıq — firmanın basqa firmalar hám mámlekет aldındıǵı qarızların tóley almaytuǵın jaǵdayı.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Firma paydasınıń real muğdarı ne? Ol qanday esaplanadı?
2. Firma xızmeti nátiyjesiniń talqılanıwı ne ushın kerek boladı?

3. Nátiyjelilikti basqasha jáne qanday táriyiplew mümkin?
4. Aylanba qarjınıń firmanın ekonomikalıq xızmetindegi áhmiyetin túsinidirip beriń.
5. Jıl nátiyjesine qaray, firmanın paydası — 2300000 sumdı, xızmet nátiyjeliliği bolsa 20% ti quradı. Firmanın jıllıq sarplaǵan qárejetleriniń muǵdarın tabıń.
6. Firmanız bankrotlıqqa alıp keliwshi sebeplerdi aytıp beriń.
7. Bankrot dep tabılǵan firmanın qarızları qanday tártipte tólenedı?
8. Firma qashan jabılǵan dep esaplanadı?

Tapsırma

Firmanın jıllıq kórsetkishi (sum)	1- jıl	2- jıl	3- jıl
Jalpı dáramat	300 mln	450 mln	600 mln
Ulıwma qárejet	150 mln	200 mln	300 mln
Paydanıń nominal muǵdarı			
Nırqlar ósiw indeksi (1 jıl bahası)	1,0	1,25	1,5
Paydanıń real muǵdarı			

Joqarıda kestege tiykarlanıp:

1. Paydanıń real muǵdarın anıqlaw formulasınan paydalanıp, kesteniń bos keteklerin tolتirin.
2. Firma qaysı jılı jaqsıraq gízmet kórsetken? Nege?
3. Firma xızmetiniń nátiyjeliligin hár bir jıl ushın esaplań hám óz ara salıstırıń.
4. Firma ulıwma qárejetleriniń jıl sayın asıp barıwına neler sebep bolǵan dep oylaysız?
5. Ulıwma qárejetler qaysı aqshalar esabınan kóbeyttiriledi?

Bunı este saqlań!

- Firma paydasınıń real muǵdarı bahalar ózgeriwi itibargá alıngan jaǵdayda esaplanadı.
- Firma xızmetiniń nátiyjeliligin esaplawda payda hám qárejetler muǵdarı itibargá alınadı.
- Aylanba qárejetler aylanıwınıń páseyiwi firma ushın zıyan bolıp esaplanadı.

1

2

3

4

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Birinshi súwrettegi konditer cexində 6 jumısshi ekinshi súwrettegi bankte 35 qániye ushınshi súwrettegi toqımaşılıq fabrikasında 300 qániye tórtinshi súwrettegi zavodta bolsa 2000 jumısshi isleydi.

1. Bul kárخanalar qay jerde basqarılıdı dep oylaysız?
2. Olarda jumısshılardı basqarıw menen shuǵıllanatugın xızmetkerler sanı nege baylanıslı bolıwı mümkin dep oylaysız?
3. Menejment hám menejer atamalarınıń mánisin bilesizbe?
4. Kárxana ushın basqarıw sistemasi qanshelli áhmiyetli dep oylaysız?

Hár bir firma xızmeti belgili bir maqsetti ámelge asırıwǵa qaratılıtuǵını belgili. Al, bul maqsetke erisiw ushın bolsa firmanın basqarıw kerek boladı. Basqarıw procesi — *menedjment* dep te aytıladı (inglisshe «management» sózi «basqarıw» degen mánisti ańlatadı). Basqarıw haqqındaǵı pán de *menedjment* dep ataladı hám ol basqarıw usılları, formaları hám quralların úyrenedi.

Firmada tovar islep shıǵarıw kóp qırlı process bolıp, onıń hár bir shaqabshası basqarıwdı talap etedi. Máselen, jumısshi-xızmetkerlerdi basqarıw, islep shıǵarıw quralların basqarıw, materiallıq resurslardı basqarıw, maǵlıwmatlardı basqarıw, finanslıq qarjlardı basqarıw hám basqalar.

Menejment — qanday da bir gózlengen maqsetke erisiw usılları, formaları, quralları hám basqarılw principlerin úyrenetuğın pán.

Basqarılw tikkeley adam tárepinen iske asırıladı. Firmada isleytuğın, arnawlı basqarılw ilimin iyelegen, is júrgiziwshı hám basqarılwshı — *menedjer* dep ataladı. Hár qanday basshı adam yamasa menedjer jumıs waqtınıń 70—80 procentin adamlar menen qatnas jasawǵa sarplaydı. Sonıń ushın da, menedjment haqıqıy maǵanada qol astında islep atırǵan adamlar xızmetin óz ara qatnas arqalı basqarılw dep te aytıw mümkin.

Menedjer aldında turǵan maqsetine erisiw ushın tómendegi wazıypalardı izbe-iz orınlawı kerek boladı: 1. Jobalastırıw; 2. Shólkemlestiriw; 3. Basshılıq qılıw; 4. Qadaǵalaw.

Menejer — arnawlı basqarılw ilimin iyelegen is júrgiziwshı yamasa basqarılwshı.

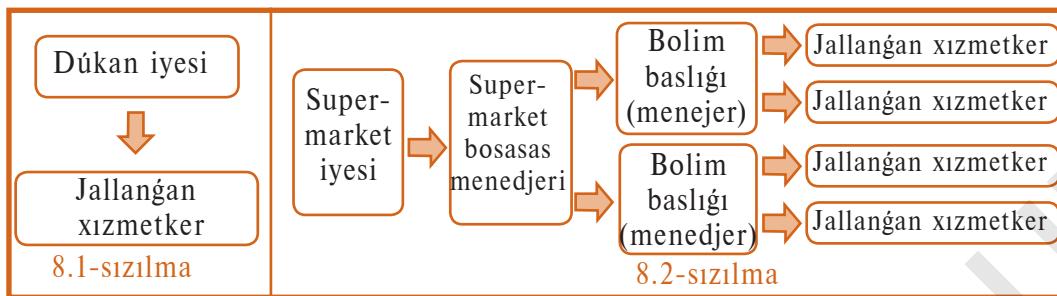
Jobalastırıw basqışında menedjerler kárxana maqsetinen kelip shıǵıp, keleshekke joba hám baǵdarlama islep shıǵadı. Jobanı ámelge asırıw ushın kárxananiń hámme bólimleriniń jumısı óz ara muwapiqlastırıladı. Olardıń jumısın shólkemlestiredi, tikkeley basshılıq etip, jumıstiń orınlaniwın qadaǵalap baradı. Menedjerler xızmetkerlerdi kárxana aldında turǵan belgili maqsetke erisiwge shaqırıwshı hám jámáátti buǵan atlandırıwshı, baǵdarlawshı adamlar.

Firmanız basqarılwdı menedjerlerdiń úlken mümkinshilikke iye ekenligi, ekonomikalıq bilimlerdi jaqsı biliwi, óziniń imidjine iye bolıwı, ruwxıy jetikligi, qatnas, sóylesiw mádeniyatınıń joqarılılıǵı úlken áhmiyetke iye.

Firmanız úlken-kishilige qarap, basqarılwdıń túrli shólkemlestiriw sistemaları dúziledi. Kishi dükanda onıń iyesi hám jáne bir adam isleydi dep oylayıq. Bul jaǵdayda, basqarılwshı hám basqarılıwshı arasındaǵı óz ara qatnas 8.1-sızılmadaǵıday boladı. Bul sistema — ápiwayı shólkemlestiriw sistemi delinedi. Bir neshe bólimlerden quralǵan supermarkettegi basqarılw strukturasın kóz aldımızǵa keltiretuğın bolsaq, onıń dúziliwi (basqarılw buwınları) bir qansha quramalı boladı. Onı sxema túrinde 8.2-sızılmadaǵıday súwretlew mümkin. Jańa sistemaniń dáslepkinsinen tiykarǵı parqı tek xızmetkerleri sanınıń kópliginde bolmastan, al bir neshe tómen dárejeli bólimlerden quralǵanlığında. Endi jumısshı hám xızmetkerlerdiń bir bólegi tikkeley dúkan iyesine emes, al kishi bólimlerdi basqarılwshı menedjerlerge boysınadı.

Egerde firma sawda-satiqtan tısqarı islep shıǵarıw menen shuǵillansa, onıń shólkemlestiriwshilik dizimi jánede quramalasıp baradı.

Avtokratiyalıq, yaǵníy jeke hákimshilik usılı. Bul jaǵdayda basshı basqalardıń pikirin sorap otırmaydı, bálki buyrıq berip onıń orınlaniwın qadaǵalap otıradı. Bunday usıldı qollanatuǵın firmalardiń jámáátleri oraylasqan boladı, al xızmetkerler arasında bolsa baylanıslar derlik bolmaydı.

Byurokratiyalıq (qaǵazpazlıq) usılı. Bul usıl da joqarıdaǵı usıldıń bir kórinişi bolıp, firma xızmeti joqaridan kelgen buyrıqlar, joljorıqlar hám rásmiy qaǵazlar tiykarında basqarılıdı. Bul kárخanalarda shólkemlestiriwshilik uqıpqı emes, qaǵazǵa kóbirek itibar beriledi.

Demokratiyalıq usıl. Bul jaǵdayda, jámááttiń barlıq aǵzaları sheshim qabil etiw procesinde qatnasadi. Jámááttiń hár bir aǵzasınıń pikiri esapqa alınıp, olar ulıwma iske qanday da bir úles qosıp atırğaninan qanaatlanadı. Bunday jámáátte, ádette, adamlar óz isine sadıq boladı. Basshınıń tiykarǵı wazıypası jámáát aǵzaların baslamashı bolıwǵa baǵdarlawdan ibarat bolıp qaladı.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Menedjment degende neni túsinesiz?
2. Menedjerler qanday kásip iyeleri? Olardıń xızmetleri haqqında aytıp beriń.
3. Sizge mektepte «Nawrız» bayramın ótkeriw tapsırıldı. Siz isti neden baslap, ne menen tamamlaǵan bolar edińiz?
4. Basqarıwdıń tiykarǵı qaǵıydalarınan biri «maqset — háreket jónelisin aniqlaydı» degen qaǵıydanı qalay túsinesiz? Basqarıwda nege maqset usı dárejede zárür?
5. Mektepti basqarıwdıń strukturasın sızıń hám túsindiriń.
6. Hár bir basqarıw usıllarınıń abzallıq hám kemshilik táreplerin aytıń.
7. Áskeriy bólimdi basqarıw ushın qaysı usıldı tańlaǵan bolar edińiz? Nege?

Tapsırma

Dúkan

Avtomobil
parki

Ofis

1-islep shıǵarıw cexi

Esapxana

2-islep shıǵarıw cexi

Shiyki ónim
qoyması

3-islep shıǵarıw cexi

Tayar ónim qoyması

8.3-sızılma

Direktor

8.4-sızılma

Aytayıq, siz úsh túrli konditer ónimlerin islep shıǵarıp, óz dúkanı arqalı satatuǵın firmanın basshısısız. Qol astınızda 30 qániyge isleydi. Firmańzdıń sırtqı sisteması 8.3-sızılmada keltirilgen. Onnan paydalanıp, kárhanada islep shıǵarıw procesı qanday shólkemleskenligi haqqında aytıp beriń.

1. Firma neshe hám qanday bólmlerden ibarat boladı?
2. Hár bir bólümde qansha isshi isleydi?
3. Bul bólmlerdegi jumısshılardı kim basqaradı?
4. Bólüm başlıqları kimge boysınadı?
5. Kim kimge qanday izbe-izlikte boysınıwdı kórsetiwshi, 8.4-sızılma-ǵa uqsas basqarıw sistemasın sıziń hám dodalań.

Bunu este saqlań!

- Firma qansha úlken tarmaqlı bolsa onıń basqarıw sisteması da sonshelli quramalı boladı.
  - Basqarıwdıń avtokratıyalıq byurokratıyalıq, demokratıyalıq usılları bar.
  - Firmanız basqarıwshılar menedjerler dep ataladı.
  - Menedjment — basqarıw haqqındaǵı pán.

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Joqaridaǵı suwretlerde keltirilgen tovarlardan birin tańlań. Onı islep shıgarıp atırǵan firma bul tovardı bazarda satıw ushın qanday ilájdı ámelge asırıwı kerek dep oylaysız?
2. Bul ilájlardıń qaysı biri tovardı islep shıgariwdan aldın, qaysı biri keyin ótkeriliwi tiyis?
3. Bul tovar reklamaǵa mútaj be? Onı qalay reklama qılǵan bolar edińiz?

Marketing sózi inglisshe “market” sózinен alıngan bolıp, «bazarǵa baylanıslı xızmet» degen mánisti aňlatadı. Ekonomikada *marketing* dep, bazar shárayatında tutınıwshılardıń mútájin úyreniwden, tovar hám xızmetlerdi olarǵa jetkeriwge shekem bolǵan xızmetke aytıladı. Firma ushın marketing xızmetinen názerde tutilǵan tiykargı maqset—tutınıwshılardıń mútájin anıqlap, onı tolıq qanaatlandırıw esabınan kóbirek payda aliwdan ibarat, dep aytıw múmkin. Marketing xızmeti menen shuǵillaniwshılar — *marketologlar* dep ataladı.

Marketing — bazar shárayatında tutınıwshılar mútájin anıqlaw hám onı qanaatlandırıwǵa baǵdarlangan xızmet.

Marketolog — marketing xızmeti menen shuǵillaniwshı, arnawlı bilimge iye qániyge.

Firmanın jalpi islep shıgariw xızmeti marketing izertlewine tayanǵan halda shólkemlestiriliwi kerek. Marketing izertlewlerinen gózlengen maqset firma aldında turǵan ne islep shıgariw, qansha islep shıgariw, qanday bahada satıw, kim ushın islep shıgariw, qaysı bazarǵa jetkeriw hám satıw kerek degen sorawlarga juwap tabıw. Marketing izertlewi tiykaranan tórt: ónimdi (*bazardı*) úyreniw, *baha qoyıw*, *reklama qılıw*, *bazarda ornalasıw* basqıshlarına bólinedi.

Önimdi úyreniw basqışında, tutınıwshılardıń qalay hám qaysı tovarlardı satıp alıwǵa niyetiniń bar ekenligi aniqlanadı, bazar úyreniledi, anketa sorawlari, awizeki soraw-juwaplar uqsaǵan izertlewler ótkeriledi, tutınıwshılar talapların qanaatlandıratuǵın tovarlardı islep shıǵarıw jobalastırıladı hám rawajlandırıladı.

Baha qoyıw basqıştı tovardıń satıw bahası belgilenedi. Tovardıń satıw bahası sonday belgileniwi kerek, tovar óz waqtında satılsın, yaǵníy tutınıwshınıń bul tovardı satıp alıwǵa qúdireti jetsin. Sonıń menen birge, tovardı islep shıǵarıwshı yamasa satıwshı firma da belgili muğdarda payda alsın.

Reklama basqışında firma hám tovar haqqındaǵı maǵlıwmatlard ǵalaba xabar quralları hám hár túrli ilájlar arqalı tutınıwshılarǵa jetkeriw ámelge asırıladı. Durıs berilgen reklama ilájı tovardıń satıw kólemin keskin ósiriwi múmkin. Firma, tovar hám ilájlar haqqındaǵı hár qıylı maǵlıwmatlar radio, televídenie, internet hám basqa baylanıs tarmaqları, gazeta hám jurnallar, kóshelerde ornatılǵan baǵana hám imarat diywallarındaǵı shaqırıqlar, daǵazalar, plakatlar arqalı qarıydarlar itibarına usınıladı. Tovardıń salıstırmalı arzan bahası, júdá jaqsı túsiniksiz hám tovar jarlıqlarındaǵı jazıwlar da ózine tán reklama esaplanadı.

Tovardı reklama qılıwdan názerde tutılǵan tiykarǵı maqset:

- tutınıwshılarǵa satıwǵa shıǵarılǵan tovar haqqında xabar beriw;
- tovar tutınıwshılardıń qaysı mútájligin qanaatlandırıwı haqqında maǵlıwmat beriw;
- tutınıwshılardı tovardı satıp alıwǵa shaqırıw hám olardıń beyimlilikin asırıw.

Reklama — tutınıwshılarǵa tovar haqqında maǵlıwmat beriw arqalı olardıń tovarǵa bolǵan talabın kóteriwge qaratılǵan úgitlew ilájları.

Bazarda ornalasıw basqışında tovardı satıw ushın satıwshiǵa, qarıydargá qolay bolǵan orın hám waqt tańlanadı. Sonıń menen birge, bazarda firma óz ornın tawıp, ornalasıp alıwına qaratılǵan, uzaqtı kóre bilgen ilájlar ámelge asırıladı. Tovardı bazarǵa jetkeriw, onı saqlaw hám satıw orınları aniqlanadı. Qarıydardıń itibarın tovarǵa qaratiw hám olardıń tovardı satıp alıwǵa bolǵan iqlasın arttıriw yamasa saqlap turiw maqsetinde, tovardı satıwdan aldıńǵı hám satıwdan keyingi servis xızmet túrleri kórsetiledi. Zamanagóy informaciyalıq texnologiyalardıń, atap aytqanda, internet tarmaǵınıń tez pát penen keńeyip bariwı, marketingtiń rawajlanıwına úlken túrtki boldı. Házirgi kúnde, marketing xızmeti jedellesip, onıń nátiyjeliliǵi artıp barmaqta.

Tovardı satıw boyınsha satıwshı kárxana ádette, eki túrli strategiya joldı qollayıdı. Olardıń birishisi, bul PUSH (bul — iglizshe súriw mánisin ańlatadı). PUSH marketingde tovardıń ózin tikkeley tutınıwshiǵa usınıw hám sol jol

menen sol tovardı ótkeriwge háreket etiledi. PUSH marketinge eń ápiwayı misal retinde dúkan vitrinasında tovarlardı dizip qoyıw, tovarlarǵa shegirmeler usınıs etiw siyaqlı ámellerdi keltiriw mümkin.

Bul haqqında oylap kóriń!

Televidenieden berilip atırǵan reklamanı tamashalaysız ba? Olardıń sapası haqqında ne ayta alasız? Reklamalar ótken kúnlerde qaysı tovardı satıp alıwıńızǵa sebepshi boldı?

PUSH marketingde tovardı islep shıǵarıwshıdan qarıydarǵa jetkeriw xızmeti menen jetkerip beriwsı sawda kárzanaları da shugıllanadı. Tovardı islep shıǵarıwshıdan satıp alıp, iri-iri kólemdegi satıwshılar kótere sawda kárzanaları dep ataladı. Olar tovardı kótere narqta satadı. Tovardı danalap yamasa, kishi kólemde tutınıwshılargá satıwshılar kótere sawda kárzanaları dep ataladı. Sawda dúkanları kótere sawda kárzanaları boladı. Islap shıǵarıwshı ónimlerin arqayıń tutınıwshıǵa yamasa kótere sawdegerge satqanda ol tovardıń ózine túser bahasın hám óz procentin qosadı hámde islep shıǵarıw bahasında satadı. Kótere sawdager bolsa bul bahaǵa óziniń úlesin qosadı hám onı kótere bahada satadı. Kótere sawda menen shugıllanıwshılar bolsa, bul nırqqa óziniń ústemesin qosadı hám kótere bahada satadı. Solay etip, tovar narqı artıp bara beredi. Ádette tovardıń ózine túser bahası kótere bahasınan islep shıǵarıw bahasınan joqarı boladı.

Satıwdı shóklemlestırıw boyınsıha ekinshi strategiya (jol) — bul PULL — marketing esaplanadı (PULL — inglizshe tartıw mánisın ańlatadı). PULL — marketingtiń tiykargı maqseti tutınıwshıńı satıwshı aldına kelwde úndew esaplanadı. Siz televideňiye arqalı tovarlar maqtalıp, olardıń sıpatları sáwlelengenligin kóp kórgensiz. Máselen, balalar kiyimleri, parfyumeriya hám kosmetika ónimleri. Bunday maǵlıwmatlardı úyrengen tutınıwshıda usı ónimdi satıp alıw niyeti payda boladı hám ol usı tovar satılıtuǵın jerge bariwǵa asıǵadı. Tutınıwshı bul tovardan paydalangannan hám onıń paydasın sezgennen keyin usı tovar markasına — brendine baylanıp baslaydı. Yaǵníy ol keyingi saparı tap usı tovar belgisi astındıǵı óimlerdi satıp alıwǵa umtiladı. Kerisinshe, tutınıwshıńı tovar tárepke keliwine baǵdarlangan esaplanadı.

Marketingte blokcheyn texnologiyasın qollaw.

Blokcheyn — bul hár túrlı maǵlıwmatlardıń úlken bazası (seyisxana) bolıp, bul maǵlıwmatlar ayrıqsha “bloklar”ǵa jayǵastırıladı hám úzliksız baylanısadı. Bulardıń barlıǵı kompyuterler hám internet sistemasi arqalı ámelge asırıladı. Blokcheynda kiritilgen maǵlıwmatlardıń óshirip

taslanıwı, ózgertiriliwine jol qoyılmayıdı. Bul texnologiya maǵlıwmat almasıwın, máselen, qanday da bir tovardıń satılıwın, oğan pul ótkeriliwin tez, anıq hám tınıq ámelge asırılıwın támiyinleydi. Sonıń ushın da zamanaǵoy marketingte blokcheyn texnologiyasın qollaw keńeyip barmaqta.

2018-jıl 2-oktyabr kúni mámlekетимизде dáslepki ret “Raqamli ishonch” fondı hám Rossiyanıń Blockchain Industrial Allianse kompaniyası menen birge islesiwge baylanıslı qurallar, medicinalıq buyımlar hám medicinalıq texnika ónimleri bazasında blokcheyn texnologiyası usınıs etıldı. Bul maǵlıwmatlar menen barlıq qániygeler, shipakerler, tovar jetkerip beriwhiler hám nawqaslar tanısıwları hám paydalaniwları múmkin. Keyinshelik blokcheyn platformasında tovardıń tolıq ómir súriw dáwiri sáwleleniwi názerde tutılǵan.

Bul zamanaǵoy texnologiyaniń zárúrge alıp, mámlekетимизде birinshi blokcheyn — akademiyasın shólkemlestirıw boyınsha Respublika joqarı biznes mektebi hám KOREA GROUP kompaniyası ortasında memorandumǵa qol qoýıldı.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Marketing túsiniginiń mánisin aytıń.
2. Marketing xızmetinen gózlengen tiykarǵı maqsetti sanań.
3. Marketing izertlew basqışhaların sanań.
4. Tovardı reklama qılıwdan gózlewden tiykarǵı maqsetlerin sanań.
5. Reklamanıń abzallıq hám kemshiliklerin aytıp beriń.
6. Zamanagóy xabar texnologiyasınıń rawajlanıp bariwı marketing sistemاسına qanday tásır qılmaqta?
7. Tovardı satıw jolları haqqında nelerdi bilesiz?
8. Bazarda jaylasıw degende neni túsinesiz?
9. Kótere hám usaqlap satıw shólkemlestiriwshi haqqında neler bilesiz?

Bunu este saqlań!

- Marketing tutınıwshılar zárúrligin anıqlaw hám qanaatlandırıw boyınsha jumıs alıp baradı.
- Marketing jumısı menen arnawlı bilimge iye marketologlar shuǵıllanadı.
- Marketing izertlewleri ónimlerdi úyreniw, bahalaw, reklama qılıw hám bazardı úyreniw basqışhaların óz ishine aladı.

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwrette kórsetilgen zavod xızmetinen jámiyet hám ekonomikaǵa tiygizip atırǵan unamlı hám unamsız aqibetlerdi óz aldına baǵana etip jazıń.
2. Sonsha unamsız aqibetler bolsa da, zavodtın islep atırǵanın qalay túsındiresiz?
3. Bul aqibetlerdiń qalay aldı alınıwı mûmkin?

Dáslepki waqıtłarda adamlardıń bunday xızmeti nátiyjesinde tábiyattaǵı turaqlılıqtıń buzılıwı, oǵan tiygizgen ziyandı tábiyat qaplawǵa, ornın qaytadan tiklewge tiykarınan muwapiq bolǵan.

Keyingi júz jıllıqqa kelip, insannıń tábiyattaǵı proceslerge aralasıwı, tábiyyiy resurslardan paydalaniw kólemi sheksiz dárejege barıp jetti hám tábiyat ózin-ózi tikley almay qaldı. Sebebi islep shıǵarıw texnologiyaları rawajlandı, jetilistirildi, lekin tábiyatqa záhárlı gazler, patas suwlar, shıǵın-dılar úlken kólemdə shıǵarıp taslaw tolıq baqlawǵa alınbadi.

Ekologiya adamzattı, onı qorshap turǵan sırtqı ortalıq penen óz ara qatnasiqları haqqındaǵı pán boladı. Ol tábiyattaǵı resurslardan únemlep, aqılǵa muwapiq paydalaniw, olardı qorǵaw, qayta tiklew mashqalaların úyrenedi. Adamzattıń zárúrlikleri sheksiz bolıp, adamlar olardı qanaatlandırıw procesinde tábiyyiy resurslardan paydalananuǵını belgili. Dáslep, adamlardı tábiyattıń ózi baqqan bolsa, keyinshelik zárúrliktiń kóbeyiwi

nátiyjesinde adamlar tábiyat inamları menen sheklenbesten, kerekli nárselerdi tábiyattan ózleri alıwǵa, tábiyyiy resurslardan túrli ónimlerdi ózleri islep shıǵarıwǵa ótti. Bunıń menen tábiyattaǵı teńsarmaqlılıqqa sezilerli tásir kórsete basladı. Sonlıqtan, ekologiyalıq mashqalalar payda bola basladı.

Ekonomikanıń, eń aldı menen, islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı aqıbetinde qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıwı menen baylanıslı tómendegi ekologiyalıq mashqalalarǵa dus keldi:

- hawaniń záhárleniwi;
- dárya hám suw saqlaǵıshlardıń pataslanıwı;
- topıraq quramınıń ózgeriwi hám jerlerdiń shorlanıp barıwı;
- ekologik taza aziq-awqat ónimleri muǵdarınıń kemeyip barıwı;
- atmosferadaǵı azon qatlamınıń jemiriliwi;
- insan salamatlıǵına ziyan tiygizetuǵın shawqımlı texnika qurılma-
larınıń kóplep isletiliwi.

Bilesiz be?

Ilimpazlardıń pikirinshe, sanaatta, suwıtıw qurılmalarında qollanılıtuǵın freon gazi bizdi quyash nuri radiaciyasınan qorǵawshı atmosferanıń azon qatlamın jemirip barmaqta. Eger awhal usı tárizde dawam ete berse, jaqın keleshekte Jer atmosferası temperaturası kóterilip, tábiyattaǵı teńsarmaqlılıq buziliwi, qurǵaqlıqtıń kóp bölegi suw astında qalıwı boljanbaqta.

Tábiyatti qorǵaw isleri menen tiykarınan mámlekетlik baqlaw organları shuǵıllanadı. Hár bir mámlekette qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw boyınsa túrli iláj kóriledi, nızamlar qabil etiledi. Mısalı, zavod hám fabrika morılarına túrli záhárli zatlardı uslap qalatuǵın, hawani tazalaytuǵın ásbaplar ornatıw, aqaba suwlardı dáryalarǵa aǵızıwdı qadaǵan etiw sıyaqlı sharalar ámelge asırıladı. Mámlekетlik shólkemler menen bir qatarda, mámlekетlik emes, jámiyetlik shólkemlerde bar, olar tek bir mámlekет aymaǵında emes, bálki pútkıl dúnyadaǵı qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw mashqalası menen shuǵıllanadı. Mısalı, «Green peace» xalıqaralıq jámiyeti, xalıqaralıq ekologiya hám salamatlıq qori solar qatarına kiredi.

Ózbekstanda hám ótken dáwirlerde úlken ekologiyalıq mashqasalalar jámlenip qaldı. Hawaniń pataslanıwı, topıraqtıń ziyanlanıwı hám kebir tartıp ketiwi, sanaat shıǵındırları, aqaba suwlar menen baylanıslı mashqalalar usılardan ibarat. Ózbekstanda eń úlken mashqalalar álbette suw menen baylanıslı. Aydarkól átirapındaǵı ekoturizmdi qorǵaw qubla

oblastlarda suw jetispewshiligi mashqalaları bugan misal bola aladı. Biraq mamlketimizdiň global áhmiyetine iye bolǵan ekologiyalıq mashqalası bul — Aral mashqalası.

Aral teńizine quyılatuǵın suw muǵdarı kemeyip, teńiz házirgi kunde kishkene kólge aylanıp qalǵan. Teńiz ornındaǵı duzlar samal menen hawaǵa kóterilip, teńiz átirapındaǵı aymaqlardı qaplay basladı. Toǵayzar hám sheńgelzardiň ornında shól payda bolıp, bul jerlerde jasaytuǵın haywanlar sanı keskin kemeydi. Hawa rayı hám ishimlik suwdıń pataslanıwı nátiyjesinde xalıqtıń jasaw shárayatları awırlasti. Aral teńizi suwınıń keskin kemeyiwi Aral boyı aymaǵınıń ekonomikasına da unamsız tásirin kórsetti.

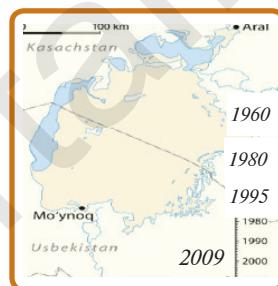
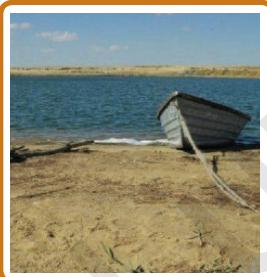
Aral mashqalasınıń sheshimińi aktuallığı hám global áhmiyetke iye ekenliliği Prezidentimiz SH.Mirziyoyev tárepinen BMSH 72-Bas Assamblyesındaǵı shıgıp sóylewinde de atap ótildi.

Mámlektemizde ekologiyalıq mashqalalardı sheshiw boyınsha sistemalı ilájlar ámelge asırılmaqtı. Tiykarinan Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 21-apreldegi pármanı menen Ózbekstan Respublikası Tábiyattı qorǵaw komiteti, ekologiya hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw mamlketilik komiteti etip qayta dúzildi. Komitetike ekologiya, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw, tábiyyiy resurslardan aqılǵa muwapiq paydalaniw hám olardı qayta tiklew tarawında mamlket basqarısın ámelge asırıw menen baylanıslı wazıypalar júklendi. Ózbekstan ekologik partiyası dúzildi hám 2019-jıl 8-yanvarda onıń shólkem syezdi bolıp ótti.

Songı jıllarda mamlketimizdegi ekologiyalıq jaǵdaylardı jaqsılaw barısında misal qılıp shıgındılardı qayta islew quyash, samal hám biologiyalıq energiyalardan paydalaniwdı rawajlandırıw shóllerdi toǵaylıqlarga aylandırıw kóller átirapın toǵayzarlıqlargà aylandırıw sıyaqlı ilájlardı misal etiw mümkin.

Mámlektemiz tárepinen Aral mashqalasın sheshiwge ayriqsha áhmiyet bermekte. 2019-jılda “Aralqum” shólinde 500 000 gektar maydanda jasalma toǵaylardı jaratiw kóplegen artezian qudiqlardı qazıp ashıw dushshı suw shıgariw sol tárizde Aral aymaqların qayta tiklew jumısları ámelge asırılmaqta.

Jáne bir ekologiyalıq áhmiyetke iye iri joybar bul — Ózbekstana Rossiya menen birge islesiwde ámelge asırıla baslaǵan Atom elektr

stanciyası qurılıwı boladı. Sebebi, Atom energiyası eń ekologiyalıq taza energiya bolıp hawaǵa kóp muǵdardaǵı zıyanlı gazler shıgarılıwınıń alındı. Atom elektr stansiyasınıń iske túsiriliwi menen jılına 3,7 mlrd kub metr gaz únemlep qalınadı.

Sonıń menen birge, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw — hár bir puqaranıń minneti bolıp esaplanadı. Buniń ushın hár birimiz kúndelikli turmısımızda azada júriw, ózımız jasap atırǵan jerdi azada tutıw sıyaqlı ápiwayı qaǵıydalarǵa boysınıwımız zárúr.

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRİN!

1. Ne sebepten házır ekologiyalıq mashqalalar júdá zárúrli bolıp qaldı?
2. Ekonomikanıń rawajlanıwı barlıq waqıtta da ekologiyalıq mashqalalardı keltirip shıǵara ma?
3. Hawanıń, suwdıń pataslanıwı, topıraq quramınıń ózgeriwi menen baylanıshlı ekologiyalıq mashqalalarǵa eki misal keltiriń.
4. Avtomobillerden shıǵatuǵın gaz hawani záhárlewin bile turip, nege olardan bári bir paydalanıp kelmektemiz?
5. Aral teńiziniń ulıwma qurıp qalıwı jáne qanday ekologiyalıq mashqalalarǵa alıp keliwi mümkin?
6. Qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw menen nege tiykarınan mámleket shuǵıllanadı?
7. Qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw ushın mámleket qanday usıllandan paydalanadı?
8. Qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw isinde siz qaysı is-háreketlerińiz benen úles qosıwıńız mümkin?

Tapsırma

1. Rayonıńızdaǵı bar bolǵan ekologik mashqalalardı anıqlap, olar haqqında qısqasha reforat jazıń. Bul mashqalalardıń kelip shıǵıw sebeplerin tabıń hám sheshiw jol-jobaların usınıs etiń. Bul mashqalalardı joq qılıwda siz hám teńleslerińiz qanday úles qosıwıńız mümkinliliği haqqında aytıń.

Bunı este saqlań!

- Barlıq ekologik mashqalalar, insan ekologiyalıq iskerliginiń deregi esaplanadı.
- Ekonomika hám ekologiya ortasındaǵı qarama-qarsılıqtı jumsartıw hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw, tiykarınan, mámleket óz qaramağına aladı.
- Qorshaǵan ortalıqtıń qorǵaw hár birimizdiń waziypamız bolıwı kerek.

I BAPTÍ TÁKIRARLAW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

A. SORAWLAR

1. Isbilermenlik qábleti bar adamdı súwretleń.
2. Isbilermenliktiń bazar ekonomikasındaǵı áhmiyetin táriyiplep beriń.
3. Ekonomikalıq xızmettiń isbilermenlikke tán qanday túrlerin bilesiz?
4. Isbilermenlik xızmeti túrleriniń jetiskenlik hám kemshiliklerin aytıp beriń.
5. Firma hám onı shólkemlestiriwdiń shólkemlestiriw-huqıqıy túrlerin sanań.
6. Akcioneŕlik jámiyettiń shólkemlestiriw mánisi ne hám onıń qanday túrlerin bilesiz?
7. Firma qarjıları qanday túrlerge bólinedi?
8. Qanday óndirislik qárejetlerdi bilesiz?
9. Özgermeli hám turaqlı qárejetler bir-birinen nesi menen parq qıladı?
10. Ulıwma dáramat, payda, ziyan hám taza payda ortasında qanday qatnas bar? Olardı ápiwayı misallarda túsindırıń.
11. Paydanıń ekonomikalıq xızmetke iytermelewshi áhmiyetin túsindırıp beriń.
12. Firma ekonomikalıq xızmeti nátiyeliliǵi qalay tabıladı?
13. Menedgmenttiń mánisi, maqseti hám wazıypaların túsindırıp beriń.
14. Marketingtiń mánisi, wazıypası hám firma xızmetindegi áhmiyetin aytıń.
15. Ekologiyalıq mashqalalar insan ekonomikalıq xızmetiniń nátiyjesi ekenin qalay túsinesiz?

B. TAPSÍRMA

ATAMALAR:

1. Isbilermenlik;	9. Ulıwma qárejet;
2. Firma;	10. Bankrotlıq;
3. Akciyanıń nominal bahası;	11. Menejment;
4. Firmanınıń nızamı;	12. Marketing;
5. Aylanba qárejet;	13. Akciya kursı;
6. Kommerciya;	14. Amortizaciya ajıratpası;
7. Turaqlı qárejet;	15. Ortasha qárejet;
8. Sap payda;	16. Jeke tártiptegi firma.

TALQÍAWLAR:

- a) firmanınıń ishki hám sırtqı xızmetiń tártipke salıwshı huqıqıy kúshke iye bolǵan normativ hújjet;
- b) shiyki zat hár túrli tovarlar satıp alıw hám jumısshı kúshin sarıplawǵa jumsalǵan qárejetler;

- d) firma paydasınıń barlıq salıq hám tólemler tólengennen qalǵan bólegi;
- e) turaqlı hám ózgeriwsheń qárejetler jiyindisi;
- f) isbilermenlik iskerligi tiykarında ámelge asırılatuǵın kárxana;
- g) akciya ústine jazıp qoyılǵan baha;
- h) tutınıwshılar talapları anıqlaw hám olardı orınlaw boyınsha alıp barılatuǵın iskerlik;
- i) adamlarıń payda alıw maqsetinde, táwekelshilik tiykarında óz maqseti, mülki bilim hám imkaniyatların iske salıp tovar islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw iskerliği;
- j) belgili bir gózlengen maqsetke erisiw usılları, túrleri, quralları hám basqarıw iskerliklerin úyrenetuǵın pán;
- k) firmanın óz qarjıların tóley almaslıq jaǵdayı;
- l) Aksiyaniń bazardaǵı bahası;
- m) islep shıǵarıw kólemine baylanıslı bolmaǵan qárejetler;
- n) tovardı satıp alıw, qayta satıwdan ibarat isbilermenlik iskerligi;
- o) tiykarǵı islep shıǵarıw qurallarınıń góneriwi nátiyjesinde olardıń bahasınıń islep shıǵarılgan bahasına ótken bólegi;
- p) bir birlik ónimdi islep shıǵarıw ushın sarplangan qárejet;
- q) jeke shaxs mülki tiykarında shólkemlesken hám basqarılatuǵın firma.

D. 7-bet. I-bap titulındaǵı súwretler boyınsha

Súwretlerdiń qaysıları baptaǵı qaysı temaǵa tiyisli ekenligin aytıń. Usı súwretler tiykarında temalardıń mazmunın sóylep beriń.

E. TESTLER

- 1. Isbilermenlik xızmeti nátiyjesinde qanday kóriniste dáramat alınadı?**
  - A) procent;
  - B) Renta;
  - C) Is haqı;
  - D) Payda.
- 2. Sheriklik tiykarında dúzilgen firmanın paydası ...**
  - A) shólkemlestiriwshıler ortasında teń muğdarda bólistiriledi.
  - B) ustav fondına qosılǵan úleske proporcional bólistiriledi.
  - C) tek firmanız keńeytiwe sarplanadı.
  - D) shólkemlestiriw shártnamasında kórsetilgen kelism tiykarında bólistiriledi.
- 3. Firmanın finanslıq qarjı derekleri tómendegishe:**
  - A) taza payda;
  - B) amortizaciya ajıratpası;

- D) ustav fondi;
E) joqarıda keltirilgen derekler.

4. Ápiwayı akciya iyesi firmanı basqarıwda ...

- A) ulıwma qatnaspayıd.
B) ulıwma mágiliste dawis beriw arqalı qatnasiwı mümkin.
D) qatnasiwı shárt.
E) akciya paketine iye bolǵan jaǵdayda gána qatnasiwı mümkin.

5. Akcionerlik jámiyettiń jalpi dáramatı 5 million sumdı, ulıwma qárejetleri 3 million sumdı, salıqlar muǵdarı 1 million sumdı hám dividendler 500 mln sumdı quraydı. Onıń taza paydası qansha?

- A) 500 mln;   B) 2 mlrd;
D) 3 mlrd;   E) 1 mlrd.

6. Firma jıl dawamında 5 000 000 000 sum qárejet jumsap, 1250000000 sum taza payda aldı. Firmanın jıllıq xızmetiniń nátiyjeliligin tabıń.

- A) 125 %;   B) 50 %;
D) 25 %;   E) 150 %.

7. Akcionerlik jámiyettiń jıllıq paydası muǵdarınıń ósiwi, qaysı akciya bahasınıń ósiwine alıp keliwi mümkin?

- A) Ápiwayı akciyanıń;
B) Jeńillikke iye akciyanıń;
D) Hám ápiwayı, hám jeńillikke iye akciyanıń;
E) Hesh bir qımbat bahalı qaǵazdıń.

8. Tómendegi ózgesheliklerdiń qaysı bırı isbilemenlikke tán?

- A) Tawekelshilik;
B) Erkin ekonomikalıq qábilet;
D) Payda alıwǵa umtılıw;
E) Joqarıdaǵılardıń hammesi.

9. Firma 1-jılı 1,5 million sum, 2-jılı bolsa 2 million sum payda aldı. Bahalar 2-jılı 1-jılǵa salıstırǵanda 1,25 ese ósken bolsa, firmanın 2-jılı 1-jılǵa salıstırǵanda real paydası qanshaǵa ózgergen?

- A) 100 mln sumǵa azayǵan;
B) 500 mln sumǵa azayǵan;
D) Ózgermegen;
E) 100 mln sumǵa ósken.

Óz biznesin baslamaqshi bolǵan óziniń biznes ideya hám tayar biznes jobası bolǵan jas isbilermen aldında turǵan eń úlken mashqala — bul álbette qanday qılıp dáramat tabıw. Ásirese sawda-satıq yamasa ulıwmalıq awqatlanıw uqsagan ápiwayı isbilermenlik tarawları emes bálki zamanagóy texnologiyalar menen baylanıslı táwekelshilik dárejesi joqarı bolǵan tarawlarǵa baylanıslı bolǵanda anaǵurlım sezilerli boladı.

Rawajlangan mámleketlerde bunday biznes jobalardıń qadirine jetedi hám olardı izleydi. Sebebi, bunday adamalar táwekelshilikke tiykarlangan jańa biznes jobalar ǵana úlken kólemdegi paydanı beriw múmkin. Sonıń ushın da ayırım iri kompaniyalar bunday biznes ideyalardı yamasa tayar biznes jobalardı satıp aladı yamasa sheriklik shártı menen olardı qarji menen táminileydi. Bunday biznes ideya biznes jobalardı qarji menen táminiyew arnawlı fondlar hám rawajlangan mámleketlerdegi biznes sistemaniń ajıralmas bólegine aylangan. Qarji menen támiylengen óz iskerligi baslangan bunday jańa biznes túrleri bul mámleketlerde startaplar dep ataladı.

Sońgi jıllarda óz iskerligin baslaǵan hám úlken jetiskenliklerge erisken startaplarǵa misal etip Facebook, Uber, Space X, Xiaomi, Instagramm sıyaqlı kompaniyalardı keltiriw múmkin.

Bunday biznes túrlerine táwekelshilik dárejesi joqarı bolǵanlığı ushın hám olar kóbinese venshur fond dep atalıwın investiciyalanǵan fondlar qárejetleri esabınan jumis baslaydı.

Venshur fondları (ing. venture-táwekel qaltıs is) — (qaltıslığı) táwekelshiǵı joqarı dárejede bolǵan investiciyalıq fondlar bolıp olar tiykarınan investiciyalıq kárxana (startap)lar menen birge islesiwge baǵdarlanadı. Venshur fondları táwekelshilik dárejesi júdá joqarı hám ayrıqsha dárejedegi joqarı payda alıw kútiletugın kárxanalarǵa investiciya kiritedi.

Sońgi jıllarda Ózbekstanda da startaplar haqqında kóplep aytıla basladı. Elimizde keleshekte úlken payda keltiretuǵın, biraq táwekelshiliǵı

de joqarı bolǵan biznes túrleri menen shuǵıllanbaqshı bolǵan jas isbilermenler xızmet kórsetpekte. Olarǵa tek ǵana pul - dáslepki kapital kerek. Solay etip, bizde venshur investiciyalar kiritiw onshelli rawajlanbaǵan bolsa, onda isbilemen ne islewi kerek?

Bunıń ushın bolajaq investorlar bir nárseni túsinip alıwı kerek boladı. Startapqa investiciya kiritiw — bul beriw emes. Yaǵníy, kiritilgen investiciyalar kredit ushın tólenlenligi sıyaqlı kishkene kishi payız benen qaytarılmaydi, bálkim, bul qárejet birneshe iri kóplegen halda qaytarılaǵdı. Biraq, bul jerde qáwipli, yaǵníy qárejetlerińzdi pútkilley joǵaltıp qoyıwıńız qáwpide birneshe ese joqarı boladı.

Ózbekstanda startap ushın qárejetti jas isbilemen qayerden tabadı?

Bunıń birneshe jolları bar:

1. Eń ápiwayı jol — bul tuwısqanlar hám doslarǵa múrájáát etiw, olardı ideyańızǵa qızıqtırıw.

2. Bankten kredit alıw.

3. **Kraudfanding** — ideyańızǵa qızıǵıp qalǵan anaǵurlım kóp sanlı adamlardıń onshelli kóp bolmaǵan qárejetlerin toplaw hám olardı birge islesiwge shaqırıw. Bunday xızmet ádette internette shólkemlestirilgen arnawlı kraufdanding maydanshaları arqalı shólkemlestiriledi yamasa sociallıq tarmaqlar daǵazalarında ideyalar járiyalanıp olarǵa qızıǵıwshılar izlenedi.

4. Jeke menshik kárxanalar hám mámlekетlik grantlar.

5. Biznesmenler menen turıdan-tuwrı birge islesiw, olardı ideyaǵa qızıqtırıw hám qarji menen támiyinlewge tiykar salıw.

6. *Startap — akseleratorlar*. *Startap — akseleratorlar* — bul tek ǵana startaplardı qarji menen támiyinlewge qatnasadı, sonday-aq, startap shólkemlestiriwshiler ózine tán mektep waziypasın da atqaradı. Startap — akseleratorlar ózine bolajaq startap ideyaların izlegen investorlardı birlestirgen jas kompaniyalardıń ósiwine hám rawajlanıwına kómek-lesiwshi sociyalıq shólkem. Eger siz startap — akseleratorlardı biznes jobańızǵa qızıqtırıp, birge islesiwge kóndire alsańız onda startap — akseleratorlar sizdi kerekli maǵlıwmatlar menen támiyinlep, másláhátler berip, ayaqqa turıp alıwıńızǵada járdem beredi.

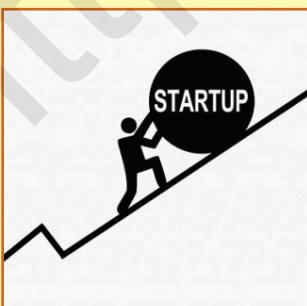

Startap shólkemleri bolǵan jas isbilemenler ushın zárúr nárselerdiń eń áhmiyetlileriniń biri (qárejetten tısqarı) — bul biznes iskerligin baslaw hám is júritiw ushın ofistiń kerekligi boladı. Bunda házir mámlekетимиздиń túrlı qala hám rayonlarında shólkemlestirilgen jańa hám jas isbilemenler ushin mólscherlengen arnawlı orınlar — *kovorkinglar* kerek boladı. Kovorking (ing. *Co-working* - birgelikte iş) bul taza isbilemenler ushin ulıwma birgelikte paydalanatuǵın ofis wazıypasın atqaradı. Bul orında óz iskerligin baslaǵan jańa startapshılar yamasa baslamaqshı bolǵan jaslar birgelikte ushırasıp bir-biri menen óz ara paydalı kelisimler ornatıwları mümkin. Nátiyjeli biznestiń eń kerekli táreplerinen biri — bul kerekli adamlar menen óz ara mápdar pitimler dúziwi (“tor”in) jaratiw emespe? Zamanagóy tilde bunday qatnaslar ornatıw *networking* (ing. *networking* — tor toqıw) dep júritiledi. Networking arqalı jas isbilemenler jańa qarıydarlardı tabıw, jaqsı xızmetkerlerdi jumısqa tartıw, investorlardı qızıqtırıw, ámeldegi mashqalalarǵa sheshim islew siyaqlı paydalı islerde iseniwshilik, birge islesiwshi menen qatnas ornatıw mümkin. Biznestiń milliy mentalintetimizge tán bolǵan iseniwshilik, qollawshılıq, razılıq siyaqlı qádiriyatları hám mine usı siyaqlı networking dep atalatuǵın — biznes atamaǵa iye boladı.

SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

1. Oqıp shıǵıw ushın joqarida berilgen materialdan sizge aldın tanis emes atamalardı ajratıp jazıń.
2. Bul atamalardıń hár birine tekstten óz túsingenlerińiz tiykarında tárip beriń.
3. Bul atamalardı bir-biri menen logikalıq úzliksizlikte, sxemalı túrde tutastırıń. Qaysı atama bir-biri menen baylanıslı, qaysı atama bir-birin toliqtıradı, qaysıları bir-birinen kelip shıqqan? Usı tárizde bir qaraǵanda quramalı kóringen baylanıslar siz ushın logikalıq mazmunǵa iye processtiń sáwlesi sıpatında ápiwayılastırılǵan tárizde júzege keledi.

Ekonomikanı basqarıwda mámleket aralasıwin keskin kemeytiw kerek.

Shavkat Mirziyoyev

II bap. Mámleket hám ekonomika

11- TEMA

MÁMLEKETTIŃ EKONOMIKALÍQ WAZÍYPALARÍ

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Bazar ekonomikası shárayatında ekonomikalıq iskerlik qatnasiwshılarıniń erkinligi hám sap báseke ortalığınıń saqlanıwın kim támiyinleydi?
2. Hár bir mámlekette kem támiyinlengen shańaraqlar, kekseler, jas balalar bar. Olardıń sociallıq támiyinattı menen kim qay tárizde shuǵıllanadı?
3. Tábiyatti qorǵaw menen kim shuǵıllanatuǵınlıǵıń bilesizbe? Bunda qanday ilájlar kóriliwi haqqında bilgenlerińizdi aytıń.
4. Mektebińiz qanday qárejetler esabınan qurılǵan hám úskelen lengen? Muǵallimlerge aylıq is haqını kim tóleydi? Bunıń ushın qárejet qay jerden, qay tárizde alınıwın bilesizbe?

Hár qanday mámleket óz puqaralarınıń ekonomikalıq iskerlik júritiwi ushın ılayıqli shárt-shárayatlar jaratıp beriwdi óz aldına maqset etip qoyadı. Sebebi, olardıń nátiyjeli iskerlik júritiwinen tek ǵana mámleket mápdar bolıp qalmastan jámiyette mápdar boladı.

Hár qanday eldiń ekonomikasıaldında tómendegi maqsetler turadı:

- **Ekonomikalıq erkinlik** — ekonnika qatnasiwshılarıniń óz betinshe hám erkin ekonomikalıq sheshim qabıllawi.

- **Ekonomikalıq nátiyjelik** — minimal qárejet jumsap, maksimal payda alıw.
- **Ekonomikalıq teńlik** — barlıq ekonomikalıq is-háreketlerdi ádil túrde ámelge asırıw.
- **Ekonomikalıq qáwipsizlik** — xalıqtı ekonomikalıq daǵdarıs, jarlılıq, jumissızlıq, infliyaciya aqıbetlerinen qorgaw.
- **Ekonomikalıq ósiw** — tovar hám xızmetler islep shıgariwdı bargan sayın asırıw.

Sonday bir mashqala hám wazıypalar bar, olardı bazardıń ózi sheshe almaydi. Sonlıqtan, bul wazıypalar mámleket moynına júklenedi. Bular tómendegiler: hadal báseki ortalığın jaratıw, bazar haqqında maǵlıwmatlar alıwda hámmege birdey imkaniyat jaratıw, qosımsha sırtqı tásirlerdi tártipke salıw, *sociallıq tovar hám xızmetlerdi* islep shıgariw. El qáwipsizligin támiyinlew, qorshaǵan ortalıqtı qorgaw, bilimlendiriliw, ilim hám densawlıqtı saqlaw tarawların rawajlandırıw sıyaqlı bir qatar sociallıq xızmetler bar, olardı shólkemlestiriw hám basqarıw úlken qarji hám oraylasqan halda ámelge asırıwdı talap etedi. Olardan tek birgelikte paydalaniw mýmkin. Sonday-aq, bul xızmetlerdi tek haqısın tólegenge kórsetip, basqalardı bolsa bunnan paydalana almaytuǵın etip shekley almaysań. Bul ekonomikalıq tovardıń *sheklep bolmas ózgesheligi*. Bunnan tısqarı, bunday xızmet nátiyjesi hár dayım da tikkeley payda alıwǵa qaratılmaǵan boladı. Sonıń ushın da, bunday sociallıq ónimdi jaratıw, bazar ekonomikası shárayatında isbilemenler itibarınan shette qaladı hám onıń menen mámleket shuǵıllanadi.

Joqarıdaǵı pikirlerden kelip shıqqan halda, mámleket óz moynına tómendegi ekonomikalıq wazıypalardı aladı:

Sociallıq ónimler — bazar usına almaytuǵın, mámleket tárepinen islep shıgarılatuǵın hám mámleket xalqı tárepinen paydalılatuǵın tovar hám xızmetler.

Tovardıń birgelikte paydalaniw ózgesheligi — tovar hám xızmetlerdiń kóplep adamlar tárepinen bir waqıttıń ózinde paydalılıwi.

Tovardıń paydalaniwın sheklep bolmaytuǵın ózgesheligi — haqı tólenbegen jaǵdayda adamlardı bul tovar hám xızmetlerdi paydalaniwın sheklep qoya almaslıq.

1. Jámiyettiń huqıqıy hám sociallıq tiykarın saqlap turıw. Mámleket insanlardıń jámiyette jasawı, miynet etiwine baylanıslı hám olar ortasındaǵı qatnasiqlardı belgilewshi nızam hám huqıqıy normativlerdi ornatadi.

2. Básékini qollap-quwatlaw. Mámlekет monopoliyaǵa qarsı gúresedi, básékini qorgaydı hám qollap quwatlaydı.

3. Sociallıq ónimler—tovar hám xızmetler menen támiyinlew. Mámlekет bazar támiyin ete almaytuǵın, lekin jámiyet ushın kerekli bolǵan qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw, qorǵaniw, densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw siyaqlı tarawlarda tovar hám xızmetlerdi islep shıǵaradı hám xalıqqa usınadı.

4. Qosımsha sırtqı tásirlerdi tártipke salıw. Hár qanday tovar hám xızmettiń tikkeley islep shıǵarıwshısı hám tutınıwshısı bolatuǵını belgili. Lekin, sonday islep shıǵarıw procesleri de bar, olar islep shıǵarıwshı hám tutınıwshıǵa baylanıslı bolıp qalmay, bálki bul proceske tikkeley baylanıslı bolmaǵan úshinshi tárepke de tásir etedi. Mısalı, zavod morısınan shıǵıp atırǵan tútin, bul zavodaǵı óndirislik proceske hesh qanday qatnasi bolmaǵan, zavod átirapında jasap atırǵan xalıqtıń densawlıǵına tásir etedi. Bul jaǵday ekonomikada qosımsha sırtqı tásir dep aytıladı. Bunday sırtqı tásirlerdi de tártipke salıw mámlekettiń moynına jüklenedi. Eger sırtqı tásir unamsız bolsa, onda onıń aldın alıw ilajları kóriledi. Eger unamlı bolsa, onda bunday islep shıǵarıw qollap-quwatlanadı. Máselen, mámlekет qorshaǵan ortalıqtı pataslap, tábiyatqa unamsız tásir kórsetiwshi kárhanalarǵa járiyma hám salıqlar belgileydi, bilimlendiriwdi rawajlandırıp, pútkil ekonomikaǵa unamlı tásir kórsetiwshi mákemelerge bolsa finanslıq jeńillikler beredi.

Qosımsha sırtqı tásir — tovardı islep shıǵarıw yaki tutınıw procesinde islep shıǵarıwshı hám tutınıwshıdan basqa, úshinshi táreptiń kóretuǵın payda yaki ziyanı.

5. Dáramat hám baylıqlardı bólistiriw. Mámlekет kem támiyinlengen shańaraqlardı sociallıq qorǵaw, bay adamlardan dáramatına ılayıq salıq óndiriw, studentlerge stipendiya beriw arqalı dáramatlardı bólistirip turadı.

6. Ekonomikanı turaqlastırıw. Mámlekет inflyaciyanı qadaǵalap barıw, jumissızlıqtıń aldın alıw, mámlekет byudjeti hám pul kólemin baqlaw menen ekonomikanı teńs almaqlılıqta saqlap turadı.

Bilesiz be?

Mámlekettiń ekonomikada tutqan ornı haqqında hár túrli bir-birine qarama-qarsı pikirler bar. Birinshi táreptiń pikirinshe, mámlekettiń roli keskin qısqartılıwı kerek, sebebi mámlekettiń ekonomikaǵa kereginen artıq aralasıwı ekonomikalıq erkinlikti sheklep qoyıwı múmkın. Ekinshi tárep mámlekettiń rolin asırıw tárepdari. Sebebi, sonday mashqalalar bar, bazar olardı mámlekettiń qatnasisız sheshe almaydı.

Mámleket

BAZAR UNAMSÍZ AQÍBETLERDIŃ ALDÍN ALÍW

Bazarlardı monopollastırıwǵa qarsı gúresiwi

Sociallıq tovarlar hám xızmetler júritiw

Qosımsha sırtqi tásirlerdi tártipke salıp hám qadaǵalaw

BAYLÍQ HÁM DÁRA-MATLARDÍ QAYTA BÓLISTIRIW

Dáramat hám mulkti salıqqa tartıw

Sociallıq qorǵaw hám transfertlar

Joqarıdaǵı mámleketterdiń túrli iskerlik baǵdarları keltirilgen.

1. Mámlekettiń hár bir iskerlik baǵdarlarına mísal keltiriń.
2. Keltirilgen mísallarıńızdaǵı mámlekettiń ekonomikalıq wazıypaların zárúrlik dárejesi kemeyip barıw táribinde jazıp shıǵıń.
3. Mámleket bul wazıypalardı orınlawdan sizge qanday payda bar?
4. Ne ushın mámleket bunday iskerlik túrleri menen shúǵıllanıwı kerek?
5. Mámlekettiń jáne qanday ekonomikalıq wazıypaların bilesiz?

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Mámleket alındında qanday sociallıq maqsetler turadı? Olardı túsindiriń.
2. Mámlekettiń ekonomikanı tártipke salıp turiwshı wazıypaları haqqında ne bilesiz? Ne sebepten mámleket bul wazıypalardı óz moynına aladı?
3. Mámlekettiń ekonomikalıq wazıypalardı orınlawǵa qaratılǵan xızmetine mísallar keltiriń.
4. Unamlı hám unamsız qosımsha sırtqi tásirge mísallar keltiriń.
5. Sociallıq tovarlar qanday ózgeshelikke iye bolıwı kerek?
6. Eger jeke firma sociallıq tovar islep shıǵarsa, ol qanday qıyınhılıqqa dus keliwi mümkin?

Bunı este saqlań!

- Tovar hám xızmetler eki túrli boladı: sociallıq ónimler hám jeke firmalar tárepinen islep shıǵarılatuǵın tovar hám xızmetler.
- Sociallıq ónimler mámleket tárepinen islep shıǵarıladı.
- Bazar ekonomikası shárayatında mámlekettiń kerekli wazıypaları bar.

12- TEMA

MÁMLEKET BYUDJETI

1

2

3

4

5

6

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Siz mektebiňiz haqqında “Mektep mámleket byudjeti esabınan qurılğan” degen gáplerdi esitkensiz. Sonday-aq, emlewxana, poliklinika, mámleket mákemeleri hám shólkemleri “mámleket byudjeti tárepinen qarjılandırılıradı” degen gápler de qulaǵıńızǵa shalıngan sózler.

1. Mámleket byudjeti haqqında nelerdi bilesiz?
2. 3—6-súwretlerde sáwlelengen adamlar iskerligi kim tárepinen hám nenin esesine támiyinlenedi, dep oylaysız?
3. Ótken sabaqta siz mámleket wazıypaları menen tanıstıńız. Mámleket óz wazıypaların orınlaw ushın qárejetti qay jerden aladı?

Mámlekет byudjeti mámlekettiń bir jıllıq dáramatları hám qárejetleri jobalastırılǵan tiykarǵı finanslıq hújjet esaplanadı. Mámlekет byudjetin dúziwdegi gózlengen tiykarǵı maqset: mámlekет aldında turǵan ekonomikalıq hám sociallıq wazıypalardı orınlaw ushın finanslıq tiykardı qáliplestiriw, mámlekет ekonomikasın rawajlandırıwdıń keleshektegi jobasın ámelge asırıw, xalıq dáramatların qayta kórip shıǵıw boladı. Mámlekет byudjeti dáramat hám qárejet bólimlerinen quraladı.

Mámlekет byudjeti — mámlekettiń bir jıllıq dáramatları hám qárejetleri jobalastırılǵan tiykarǵı finanslıq hújjeti.

Mámlekет byudjetiniń dáramat dereklerine tómendegiler kiredi:

- puqaralar dáramatınan alınatuǵın salıqlar;
- kárxanalar paydasınan alınatuǵın salıqlar;
- mámlekетlik kárxanalardıń paydası;
- mámlekетke qımbatlı bahalı qaǵazlardı satıwdan túsken pul;
- mámlekет mülkin satıwdan túsken qarjılar;
- hár túrli bajı hám salıqlardan tısqarı basqa túsimler.

Bajı — mámlekет tárepinen kórsetiletuǵın bazi bir xızmetler ushın yamasa mámlekетimiz shegarasına ayırm türdegi tovarlardı alıp kirgeni ushın tuwrıdan-tuwrı tólenetuǵın haqı.

Mámlekет shegarasına ayırm türdegi tovarlardı alıp kirgeni ushın yaki mámlekет mekemeleri tárepinen kórsetiletuǵın bazi bir xızmetler ushın mámlekетke tólenetuǵın haqı mámlekетlik bajı dep ataladı. Sonı atap ótiw lazıim, salıqlar mámlekет byudjeti dáramat bóliminiń tiykarǵı dáregi esaplanadı. Bul derekler tiykarında mámlekет óz pul qarjılarınıń oraylasqan fondı — mámlekет byudjetiniń dáramat bólimin payda etedi hám onı jıl dawamında qárejet qıladı.

Byudjet qarjıları tómendegi tarawlargá jumsaladı:

- bilimlendirıw hám ilim, mádeniyat hám kórkem-óner;
- sport hám densawlıqtı saqlaw;
- milliy qáwipsizlik;
- kekselik hám mayıplıq pensiyaları menen stipendiyalar;
- jumıssızlıq napaqaları hám kem támiyinlengen shańaraqlargá materiallıq járdem beriw;
- qorshaǵan ortańıqtı qorǵaw;
- jámiyetlik tártiptı saqlaw;
- mámlekет kárxanaları, keńse hám basqarıw organlarınıń finanslıq támiyinleniwi;

— bazi bir mamlaketlik áhmiyetke iye bolǵan tarawlardı finanslıq jaqtan qollap-quwatlaw hám basqalar.

Kórip turǵanıńızday, mamlaket byudjeti qarjıları tiykarınan jámiyet ushın zárür tovar hám xızmetler satıp alıwǵa hám xalıqtıń túrli qatlamların qollap-quwatlawǵa arnalǵan transfer tólemlerine sarplanadı eken.

Bilesiz be?

Ózbekstan Respublikasınıń mamlaketlik byudjeti Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Májlisinde dodalanadı hám tastıyqlanadı. Jıl juwmaqlanğan-nan soń húkimet byudjettiń orınlaniwı boyınsha Oliy Májiliske esabat beredi.

Transfer tólemleri — mamlaket byudjetinen xalıqtıń materiallıq jaqtan kem támiyinlengen qatlamların qollap-quwatlaw ushın jumsalatuǵın qarjalar.

Ádette, mamlaket byudjetiniń dáramat hám qárejet bólimleri óz ara teń bolmaydı. Kóbinese dáramatqa qaraǵanda qárejet kóbirek boladı. Mamlaket qárejetleri hám dáramatları arasındaǵı parqtı *byudjet jetispewshılıgi* dep ataydı. Jıllar dawamında toplanıp kelgen byudjet jetispewshılıgınıń jámi muǵdari *mamlaket qarızı* qurayıdı. Mamlaket qarızı ishki hám sırtqı qarız kórinisinde bolıwı mümkin. Ishki qarız mamlékettiń óziniń puqaraları, firma hám shólkemler aldındaǵı minneti bolsa, sırtqı qarız sırt eller, xalıqaralıq bankler hám finanslıq mákemeler aldındaǵı qarız. Mamlaket byudjetiniń dáramatları qárejetlerinen artıq bolǵan halda mamlaket byudjetti proficitı júzege keledi.

Byudjet jetispewshılıgi — mamlaket budgetiniń qárejetleri dáramatınan kóp bolǵan haldaǵı qárejetler hám dáramatlar arasındaǵı parıq.

Byudjet proficitı — mamlaket byudjetti dáramatlarınıń qárejetlerinen kóp bolǵan haldaǵı dáramatlar hám qárejetler arasındaǵı parq.

Mamlaket qarızı — jıllar dawamında jiynalıp qalǵan byudjet jetispewshılıgınıń jámi muǵdari.

MÁMLEKET BYUDJETINIŃ QÁREJETLERİ HÁM DÁRAMATLARI

Ózbekstan Respublikasınıń Mámlekет byudjetiniń 2019-jıl ushın tiykarǵı kórsetkishleri (mlrd. sum esabında)

Dáramat derekleri	Muǵdari
Tuwrı salıqlar	29125,5
Aylanba salıqlar	47029,8
Mülk salığı hám resurs tólemleri	16906,0
Basqada dáramatlar	9566,3
Jámi dáramatlar	102627,6

Qárejetler bólimi (mlrd. sum esabında)

Sociallıq taraw hám xalıqtı qorǵaw	58012,1
Puqaralıq jámiyetti rawajlandırıw ushın qárejetler hám grantlar	28,6
Ekonomika	14099,8
Oraylastırılgan investiciyalar	3906,2
Mámlekет basqarıwı	3749,4
Basqa qárejetler	27322,3
Jámi qárejetler	107118,4

- Ózbekstan Respublikasınıń 2019-jılǵı mámlekет byudjeti dáramat bólimeriniń hár bir banttin payızlarda sáwlelendiriń hám dóńgelek diagrammada súwretleń.
- Mámlekет byudjeti qárejet bólimin hár bir banttin payızlarǵa sáwlelendiriń hám dóńgelek diagrammada súwretleń.
- Mámlekет byudjetinen eń kóp qárejet qaysı tarawǵa sarplanıp atır?
- Mámlekет byudjetiniń dáramat hám qárejet bólimerin óz ara salıstırıń.

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRIŃ!

- Mámlekет byudjeti ne hám ol ne ushın kerek?
- Mámlekет byudjetiniń dáramat bólimi dereklerin sanań. Bul dáramatlar qanday maqsetke isletiledi?
- Mámlekет byudjetiniń qárejet bólimi, dáramat bólimenen kóp bolsa ne boladı? Kem bolsa she?
- Byudjet jetispewshiligin kemeyttiriwdiń qanday jolları bar?
- Mámlekет qarızı degen ne? Onıń qanday kórinisleri bar?

Buni este saqlań!

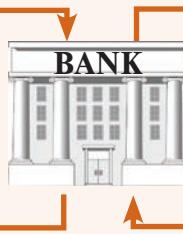
- Mámlekет byudjeti mámlekettiń jılıq tiykarǵı finanslıq jobası bolıp, bunda mámlekettiń dáramat derekleri hám qárejetleri kórsetilgen boladı.
- Mámlekет byudjetiniń dáramat bólegi, tiykarınan salıqlar esabınan qáiplestiriledi.

ISBILERMEN
Biznes ideyasına iye.

Pul qarjisına zárúrligi bar.

Qarjini islep tapqan
dáramatiń qarji iyesi
menen bólisiwge tayar.

AMANATSHI
Pul qarjisına iye.

Pul qarjisınan dáramat aliw
niyeti bar.

Belgili haqı esabına pul
qarjisınan paydalaniwǵa
ruqsat beriwe tayar.

Oraylıq bank

Naq pullar
Baqlaw
Awısıq pul
Qarız

Kommerciyalıq bankları

Xalıq hám firmalardıń
amanatı Xalıq hám
firmalarǵa qarız

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Joqarıdaǵı súwretti dıqqat penen kózden ótkeriń hám tómendegi sorawlarga juwap beriń:

1. Bankler puldı qay jerden aladı?
2. Banklerdiń qanday wazıypaların bilesiz?
4. Banklerdiń mámlekет ekonomikasındaǵı rolı neden ibarat?
5. Respublikamızda xızmet kórsetip atırǵan qanday banklerdi bilesiz?

Mámlekette bazar qatnasiqlarınıń tereńlesiwi bazar infrastrukturاسınıń kópligi hám olardıń xızmetiniń qanshelli tuwrı shólkemlestirilgenine baylanıslı boladı. Bazar infrastrukturاسınıń tiykarǵı buwinılarınan biri — bank boladı.

Júdá erte zamanlardan-aq amanatqa aliw hám qoyıw ámeliyatta qollanılǵan. Sonıń menen birge, ayraqsha adamlar yaki diniy shólkemler shuǵıllanǵan. Máselen, bunday ámeliyat penen áyyemgi grek ziyarat-xanaları shuǵıllanǵanlıǵı tariyxtan belgili. Olarda amanat, qarızǵa beriwe hâtte payız óndiriw sıyaqlı iskerliklerin ámelge asırǵan. Keyinrek pul almastırıwǵa hám zárúrlik payda bola basladı. Evropadaǵı dáslepki pul

almastırıwshılar sawda maydanlarınıń adam tıǵız jerlerinde otırğısh qoyıp islegen. Sonıń ushın hám bank sózi italyanchadan «*banco*» — yaǵníy kursı sózinen kelip shıqqan.

Bank xalıq, firma hám kárخanalarǵa pul hám qımbat baha qaǵazlar menen baylanıslı bolǵan hár túrli xızmetler kórsetiwshi finanslıq mákeme esaplanadı.

Ózbekstannıń bank sistemасında rawajlangan mámleketler bank sistemасındaǵı barlıq ámeliyatlar ámelge asırıladı. Atap aytqanda, mámleketimizde bankler:

- pul hám qımbat bahalı qaǵazlardı shıgaradı;
- xalıq hám firmalar qarjaların saqlap beredi;
- xalıq hám firmalarǵa belgili procent esabına pul qarız beredi;
- túrli qımbat bahalı buyımlardı saqlap beredi;
- basqa mámleketler pulların satıp aladı hám satadı;
- qımbat bahalı qaǵazlardı satıp aladı hám satadı;
- tólem hám esap-kitap isleri boyinsha xızmet kórsetedı.

Bank ózine tán ulıwma fond bolıp, xalıq qolında «paydalanylmay jatırǵan» pullardı «paydalaniwǵa» májbür etedi. Toplangan pullardı, pulǵa mútáj bolǵan isbilemenlerge belgili procent esabına qarızǵa beredi. Isbilemenler bolsa, óz náwbetinde, bul pullardı óndiriske sarlap, ekonomikalıq ónim jaratadı. Solay etip, bank mámleket ekonomikasınıń rawajlanıwına úles qosadı.

Ádette, bankler eki túrge bólinedi: oraylasqan bank hám kommerciyalıq bankler. Oraylıq hám kommerciyalıq bankleri birgelikte mámlekettiń eki basqıshlı bank sistemасın qurayıdı. Oraylıq bank mámleketke qaraslı bolıwı da, qaraslı bolmawı da mümkin. Oraylıq bank mámleketke qaraslı bolǵan jaǵdayda, oǵan mámlekettiń tiykarǵı bankı sıpatında mámleketlik áhmiyetke iye huqıq hám wazıypalar júklenedı. Oraylıq bank tómendegi wazıypalardı orınlayıdı:

- mámlekettiń milliy valyutasın hám qımbat bahalı qaǵazların aylanısqa shıgaradı;
- mámlekette pul qatnasın tártipke salıp, qatnastaǵı pul muǵdarın qadaǵalap turadı;
- kommerciyalıq banklerge belgili procentte qarız beredi;
- sırt el valyutalarınıń milliy valyutaǵa salıstırǵandaǵı kursın belgileydi;
- kommerciyalıq bankler xızmetin qadaǵalaydı;
- mámlekettiń pul hám altın qorların saqlaydı.

Sonlıqtan, oraylıq bank — «banklerdiń bankı» esaplanadı hám ol tek kommerciyalıq banklerge xızmet kórsetedı.

Ózbekstanda Oraylıq bank mámleketke tiyisli.

Kommerciyalıq bankler bolsa xalıq, firma hám shólkemlerge xızmet kórsetedı. Kommerciyalıq bankler:

- oraylıq bankten qarızǵa pul aladı;
- klientlerdiń pul qarjıların saqlayıdı hám toplawǵa kómeklesedi;
- pulǵa mútáj bolǵan klientlerge pul qarız (kredit) beredi;
- sırt el valyutaların satıp aladı hám satadı;
- qımbat bahalı qaqazlardı satıp aladı hám satadı;
- óz klientleriniń pul menen baylanıslı bolǵan túrli esap-kitap islerin, tiykarınan tólem islerin orınlayıdı.

Bankke qoyılǵan qarjı amanat yaki depozit dep júritiledi. Bankke qarjı qoyǵan klientler amanatshıllarıga aylanadı. Eger bank amanatshıllarınıń pul qarjıların olarǵa belgili haqı (procent) tólew shártı menen belgili bir müddetke saqlap beriw minnetlemesin alsa, bunday amanatlar müddetli depozitler dep júritiledi. Eger bank amanat ushın hesh qanday haqı tóle mesten, amanattı qálegen payıtta amanatshıǵa qaytarıw minnetlemesin alǵan bolsa, bunday amanat hárekettegi depozit dep júritiledi. Birinshi jaǵdayda bank klientiniń pul qarjıların toplawǵa hám bunıń esabına procent kórinisindegi dáramat alıwǵa kómeklesse, ekinshi jaǵdayda bolsa qarjını saqlawǵa, klienttiń birinshi talabına bola qaytarıwǵa yaki qálegen bir tólemdi ámelge asırıwǵa járdem beredi.

Kommerciyalıq bank — xalıq, firma hám shólkemlerge xızmet kórsetiwhi bank.

Depozit — amanat yaki bankke qoyılǵan qarjı.

“Qarız” bank tilinde *kredit* dep ataladı (latinshada creditum — qarız mánisin ańlatadı). Álbette, bank klientlerine qarız berip turǵanlıǵı ushın klient bankke qarız haqı tóleydi. Qarız haqı — *kredit procenti* dep ataladı. Kredit procenti muǵdarı jıllıq procent stavkasına qarap belgilenedi.

$$\text{Kredittiń jıllıq procent stavkası} = \frac{\text{Kredit haqı}}{\text{Kredit muǵdarı}} \cdot 100\%$$

Máselen, kishi kárxana bankten 4 million sumdı bir jıl müddetke 20% jıllıq procent stavkası menen alǵan bolsin. Demek, kárxana bir jıldan soń 4 million sumdı qaytarıw menen birge, bankke qarız haqı sıpatında qarızdıń 20 procent muǵdarında, yaǵníy $4\ 000\ 000 \times 20\% = 800\ 000$ sum muǵdarında qosımsha kredit procent te tóleydi. Eger bul qarızdı eki jılǵa alǵan bolsa, kredit procenti muǵdarı eki márte kóp boladı, yaǵníy 1 600 000 sumdı payda etedi hám taǵı basqalar.

Ulıwma alganda, alıngan qarız, kredit muǵdarı — P , jıllıq procent stavkası — r , alıngan qarızdı qaytarıw muǵdarın — t dep alsaq, ol jaǵdayda

kredit procenti muğdari — I tómendegi formula járdeminde tabıladı: $I = P \cdot r \cdot t$. Bankke ulıwma qaytarılatuǵın pul muğdari S bolsa, $S = P + I$ formula menen anıqlanadı.

Aytayıq, «Ziyo» firması «Sawdagerbank» ten 1 000 000 sumdı yarım jılga 20% jıllıq procent stavkasi menen alıp atırǵan bolsın. Bul firma bankke

$$I = P \cdot r \cdot t = 100\,000\,000 \cdot 20\% \cdot 0,5 = 100\,000\,000 \cdot 0,2 \cdot 0,5 = 10000000 \text{ sum}$$

kredit procentin tólep, yarım jıldan soń bir million sum puldı, jámi $S = P + I = 100\,000\,000 + 10\,000\,000 = 110\,000\,000$ sum qılıp qaytaradı.

Bul kredit procentin esaplawdıń *apiwayı procent usılı* dep ataladı.

Jáne sonı da aytıp ótiw kerek, bankler kredit procenti muğdarın jáne basqa usıllar menen de esaplaydı. Mäselen, bank jıllıq kredit procentti tiykarǵı qarızǵa qosıp, keyingi jılı kredit procentin usı summadan esaplap barıwı mümkin. Bul jaǵdayda, jıllıq procent stavkasi — r bolǵan, n — jılga alıńǵan P sum muğdardaǵı qarızdı n jıldan soń $P_n = P \cdot (1 + r)^n$ sum qılıp qaytarıwı lazım boladı. Bul usıł *quramalı procentler usılı* dep ataladı.

Kredit — bank tárepinen klientlerge berilgen qarız.

Kredit procenti — berilgen qarızdan paydalanganı ushın tólene-tuǵın qosımsha haqı.

Kredittiń jıllıq procent stavkasi — jıl dawamında qarızdan paydalanganı ushın tólenetuǵın qosımsha haqınıń tiykarǵı qarız muğdarına salıstırǵandaǵı procent muğdari.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRÍ!

1. Banktiń payda bolıwına ne sebep bolǵan?
2. Bankke pul qay jerden túsedı?
3. Banktiń mámlekет ekonomikasında tutqan orın túsındırıp beriń.
4. Oraylıq hám kommercialıq banklerdiń ayırmashılığı nede?
5. Oraylıq banktiń mámlekет ekonomikasındaǵı áhmiyetin túsındırıp beriń.
6. Kommercialıq banklerdiń wazıypaların aytıp beriń.

Bunı este saqlań!

- Banklerdiń eń tiykarǵı wazıypası amanatlardı saqlaw hám qarız beriw, bul mámlekет ekonomikasında áhmiyetli rol oynaydı.
- Mámlekemizde eki basqıshlı bank sisteması engizilgen, Oraylıq bank kommercialıq banklerge, kommercialıq bankler bolsa kárخana, firma hám xalıqqa tiyisli xızmetlerdi kórsetedı.

14- TEMA

MÁMLEKETTIŃ EKONOMIKALÍQ SIYASATÍ

Kemeyedi	Xalıqtıń jumıs penen támiyinlengenlik dárejesi	?
Arttı	Nırq-baha	?
Kemeyedi	Tovar islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw kólemi	?
Kemeyedi	Tovar hám xızmetlerge bolǵan jalpi talap	?
Kemeyedi	Xalıq hám firmalar iqtıyarındaǵı pul qarjılıanıń muğdari	?
Arttı	Salıq stavkasi	Kemeyedi

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Joqarıdaǵı sızılmda mámlekет tárepinen salıq stapkası artıwı nátiyjesinde mámlekет ekonomikasında júzege keletuǵın ózgerisler súwretlengen. Siz salıq stavkası kemeytirilgen haldä mámlekет ekonomikasında júzege keletuǵın ózgerisler joybar qılınǵan.

Bazar ekonomikası shárayatında mámlekет óziniń ekonomikalıq siyasatın administrativlik jol menen emes, bálkım, bazar mexanizmi arqalı ámelge asırılıdı. Sonıń ishinde mámlekettiń byudjet salıq (fiskal) hám pul-kredit (monitar) siyasatların salıstırıw qabil etilgen.

Bizlerge málim, mámlekет byudjetiniń dáramat bólimi, tiykarınan salıqlardan, qárejet bólimi bolsa mámlekет talaplari ushin zárur tovar hám xızmetler satıp alıw qárejetleri hám xalıqqa tólenetuǵın transfer qárejetlerinen ibarat boladı. *Mámlekettiń byudjet - salıq (fiskal) siyasati* tiykarında tap sol salıqlar, mámlekет qárejetleri hám transfer tólemleri muğdarın ózgertiw járdeminde *jalpi talap* hám *jalpi usınıs* kólemine tásir etiw jatadi.

Máselen, eger salıqlar stavkasi asırılsa, xalıq hám firmalar qaramaǵında kemirek pul qaladı. Bul jaǵdayda tovar hám xızmetlerge bolǵan jalpi talap

kemeyedi. Bul bolsa, óz náwbetinde, tovar hám xızmetler islep shıǵarıwdıń kemeyiwine, xalıqtıń jumıs penen támiyinleniw dárejesiniń tómenlewine alıp keledi. Kerisinshe, eger salıqlar stavkası kemeytilse, xalıq hám firmalar qaramağında kóbirek pul qaladı. Bul jaǵdayda tovar hám xızmetlerge bolǵan jalpi talap artadi. Bul óz náwbetinde, tovar hám xızmetler islep shıǵarıwdıń kóbeyiwine, xalıqtıń jumıs penen támiyinlengenlik dárejesiniń artıwına alıp keledi.

Tap usı sıyaqlı, eger mámlekет salıqlarǵa tiymesten, óz qárejetlerin yaki transfer tólemlerin asırsa, tovar hám xızmetlerge bolǵan jalpi talap artadi. Bul bolsa, óz náwbetinde, tovar hám xızmetler islep shıǵarıwdıń kóbeyiwine, xalıqtıń jumıs penen támiyinlengenlik dárejesiniń asıwına yaki inflacyıa dárejesiniń asıwına alıp keledi. Kerisinshe, eger salıqlar ózgerissiz qalıp, mámlekет qárejetleri yaki transfer tólemleri kemeytilse, tovar hám xızmetlerge bolǵan jalpi talap kemeyedi. Bul bolsa, tovar hám xızmetler islep shıǵarıwdıń kemeyiwine, xalıqtıń jumıs penen támiyinleniw dárejesiniń páseyiwine yaki inflacyıa dárejesiniń páseyiwine alıp keledi. Kóphshilik jaǵdaylarda, mámlekет bir waqıtın ózinde hám mámlekет qárejetlerin, hám salıqlar stavkasın ózgertiw menen ekonomikanı turaqlastırıwǵa urınadı.

Mámlekettiń byudjet-salıq (fiskal) siyasatı — mámlekет byudjetiniń dáramat hám qárejet bólimlerin ózgertiw arqalı ekonomikanı tártipke salıw.

Jalpi talap — mámlekette belgili waqıt dawamında jámi satıp alınatuǵın tovar hám xızmetler qunı.

Jalpi usınıs — mámlekette belgili waqıt dawamında, jámi islep shıǵarılatuǵın tovar hám xızmetler qunı.

Mámlekет byudjeti qıtshılıǵınıń muǵdarı, mámlekette islep shıǵarılǵan bir jıllıq jalpi ónim kóleminiń 2-3 procent muǵdarında bolıwı normal jaǵday esaplanadı. Lekin, qıtshılıq kólemi hádden tıs artıp ketkende, onı kemeytiw is-ilajların kóriwi lazım boladı. Mámlekет byudjetiniń qıtshılıǵın tómendegi jollar menen kemeytiw múmkin: 1. Mámlekет qárejetlerin kemeytiw; 2. Qosımsha dáramat dereklerin tabiw; 3. Tovar hám xızmetler menen támiyinlenbegen, artıqsha puldı aylanısqa shıǵarıw; 4. Óz puqaralarınan, firmalardan, sırt el húkimetleri, xalıqaralıq bank hám finanslıq shólkemlerden qarız alıw.

Mámlekет óziniń *pul-kredit siyasatı* oraylıq bank arqalı alıp baradı. Oraylıq bank hám kommercialıq bankler birgelikte mámlekettiń eki

basqıshlı bank sistemasın payda etedi. Oraylıq bank mámlekетke tiyisli bolıp, ol arqalı mámlekет elimizdegi aylanıstaǵı pul massasın tártipke salıp turadı. Oraylıq banktiń wazıypalarınan biri, pul massası — elimizdegi aylanısta bolǵan jámi pul qarjılarınıń jiyındısı. Aylanısqá pul shıgarıw *pul emissiyası* dep ataladı. Qaǵaz pul hám tiyin kórinisindegi naq pullardı tek oraylıq bank shıgaradı hám tarqatadı.

Pul massası — elimizdegi aylanısta bolǵan jalpı pul qarjılarınıń jiyındısı.

Mámlekettiń pul (kredit siyasatı) — mámlekette aylanısta bolǵan pul massasınıń hám kredit procent stavkasın tártipke salıw arqalı ekonomikanı turaqlastırıw.

Pul emissiyası — mámleket tárepinen aylanısqá pul shıgarıw.

Oraylıq bank kommercialıq banklerge belgilengen procent stavkalarda puldı qarızǵa beredi. Kommercialıq bankler bolsa bul puldı óz klientleri: firma hám xalıqqa joqarıraq procent stavkasında qarızǵa beredi. Solay etip, eki basqıshlı kredit sisteması júzege keledi. Bul jaǵdayda, eger mámleket aylanıstaǵı pul muǵdarın kemeytip, inflacyianiń aldın almaqshı bolsa, oraylıq banktiń kommercialıq banklerge beretuǵın qarızlardıń procent stavkasi asırıladı. Óz-ózinен kommercialıq bankler de klientlerine beretuǵın qarızlarınıń procent stavkasın asıradı. Nátijede, kommercialıq bankler klientleri, firma hám xalıq joqarı procent stavkali qarızlardı almay qoya baslaydı. Aylanıstaǵı pul muǵdarı kemeye baslaydı. Qarji joq bolǵanlıǵı sebepli isbilermenler iskerligi de páseye baslaydı. Kerisinshe, eger mámleket aylanıstaǵı pul muǵdarın asırıp, isbilermenlerdi qarji penen támiyinlep, olardıń iskerligin asırmaqshı bolsa, oraylıq bank qarızlarınıń procent stavkasi kemeytiledi.

Oraylıq bank aylanıstaǵı pul muǵdarın kommercialıq banklerdiń zapas normaların belgilew arqalı da qadaǵalap barıw imkaniyatına iye. Kommercialıq banklerdiń qarjıları eki bólektен ibarat bolıp, birinshisi kreditke beriw mümkin bolǵan qarji bolsa, ekinshisi banklerdiń zapas qarjıları. Kommercialıq banklerdiń zapas qarjıları túrli kúilmegen jaǵdaylarda paydalaniwǵa mólscherlengen, hár itimalǵa qarsı oraylıq bankte toplanıp qoyılatuǵın qarjılarından ibarat boladı.

Kommercialıq bankler barlıq qarjılarınıń qansha bólegin (qansha procentin) zapasqa alıp qoyıwı da oraylıq bank tárepinen belgilenedi hám bul kórsetkish banklerdiń zapas norması dep júritiledi. Oraylıq bank kommercialıq banklerdiń zapas normasın asırıw yamasa kemeytiw

arqalı da aylanıstaǵı pul muǵdarın kemeytip yamasa asırıp, tártipke salıp turıw imkaniyatına iye. Máselen, eger oraylıq bank kommercialıq banklerdiń zapas norması muǵdarın arttırsa, kreditke beriletugın qarjı muǵdarı kemeyedi. Nátiyjede, aylanıstaǵı pul muǵdarı kemeye baslaydı. Kerisinshe, eger oraylıq bank zapas norması muǵdarın azaytsa, kommercialıq banklerdiń kreditke beriwi múmkin bolǵan derekler muǵdarı asadı, aylanısqa kóp pul shıgarılıdı. Kórip turǵanımızday zapas normasınıń ózgeriwide mámlekettiń bank sistemasi arqalı ekonomikaǵa, tiykarınan inflacyianıń aldın alıw, bahalardı tártipke salıp turıw hám isbilermenlikti rawajlandırıw máselelerine tásir etiwine xızmet qılaǵı.

Banktiń zapas qarjısı — banktiń zapası sıpatında oraylıq bankte saqlanıwı kerek bolǵan pul qarjısı.

Banktiń zapas norması — oraylıq bank tárepinen belgilenetuǵın, bank zapas qarjılarınıń barlıq qarjisına salıstırǵanda procent muǵdarı.

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Mámlekettiń byudjet-salıq siyasatınıń áhmiyeti nede?
2. Mámlekет óz byudjet-salıq siyasatın qaysı usıllar járdeminde qalay júrgizedi?
3. Eger mámlekет xalıqtıń jumıs penen támiyinleniw dárejesin asırmaqshı bolsa, qanday is-ilájlar kóriwi kerek?
4. Mámlekettiń transfer tólemlerin asırıwı mámlekет ekonomikasında qanday ózgerislerge alıp keledi?
5. Mámlekет byudjetiniń qitshılıǵın kemeytiwdiń qaysı joli nátiyjeli?
6. Oraylıq bank elimizdegi pul massasın qanday jollar menen tártipke salıwı múmkin?
7. Banklerdiń zapas normasın belgilew ne ushın kerek?
8. Eger oraylıq bank kredit procenti stavkasın kóterse, mámlekette islep shıgarıw páti qalay ózgeredi?

Buni este saqlań!

- Mámlekettiń byudjet-salıq siyasatına nırqlar turaqlılıǵı, tolıq bántlik hám ekonomikalıq ósiwge qaratılǵan salıqqa tartıw hám mámlekет byudjetin muwapiqlastırıw is-ilájları kiredi.
- Mámlekettiń pul — kredit (monetar) siyasatı oraylıq bank tárepinen aylanıstaǵı pul massası hám kredit beriwigimkaniyatlarınıń ózgeriwi arqalı ámelge asırılıdı.

II BAPTÍ TÁKIRARLAW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

A. SORAWLAR

- Ekonomikanıń mámlekettimizdegi ornı hám maqsetlerin túsındırıp beriń.
- Bazar ekonomikasınıń qolaysızlıǵıń sanań.
- Mámlekettiń qanday ekonomikalıq wazıypaları bar?
- Mámlekет byudjetiniń dáramat hám qárejet bólimleriniń quramın aytıń.
- Mámlekет qarızınıń payda bolıw sebeplerin túsındırıń.
- Banklerdiń mámlekет ekonomikasındaǵı áhmiyeti nede?
- Mámlekettiń bank sisteması haqqında aytıp berin?
- Ápiwayı misallarda kredit procenti muğdarın esaplap beriń.
- Mámlekettiń byudjet-salıq siyasatı haqqında túsındırıp beriń.
- Mámlekettiń pul-kredit tarawındaǵı siyasatınıń mazmunın túsındırıń.

B. TAPSÍRMALAR

Hár bir atamaǵa mas talqılawdı tabıń.

ATAMALAR:

1. Mámlekет byudjeti;	6. Jalpi usınıs;
2. Mámlekет qarızı;	7. Banktiń zapas qarjısı;
3. Kommerciyalıq bank;	8. Banktiń zapas norması;
4. Depozit;	9. Mámlekettiń pul-kredit siyasatı.
5. Kredit procenti;	

TALQÍLAWLAR:

- mámlekettiń bir jıllıq dáramatları hám qárejetleri jobalastırılǵan tiykarǵı finanslıq hújjeti;
- jıllar dawamında jıynalıp qalǵan byudjet jetispewshiliginıń jámi muğdari;
- xalıq, firma hám shólkemlerge xızmet kórsetiwshi bank;
- amanat yaki bankke qoyılǵan qarjı;
- berilgen qarızdan paydalانǵanı ushın tólenetuǵın qosımsha haqı;
- mámlekette belgili bir waqt dawamında, jámi islep shıgarılatuǵın tovar hám xızmetlerdiń quni;
- banktiń zapası sıpatında Oraylıq bankte saqlaw lazım bolǵan pul qarjısı;
- Oraylıq bank tárepinen belgilenetuǵın, bank zapas qarjisınıń jámi qarjiǵa salistirǵandaǵı procent muğdari;
- Elimizde aylanista bolǵan pul massasın hám kredit procent stavkasın tártipke salıw arqalı ekonomikası turaqlastırıw.

D. 55-bet. II-bap titulındaǵı súwretler boyınsha

Súwretlerdiń qaysıları baptaǵı qaysı temaǵa tiyisli ekenligi aytıń.
Usı súwretler tiykarında temalardıń mazmunın sóylep beriń.

E. TESTLER

- 1. Transfer tólemleri mámlekет tárepinen qaysı tarawlarǵa jiberiledi?**
A) Sociallıq ónimlerdi islep shıǵarıw ushın;
B) Kem támiyinlengen shańaraqlardı qollap-quwatlaw ushın;
D) Básekini qollap-quwatlaw ushın;
E) Isbilemenlikti qollap-quwatlaw ushın.
- 2. Mámlekет ekonomikası алдında qanday maqset turadı:**
A) Ekonomikalıq erkinlik;
B) Ekonomikalıq nátiyelilik;
D) Ekonomikalıq teńlik hám qáwipsizlik;
E) Joqarıdaǵılardıń barlığı.
- 3. Bazardıń jarlıǵı degende ne túsiniledi?**
A) Barlıq sociallıq ónimlerdi jarata almaslıq;
B) Inflyaciyaǵa qarsı gúrese almaslıq;
D) Monopoliyalarǵa qarsı gúrese almaslıq;
E) Joqarıdaǵılardıń barlığı.
- 4. Mámlekет byudjetiniń qárejet bólimi ...**
A) dáramat bólmine teń boladı.
B) dáramat bólminen kishi boladı.
D) dáramat bólminen úlken boladı.
E) dáramat bólminen úlken de, kishi de, teń de bolıwı mümkin.
- 5. Aylanba salıq neden alındı?**
A) Dáramattan; B) Mulkten;
D) Jerden; E) Tovardan.
- 6. Mámlekет byudjetiniń dáramat bólminiń dereklerine ne kirmeydi?**
A) Transfer tólemler;
B) Mámleket mülkin satıwdan túskenn qarjılar;
D) Mámlekette tiyisli qımbat bahalı qaǵazlardan túskenn dividendleri;
E) Salıqlar.
- 7. Tómendegilerdiń qaysı biri tuwrı salıq túrine kirmeydi?**
A) Jer salıǵı; B) Dáramat salıǵı;
D) Mulk salıǵı; E) Qosımsha qun salıǵı.

- 8. Tómendegí wazıypalardıń qaysı biri tek oraylıq bankke tiyisli?**
- A) Pul qarjıların qarızǵa beriw;
  - B) Pul emissiyası;
  - C) Pul qarjıların qarızǵa alıw;
  - D) Sırt el valyutaların satıp alıw hám satıw.
- 9. Qaysı ilaj mámlekettiń pul-kredit siyasatına tiyisli emes?**
- A) Pul emissiyası;
  - B) Kredit procent stavkasın tártipke salıw;
  - C) Mámlekettiń qárejetlerin qısqartıw;
  - D) Mámlekettiń bahalı qaǵazların shıǵarıw.
- 10. Qaysı ilaj mámlekettiń byudjet-salıq siyasatına baylanışlı emes?**
- A) Pul emissiyası;
  - B) Mámlekет byudjetiniń qárejet bólimin qısqartıw;
  - C) Mámlekет byudjetiniń dáramat bólimin kóbeytiw;
  - D) Xalıqaralıq fondlardan qarız alıw.
- 11. Sociallıq tovarlar — bul ...**
- A) bir adamnıń paydalaniwı menen basqalardıń paydalaniw imkaniyatları kemeymeydi.
  - B) tovardı tutınıwshı, tovar ushın haqı tólegenlerdiń tutınıwı menen sheklep bolmaytuǵın tovar.
  - C) A hám B tástriyqlawlar durıs.
  - D) tek mámleket tárepinen islep shıǵarılatuǵın tovarlar.
- 12. Tómendegilerdiń qaysı biri sociallıq tovar bola almadı?**
- A) Qalani órtten saqlaw xızmeti;
  - B) Üylerdi jaqtılandırıw;
  - C) Qalani selden saqlaw xızmeti;
  - D) Kóshelerdi jaqtılandırıw.
- 13. Salıqlar stavkasın asırıw nege misal bola aladı?**
- A) Kredit-byudjet siyasatına; B) Byudjet-salıq siyasatına;
  - D) Pul-kredit siyasatına; E) Pul-finanslıq siyasatına.
- 14. Tómendegí ilajlardıń qaysısı byudjet-salıq siyasatına tiyisli emes?**
- A) Bank paydasına salınatuǵın salıqlar stavkasınıń ózgertiliwi;
  - B) Oraylıq bank tárepinen bank zapası normalarınıń ózgertiliwi;
  - C) Jaňa islep shıǵarıwǵa qarjı kirgizip atrǵan kárhanalar ushın salıq jenillikleriniń beriliwi;
  - E) Kem támiyinlengen shańaraqlar ushın sociallıq tólemlerdiń kóbeytiliwi.

Bank — kommerciyalıq shólkem bolıp, bank iskerligi dep tómendegishe iskerlik túrlerin kompleksin ámelge asıratuğın yuridik shaxs bolıp esaplanadı:

— yuridikalıq hám fizikalıq shaxslardan amanatlar qabil etip alıngan qárejetlerden táwekel etip kredit beriw yamasa investiciyalaw ushın paydalaniw;

— tólemelerdi ámelge asırıw.

Özbekstan Respublikasınıň “Bankler hám bank iskerligi haqqında”ǵı nizamınan.

1. Banklerdi qaysı bir túrdegi firma dep atasaq bolama?
2. Siz ekonomikamızdı banksız kóz aldińizǵa keltiresizbe?
3. Eger bankler bolmaǵanda ekonomikamızda qanday mashqalalar bolar edi?

Bank kredit bergende bul qárejetlerdiń tolıq qaytarılıwı bank ushın júdá áhmiyetli esaplanadı. Keri jaǵdayda bank sınańı. Sol sebepli bank qarız alıwshıdan belgili bir mülkti girewge qoyıwın talap etedi. Eger girew sıpatında kredit pullarına satıp alınatuğın úskeneniń ózi qoyılsa, bunday kreditshilerge *lizing* dep ataladı. Eger girewge kredit pullarına qurılatuğın úy, imarat yaki qurılıs qoyılsa, bunday kredit *ipoteka kredit* dep ataladı.

2018-jılda baslangan dýnya júzlik finans-ekonomikalıq krizis AQShta ipotekaliq kredit sistemasynda júzege kelgen sharasızlıqtan kelip shıqqan.

1. Girewge qoyılıwı mümkin bolǵan mülklerge misal keltiriń.
2. Lizingke misal keltire alasızba? Ipoteke kreditine she?

Shınığıw. Jıl basında Alliev 40 000 000 sum puldı 17% jıllıq payız stavkası menen, Balliev bolsa, 60 000 000 sum puldı 16% jıllıq payız stavkası menen bankke qoydı.

“Samo” firması 100 000 000 sum puldi 18% jıllıq payız stavkası menen bankten aldı.

1. Alliev bank penen birge islesiwde jılına qansha dáramat kóredi? Balliev — she?

2. “Samo” firmasınıń bul puldı islep shıǵarıwǵa jumsaw nátiyjesinde bir jıllıq dáramatı keminde qansha dáramat qurawı mümkin? Firma bankke qansha pul qaytaradı?

3. Bank joqarıda keltirilgen “xızmetten”jılına qansha dáramat kóredi?

4. Bul bank operaciyasınan kim kóbirek payda kóredi?

BANKTEN QARÍZ ALAMÍZ

Aytayıq, «Ipoteka» bankı 2018-jılı dekabr ayında klientlerge «Shodlik» hám «Kafolat» dep atalǵan tómendegi amanatlardı saqlaw túrlerin usınıs etip atırǵan bolsın.

«Shodlik» amanat túri: jıllıq procent stavkası 18%, saqlaw müddeti 8 ay, procent ápiwayı procentlerde tólenedi.

«Kafolat» amanat túri: jıllıq procent stavkası 12%, saqlaw müddeti 8 ay, procent quramalı procentler usılında tólenedi.

Eger sizin 100 000 000 sum pulıñız bolǵanda, bul eki amanat túriniń qaysı birinen paydalangan bolar edińiz? Keliń, birge pikir júrgizip kóreyik.

«Shodlik» amanat túri hárbir ayda 18:12=1,5% muǵdarda ápiwayı procent tóleydi. Demek, formula boyınsha banktiń 8 ay ushın tóleytuǵın procent muǵdarı: $I = P \cdot r \cdot t = 100 000 000 \cdot 0,015 \cdot 8 = 12 000 000$ sum.

Segiz aydan keyin bank qaytaratuǵın jámi pul muǵdarı:

$$S = P + I = 100 000 000 + 12 000 000 = 112 000 000 \text{ sumdı quraydı.}$$

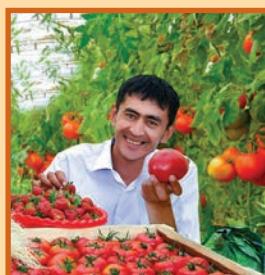
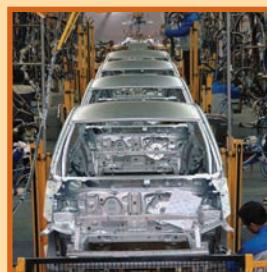
«Kafolat» amanat túri hárbir ayda 12:12=1% muǵdarında quramalı ápiwayı procentlerde, yaǵníy hárbir aydaǵı procent muǵdarın amanatıńızǵa qosıp, keyingi ayda kóbeygen amanattan procent esaplaydı. Demek, formula boyınsha:

$$P_8 = P \cdot (1+r)^8 = 100 000 000(1+0,01)^8 \approx 100 000 000 \cdot 1,083 = 108 300 000 \text{ sumdı quraydı. Demek, bul jaǵdayda «Kafolat» amanat túri paydalıraq eken. Amanatshı ushın bolsa, tábiyǵıy, “Shodlik” amanat túri paydalıraq.}$$

*Puqaralarımız salıqtan qashiwi emes, onı waqtında tólewden
mápdar boliwi kerek.*

Shavkat Mirziyoyev

III bap. Salıq túrleri

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwretlerdegi puqaralardıń qanday dáramat derekleri bolıwı mümkin.
2. Bul puqaralar óz dáramatlarından mámleketke salıq tólewi shárt?
3. Fizikalıq táreplerden óndiriletuǵın dáramat salığı onı tólewshilerge qanday kórinislerde qayıtip keledi?
4. «Kim kóp dáramat tapsa, sol kóbirek salıq tólewi lazım» degen pikirge óz kózqarasıńızdı bildiriń.

Hár bir puqara óz dáramatlarından salıq tólewi shárt. Salıq tólemleri mámleket byudjetine kelip túsedı hám salıq tólewshilerge bilimlendiriw, medicinalıq járdem, qorǵanıw, jámiyetlik tártipti saqlaw, pensiya, napaqa, stipendiya hám basqa mámleketlik kárzanaları tárepinen kórsetiletuǵın xızmetler hám járdem pullar kórinisinde qayıtip keledi. Sol sebepli, salıqlardı óz waqtında tólew har bir puqara ushın hám qarız, hám parız.

Dáramat salığı mámleketlik salığı bólıp, tuwrı salıqlar túrine kiredi. Dáramat salığı fizikalıq táreplerdiń jámi jıllıq dáramatına alındı. Demek, fizikalıq táreplerdiń jámi jıllıq dáramatı salıq salıw obyekti esaplanadı. Hár bir adamnıń jıllıq dáramatı is haqı, xoshametlewler, multk arendasınan alıngan dáramat, bankke qoyılǵan amanatlardan keletuǵın procentler, akciyadan alıngan dividendler hám isbilemenlik isinen alınatuǵın dáramatlardan quralıwı mümkin.

2019-jılgá shekem fizikalıq shaxslar dáramatına 4 baǵanalı salıq salınatuǵın edi. Bunda dáramattıń 22,5% ke shekemgi bólegi salıq

sıpatında óndiriletuğın edi. 2019-jıldan baslap is haqı fondına salıq júigin páseytiriw hám fizikalıq shaxslardıń dáramatları boyınsha dáramat salığın esaplawdı ápiwayılastırıw maqsetinde 12%lik jalǵız stavka belgilendi.

Salıqqa tartılıtuğın dáramat	Fizikalıq shaxslar dáramat salığı stavkaları	
	2018- jıl	2019- jıl
Eń kem aylıq is haqı muğdarına shekem bolǵan	0%	
Eń kem aylıq is haqınıń 5 esesine shekem bolǵan	7,5%	
Eń kem aylıq is haqınıń 10 esesine shekem bolǵan	16,5%	12%
Eń kem aylıq is haqınıń 10 esesinen kóp bolǵan	22,5%	
Dividendler hám amanat payızları kórinisindegi dáramatlardan	10%	5%

Fizikalıq shaxslar akciya hám basqa qımbat bahalı qaǵazlardan alatuğın dividendlerinen, amanat payızlarından 2019-jılǵa shekem 10 payızlı stavkadan óndırılıp kelgen bolsa, 2019-jıldan bul stavka 5%ke túsirildi. Yaǵníy salıq stavkası eki ese páseytirildi. Jerǵilikli hákimiyat tárepinen berilgen arnawlı ruxsatnama — patent tiykarında jeke tártipte isbilermenlik penen shuǵıllanıwshı fizikalıq tárepler isbilermenlikten alǵan dáramatlarınan qatań belgilengen salıq tóleydi. Yaǵníy bul puqaralar isbilermenlik isinen qansha dáramat alıwına qaramastan, olardan belgilengen kólemde dáramat salığı óndiriledi. Biraq, 2019-jıldan, yaǵníy jańa salıq túrlerinen keyin tiyıslı organlarǵa jeke isbilermenler tárepinen qatań belgilengen stavka boyınsha salıqqa tartılıwshı iskerlik túrlerin gayta kórip shıǵıw hám olardıń sanın kemeytiriw tapsırıldı.

Dáramat salığın tólewshiler, dáramat salığı stavkaları hám onı esaplaw menen baylanıslı tártip hám qaǵıydalar salıq kodeksinde kórsetip ótilgen.

Áyne usı maqsette salıq óndiriwshileri menen bir waqıtta ámeldegi salıq kodeksine hám zárür ózgeris hám qosımshalar kiritiledi.

Fizikalıq shaxslardan óndiriletuğın dáramat salığı stavkalarınıń 2018-jılğı hám 2019-jılğı stavkaların 81-bettegi keste boyınsha salıstırıp kóriw mûmkin.

Is haqidan alınatuğın salıqlardı hám basqa sociallıq tólemlerdi kár-xana esapshısı esaplaydı. Esaplanǵan salıqlar is haqidan alınıp mámlekет byudjetine ótkeriledi. Sonday bolsa da, dáramattan óndiriletuğın salıqtı esaplay alıw hár bir puqara ushın zárür.

Ámeliy shınıǵıw. Firma óz xızmetkerlerine 2019-jılı yanvar ayı ushın 2 000 000 sum is haqı esapladi. Jumissħida ózi isleytuğın kárxananıń akciyaları hám bar ol bul akciyalardan dividend körinisińde 450 000 sum dáramat qladı. Onıń banktegi amanatlari 350 000 sum amanat payızı sıpatında dáramat keltiredi. Jumissħi mámleketke qansha dáramat salığın tólewi kerek?

Firma jumissħiniń is haqida tólenetuğın salıq:

$2\ 000\ 000 \cdot 12\% = 240\ 000$ sum; onıń akciyaları dividendlerinen tólenetuğın salıq: $450\ 000 \cdot 5\% = 22\ 500$ sum;

Onıń amanatlari payızlardan tólenetuğın salıq:

$350\ 000 \cdot 5\% = 17\ 500$ sum;

Onıń amanatlari payızlardan tólenetuğın salıq $240\ 000 + 22\ 500 + 17\ 500 = 280\ 000$ sum dáramat salığı tólewi kerek.

Esletpe: Fevral ayı ushın salıq kölemin esaplawda, tap joqarıdağıday is tutıladı. Biraq, salıq tek fevral ayı ushın emes, al jıl basınan berli ótken 2 ay ushın esaplanadi hám yanvar ayında tólenǵen salıq kölemi ayrıladı.

Fizikalıq tárepler sıyaqlı yuridikalıq tárepler de ózleriniń xızmeti nátiyjesinde algan dáramatlarından dáramat (payda) salığına tartıladı.

Mámlekemizde ámelge asırılıp atırğan salıq óndiriwshiler nátiyjesinde 2019-jıl 1-yanvardan baslap yuridik shaxslardan óndiriletuğın payda salığı:

— kommericiyalıq bankler ushın 22 den 20% ġa;

— basqa yuridik shaxslar ushın 14 den 12% ġa túsiriledi.

Salıq stavkasınıń túsiriliwi salıq tólewshilerge salıq júgin kemeyttiriw hám payda bolǵan qosımsha qárejetlerdi kárxananı rawajlandırıwǵa hám investiciyalarǵa jóneltiriwǵa imkan jaratadı.

Sonıń menen bir qatarda, ayırım túrdegi yuridik shaxslar ushın payda salığınıń ayrıqsha stavkalari belgilendi. Bunı tómendegi kestede kóriw mûmkin.

Salıq tólewshiler	Yuridik shaxslar payda salığı stavkaları	
	2018- jıl	2019- jıl
Yuridik shaxslar (tómende ajratıp kórsetilgenlerden tisqarı)	14%	12%
Kommerciyalıq bankler	22%	20%
Sement (klinker) hám polietilen granulaları islep shıgariwshi yuridik shaxslar	14%	20%
Ónimlerdiń júdá úlken payda keltiriwshi ayırım túrleri boyınsha	50%	20%
Tiykargı iskerlik túri mobil baylanış xızmeti kórsetiw bolǵan yuridik shaxslar: 20% ga shekem bolǵanda	14%	20%
Rentabelligi (nátiyjeliliği) 20% ten joqarı bolǵanda	50%	20%

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Fizikalıq táreplerdiń jámi dáramatlar quramına ne kiredi?
2. Fizikalıq táreplerdiń dáramatlarından qanday dáramat salığı óndiriledi?
3. Fizikalıq táreplerdiń dividendleri hám procentler kórinisinde alǵan dáramatlarından qanday stavkada salıq alındı?
4. Yuridikalıq shaxslardan alınatuǵın dáramat (payda) salığı stavkaları haqqında ne bilesiz? Olardıń páseyttiriliwiniń sebebi nede?
5. 2019-jıldan baslap yuridik shaxslardan óndiriletuǵın payda salığı boyınsha qanday ózgerisler júz berdi?
6. Yuridik shaxslardan óndiriletuǵın payda salığı boyınsha jeńillikler salıq tólewshi yuridikalıq shaxslar ushın qanday imkaniyatlar jaratadı?

Bunı este saqlań!

- Fizikalıq shaxslardıń dáramatlarından dáramat salığı alındı.
- Yuridik shaxslar óz dáramatlarından payda salığın tóleydi.
- 2019-jıl 1-yanvardan baslap Özbekstan Respublikasında

fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardan óndiriletuǵın dáramat salıq-ları stavkaları boyınsha keskin ózgerisler júz berdi.

16- TEMA

MAL-MÚLK SALÍĞÍ

1

2

3

4

5

6

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwretler ishinen mal-mulk salığı bola alatuǵın mulklerdi ajıratıp kórsetiń? Ne sebepten bunı tańlaǵanıńızdı túsındırıp beriwge háreket qılıń.
2. Jay yamasa imarat mal-mulk salığı obekti bolıwı ushın óz iyesine dáramat keltiriwi shárt pe? Bul haqqında pikir júrgiziń. Óz pikirińizdi klaslaslarıńız benen talqılań.
3. Bul salıq muğdarın belgilewde nelerdi esapqa alıw lazım?
4. Qaysı súwretlerde mal-mulk salığına tartılmayıtuǵın obyektlər súwretlengen?
5. Súwretlerdegi mulklerdiń qaysı biri iyesine kóbirek dáramat keltiredi?
6. Mal-mulk salığı ne ushın kerek?

Ózbekstan aymağında jaylasqan turaq-jaylar, úyler, imaratlar, garajlar hám basqa imaratlar, jaylar, qurlıslardan mal-mulk salığı tólenedi. Mal-múltkiń salıqqa tartılatuǵın bólimi sıpatında 2017-jılǵa

shekem inventarizaciya (esapqa alıw) bólimi alınar edı hám bul bóliminde bazar bahalarınıń ózgeriwi sáwlelenbes edi. 2018-jıldan baslap mal-múlk salığı mülktiń kodastr (bazar nırqın esapqa halda) qunınan kelip shıǵıp esaplap shıǵılmagaqta.

Mülktiń kodastr qunı, ádette, investiciya qunına salıstırǵanda bir qansha qımbat boladı. Sonıń ushın da 2018-jılda mal-múlk salığı keskin asıp ketpewi ushın salıq stavkaları 2017-jıldaǵıǵa salıstırılganda bir qansha kemeytirildi.

2018-jılı mámlekетимизде fizikalıq shaxslardan óndiriletuǵın mal-múlk stavkası (eger mal-mülktiń ulıwma maydanı 200 m² dan aspasa) mal-mülktiń esaplanǵan kodastr qunına salıstırǵanda mulkten 0,2% etip belgilengen.

Ulıwma maydanı 200 m² tan 500 m² qa deyin bolǵan hám qalalarda jaylasqan úy-jaylar, kvartiralar — 0,25 %, ulıwma maydanı 500 m² tan artıq bolǵan hám qalalarda jaylasqan úy-jaylar, kvartiralar — 0,35 %, ulıwma maydanı 200 m² tan artıq bolǵan hám qaladan basqa elatlı funktylerde jaylasqan mal-múlkler 0,25 % stavkada salıqqa tartıladı.

Mal-múlk salığın esaplaw ushın kadastr qunınıń eń kem summası 42 mln sum dep belgilengen. Yaǵníy mal-mülktiń kadastr qunı 42 mln sumnan kem qılıp kórsetiliwi mümkin emes. Fizikalıq täreplerdiń mal-múlkine salınıwshı salıq mámlekетlik salıq mákemeleri tárrepinen esaplanadı. Imarat, jaylardan tólenetuǵın salıqlardıń kólemi olardıń hár jıl 1 yanvardaǵı bahasına tiykarlanıp belgilenedi. Imarat, úy-jaylardıń iyeleri bir neshe bolsa, olardan tólenetuǵın salıq muğdari hár bir adamnıń úlesine qarap belgilenedi. Jańa qurılǵan yamasa satıp alıngan imaratqa salıq keyingi jıl basınan esaplanadı.

Mal-múlk joq qılıngan, pútkilley wayran bolǵan jaǵdaylarda mal-múlk salığın tólew olar joq qılıngan yamasa pútkilley wayran bolǵan aydan baslap toqtatıladı.

Miyras bolıp qalǵan mulkten mal-múlk salığı, miyras alıngan waqıttan baslap tólenedi. Eger mülktiń iyesi almassa, onıń aldingı iyesi sol jıldıń 1-yanvarınan baslap iyelik huqıqın joǵaltqan waqıtqa (ayǵa) shekem salıqtı tóleydi. Mülktiń jańa iyesi bolsa iyelik huqıqın alǵan aydan baslap tóleydi.

Eger múlk iyesi salıq tólewde ayırim jeńilliklerge iye bolıw huqıqın qolǵa kirǵizse, mal-múlk salığı sol huqıq payda bolǵan aydan baslap qayta esaplanadı.

Mal-múlk salığın tólew haqqında tólew xabarnamaları mámlekетlik salıq mákemeleri tárepinen tólewshilerge hár jılı 1-maydan keshiktirmey tapsırıladı. Fizikalıq tárepler sıyaqlı yuridikalıq tárepler de mal-múlk salığın tóleydi:

- Tiykarǵı qurallar, sonıń ishinde, qarjı ijarası (lızıng) shártnaması boyınsha alıńǵan tiykarǵı qurallar (máselen intellectual múlk);
- materiallıq emes aktivler;
- qurılısı pitpegen obektler;
- belgilenǵen müddetlerde ornatılmaǵan úskenerler.

Mal-múlk salığı kárxana mulkiniń ortasha jıllıq qaldıq qunınan alınadı. Ortasha jıllıq qaldıq qunı hár aydıń aqırǵı sánesine salıq salınatuǵın obyekterdiń qaldıq qunlarınıń jıyındısı 12 ge (12 ayga) bólıw jolı menen anıqlanadı.

2019-jilda yuridik shaxslar mal-múlk salığınıń stavkası salıq salıw bazasına salıstırǵanda 2 % muǵdarında belgilegen. Usı salıq stavkası kárxana mulkiniń qayta bahalanǵan qaldıq qunınan óndiriledi.

Ayırırm türdegi fizikalıq shaxslar (urıs mayipları, qatnasiwshıları, kóp balalı hayallar, pensionerler hám basqalar) ushın mal-múlk salığı boyınsha jeńilliklerdi qollaw maqsetinde salıq salınbaytuǵın maydan 2019-jılǵa deyin 60 kv m quraytuǵın edi. Jańa salıq nızamshılıǵı boyınsha bul ólshem ózgermey qaldı. Egerde fizikalıq shaxs tárepinen ózine tiyislı mal-múlk isbilemenlerge ijaraga berilse, yamasa onnan mulk iyesi isbilemenlik maqsetinde paydalansa, alındıǵı jıllarda usı mal-múlkke salıstırǵanda jeńillikler qollanılmış edi. 2019-jıldan baslap bul qaǵıyda bıykar qılındı. Yaǵníy, bunday mal-múlkke de jeńillikler saqlap qalınatuǵın boldı.

Mal-múlk salığı boyınsha jeńillikler salıq kodeksiniń 275-statyasında kórsetip ótilgen.

Mal-múlk salığına tartılıw zárúr bolǵan mal-múlk iyesi bolǵan yuridik shaxs mal-múlk salığı subyekti esaplanadı. Yuridik shaxslardıń mal-múlk salıqqa tartılatuǵın mal-múlikleri bolsa mal-múlk salığı obyekti boladı.

Hár qanday fizikalıq shaxstiń belgili muǵdarda mal-múlk boladı. Nızamǵa kóre, mal-múlkinen salıq tólewshi shaxs mal-múlk salığın tólewshi (subyekti) esaplanadı. Fizikalıq shaxslardan alınatuǵın salıq tólewshileri tómendegi shaxslar esaplanadı:

- Mülkinde salıqqa tartılıwı kerek bolğan mal-mülk iyeleri bolğan Özbekstan Respublikası puqaraları;
- Özbekstan aymaǵında salıqqa tartılıwı kerek bolğan mal-mülk iyeleri bolğan shet el puqaraları. Bunda ayırım jaǵdaylarda xalıqara shártnamalarǵa tiykarlanıp basqasha tártip ámel qılıwı mümkin;
- Yuridik shaxs shólkemlestırıgen hám shólkemlestirilmegen halda dúzilgen diyqan xojalıqları. Fizikalıq shaxstıń mal-mülki bolsa salıq salıw obyekti boladı.

Tapsırma

Puqaranıń dala hawlısı qunı 2019-jıl 1-yanvarda mámleket tárepinen 162 000 000 sum dep bahalandı. Puqara mámleketke usı jılı qansha mal-mülk salığın tóleydi?

Eger dala hawlı qunı salıq tólewshı tárepinen 35 000 000 sum dep kórsetilgen bolsa ne?

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Mal-mülk salığı nelerden tólenedi?
2. Fizikalıq shaxslar mal-mülk salığın qanday stavkalarda tóleydi?
3. Fizikalıq shaxslardıń mal-mülkine salınıwshı salıq qanday esaplanadı?
4. Yuridik shxslardan mal-mülk salığı qanday stavkada tólenedi?
5. Mal-mülk salığı boyinsha jeńilik sıpatında salıq salınbaytuǵın mal-mülk maydanı qansha etip belgilengen?
6. Mal-mülk salığı obyektleri haqqında nelerdı bilesiz?
7. Mal-mülk salığı subyektleri kimler?

Bunu este saqlań!

- Salıqqa tartılıwı shárt bolğan mal-mülk iyesi bolğan fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar mal-mülk salıq tólewshisi-subyekti esaplanadı.
- Fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardıń salıqqa tartılatuǵın mal-mülki — mal-mülk salıq obyekti boladı.
- Salıqqa tartılatuǵın mal-mülktiń qunı hár jılı 1-yanvar jaǵdayına qarap esaplanadı.

17- TEMA

JER SALÍĞI

JEDELLESTIRISHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwretlerdegi jerlerdiń qaysı biri kimge tiyislı bolıwı mümkin?
2. Súwretler ishinen, siziń pikirińizshe, jer salığına tartılsa bolatuǵın jerlerdi ajıratıp kórsetiń. Ne ushın bılay tańlaǵanıńızdı túsındırıp beriwge háreket etiń.
3. Qanday da maydan jer salığına tartılıw ushın óz iyesine dáramat keltiriwi shárt dep oylaysızba? (Bul haqqında pikirińizdi klaslaslarıńız benen talqılań).

4. Súwrettegi jerlerdiń qaysı biri iyesine kóbirek dáramat keltiredi dep oylaysız?
5. Sizińshe, jer salığı ne ushın kerek?

Mámlekетимiz salıq sistemasında jer salığı jerǵilikli salıq hám jiyinlar túrine tiyisli. Jer salığı basqa salıq turlerinen ayraqsha, ózine tán ózǵesheliklerge iye. Usı salıq turi qatań tólem boladı. Yaǵníy jer iyeleri hám paydalaniwshilar óz iskerliği dawamında qansha payda yaki ziyan kórğenine qaramastan, jer salığın tólewi shárt. Sebebi, usı salıqtı engíziwden tiykarǵı maqset — jerden aqıllıq penen paydalaniw, onı abaylaw, talan-taraj qılıníwına jol qoymaw.

Fizikalıq shaxslar ushın jer salığı stavkaları Ózbekstan Respublikası Prezidenti qararına tiykarlanıp belgilenedi.

Múlk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı, paydalaniw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında jer uchastkalarına iye bolǵan yuridikalıq tärepler jer salığın tólewshiler bólıp esaplanadı.

Jekke salıq tólewǵe ótken yamasa ayraqsha túrlerine ótken kárzanalar, sawda mekemeleri jer salığın tólewshiler bolmaydı.

Yuridikalıq tärepler ajıratıp berilgen jerler ushın jerden paydalangan yamasa paydalanbaǵanına qaramastan, jer salığın tóleydi.

Ózbekstan Respublikasında jer salığında tómendegi stavkaları qollanıladı:

1. Jekke jer salığın tólewde awıl xojalığı tovarların islep shıǵarıwshıları ushın jer salığı stavkası;
2. Jekke jer salığın tólewǵe ópeǵen awıl xojalığı kárzanaları ushın jer salığı stavkaları.

Jer salığı stavkası hám jekke jer salığı stavkası Ózbekstan Respublikası Prezidenti qararına tiykarlanıp belgilenedi.

Adamlardıń dala háwlileri hám jámiyetlik imaratları bánt etken jerler bahasın 2 ge kóbeyttirilgen (2 koefficient qollanılgan) halda bahalanadı hám sol bahada jer salığın tóleydi.

Fizikalıq täreplerdiń salıq salınbaytuǵın jer ushastkalarına tómendegi jerler kiredi.

Jeke tártipte úy-jay quriw hám jekke járdemshi xojalıqtı júrgiziw ushın nızam hújjetlerinde belgilengen kólemde berilgen jerler — jer uchastkasi berilgen waqıttan berli eki jıl dawamında salıq salınbaydı. Eger jerden óz ornında paydalanylmasa, bul jeńillik qollanılmaydı.

Diyqan xojalıqlarınan óndiriletuğın jer salığı stavkaları, jer sapasına baylanıslı türde belgilenedi.

Tómendegi jer maydanları jer salığınan azat etiledi:

- qalalar, qala qorǵanları, awıl puqaralarınıń ulıwma paydalaniwdaǵı jerleri (maydanlar, kósheler, ótiw jerleri, jollar, salma jaǵaları, salmalar, qoyımshılıq hám taǵı basqalar);
- baǵshılıq, júzimshilik, palızshılıq jámáátleri ushın ulıwma paydalaniwǵa berilgen jerler;
- tábiyattı qorǵawǵa mólsherlenǵen jerler;
- tariyxıy — mádeniy áhmiyetke iye bolǵan jerler;
- suw fondı jerleri (dáryalar, kóller, suw saqlaqışhlar, kanallar, teńizler hám sol sıyaqlı ulıwma paydalananatuğın jerler).

Tómendegi jer maydanları jer salıq obyektleri esaplanadı:

- diyqan xojalığı alıp barıw ushın miyras qılp qaldırılatuğın ómirlik iyelik qılıwǵa belgilengen jer maydanları;
- jeke tártipte úy-jay qurıw ushın miyras qaldırılatuğın ómirlik iyelik etiwge berilgen jer ushastkaları;
- jámáát baǵbandsılıǵı, júzimshiligin hám palızshılıǵın alıp barıw ushın jer uchastkaları;
- xızmet boyınsha berilgen shek jerler;
- miyras boyınsha, sawǵa qılınǵan yamasa satıp alıw nátiyjesinde úy-jay hám imaratlar menen birgelikte mülk huqıqı, iyelik qılıw hám paydalaniw huqıqı ótken jer uchastkaları;
- nızam hújjetlerinde belgilengen tártipte mülk etip alıngan jer uchastkaları;
- isbilermenlik júrgiziw ushın turaqlı paydalaniwǵa yakı ijaraǵa berilgen jer uchastkaları.

Jer salığı tólewshileri bolǵan barlıq fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar jer salığı subyektleri esaplanadı.

Yuridik shaxslar ushın tómendegi jer maydanları jer salığı obyekti esaplanadı:

- nızamda belgilengen tártip boyınsha óz mülki qılıp alıngan jer maydanları;
- toǵay xojalığı ushın iyelik qılıwǵa berilgen jerler;
- kárxanalarǵa, imaratlar, qurılıslarǵa yakı basqa maqsetler (awıl xojalığı maqsetlerinen tısqarı) ushın paydalaniwǵa berilgen jerler.

Bilesiz be?

Berilgen jerlerden eki jıl dawamında paydalabanbaǵan fizikalıq táreplerden jer salığı úsh ese kóp kólemde óndiriledi.

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Fizikalıq shaxslarga tiyisli bolǵan qanday jer uchastkaları jer salığına tartıladı?
2. Qanday fizikalıq shaxslar jer salığın tólewshiler esaplanadı?
3. Jer salığı stavgaları kim tárepinen belgilenedi?
4. Jer salığın tólewshiler ushın qanday jeńillikler bar?
5. Qanday yuridikalıq shaxslar jer salığın tólewshiler boladı?
6. Jer salığı ne ushın kerek? Juwabıńızdı tiykarlań.
7. Jer salığı qanday salıp hám qanday jiyinlar túrine tiyisli?
8. Jer salığı subyektleri dep qanday yuridik hám fizikalıq shaxslarga aytamız?
9. Jer salığı obyektleri degende qanday jer maydanlarının názerde tutıladı?

Bunu este saqlań!

- Salıqqa tartılıwı shárt bolǵan jer iyesi jer salığın tólewshisi esaplanadı. Olar *jer salığı subyektleri* de esaplanadı.
- Fizikalıq hám yuridikalıq shaxstıń salıqqa tartılatuǵın jerleri salıp salıwshı obyekti boladı.
  - jer salığı jergilikli salıqlar túrine kiredi.
  - jer salığı hám jeke jer salığı stavgaları bir-birinen parqlanadı.
  - jerden únemli paydalanyar atırǵan jer iyeleri asırılgan stavgalar boyınsa jer salığın tóleydi.

18- TEMA

AKCIZ HÁM QOSÍLĞAN BAHA SALÍĞI

Ózbekstan Respublikasında islep shıgarılıp atırğan tovarlar

Shet elden Ózbekstan Respublikası aymağına alıp kelingen tovarlar

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Joqarıdağı 2—4- súwretlerde mámlekетимизде 5—7-súwretlerde bolsa, shet elde islep shıgarılığan hám mámlekетимизге alıp kelingen tovarlar súwretlenğen. Olardı ulıwmalastırıwshı zat — bul akciz salığı. Olardıń hámmeşine akciz salığı salınatuğın tovarlar.

1. Siziń pikirińiszhe bul tovarlarǵa qosımsħa akciz salıǵı salınıwına sebep nede? Sorawǵa juwap beriwdi usı tovarlardıń bazarдаǵı ornı hám tutınıwshı qásiyetlerine itibar beriń. Sonday-aq, spirtli ishimlikler hám temeki ónimleriniń insan den sawlıǵı hám jasawına unamsız tásirin tiygiziwin umitpań.
2. Akciz markası qanday tovarlarǵa jabıstırılıwın bilesiz be? Sonday akciz markaǵa qanday tovarlarǵa jabıstırılıwınıń sebebi nede dep oylaysız?
3. Qosılǵan baha salıǵı dep atalıwshı salıq tovarlarına ne sebepten salınıwı haqqında pikir bildiriwǵe háreket qılıń. Bunda salıqtıń atına itibar beriń.

Akciz salıǵı aylanba salıq bolıp, ayırım ónimlerden ǵana alındı. Akciz salıǵın tólewshiler akciz tólenetuǵın ónimler islep shıǵarıwshı hám import qılıwshılar. Akciz salıǵı mámlekетimizde islep shıǵarılgan alkogollı ónimler, temeki ónimleri, etil spirti, spirtli ishimlikler, altın, gumisten tayarlangan ónimler, neft gaz ónimleri (benzin, dizel, gaz) sıyaqlı ónimlerge salınadı. Mine usı akciz salıǵı salınatuǵın tovarlar akciz salıǵı obyektleri boladı.

Ayırım ónimler ushın akciz salıǵı stavkaların keltiremiz:

1	Konyak kóylek (1 dekalitr ushın)	92 500 sum
2	Araq (1 dekalitr ushın)	84 500 sum
3	Filtrli sigaretaler (1000 danası ushın)	117 900 sum
4	Etil spirti (1 dekalitr ushın)	9 800 sum
5	Benzin (1 tonna ushın)	32 143 sum
6	Suyıltırılgan gaz ushın (1 tonna ushın)	540 645 sum
7	Zergerlik buyımları ushın (satılıwı bahası procentleri)	25%
8	GM Özbekstan avtomobilleri (satılıwı bahasına keri procentlerde)	3%

2019-jıl 1-yanvardan baslap akciz salıǵın esaplaw hám tólew boyınsha da bir qatar ózgerisler kiritildi. Solardan:

1. tólengen akciz salıǵı summası islep shıǵarıw hám satıw shınjırın da esapqa almaytuǵın boldı;
2. akciz salıǵı salınatuǵın jańa tovarlar túrleri kiritildi;
3. alkogol ónimleri ushın akciz salıǵı indeksaciya qılındı.

2019-jıl 1-yanvardan baslap ayırım akciz salıǵı salınatuǵın tovarlar boyınsha akciz salıǵı stavkaları kemeyttirildi. Ayırım tovarlar bolsa, ak-

ciz salınatuğın tovarlar diziminen shıgarılıp jiberildi. Usınıń menen bir waqitta bir qansha tovarlar akciz salınatuğın tovarlar dizimine kiritildi.

2019-jılğa deyin benzin, dizel janılgısı hám gaz ushın tutınıw salığı tólenetuğın edi. Bunda bul salıq hár bir litr janılgı nırqına anıq ústeme qosılǵan halda óndiriler edi. 2019-jıl 1-yanvardan baslap bolsa bul tutınıw salığı biykar qılındı hám onıń ornına hár bir litr janılgı ushın akciz salığı kiritildi. Akciz salığı tutınıwshılarǵa janılgını satıwshı yurıdık shaxslardan óndirilip alındı. Bul yurıdık shaxslar tiykarǵı tutınıwshıǵa satqan janılgı nırqında bul akciz salığı da qosılǵan boladı. Bul óz náwbetinde salıqlar sanın kemeyttırıw hám salıq sistemasin ápiwayılastırıwǵa xızmet etedı.

Shet elden mámlekетимiz aymağına alıp kiriletuğın hám akciz sańlıǵı salınatuğın tovarlar dizimi bir qansha kóp. Mámlekетимизde Ózbekstan Respublikası Prezidenti qararı menen 2019-jıl 1-yanvardan baslap jáne 65 túrdegi tovarlar importı ushın akciz salığı kiritildi. Bunda salıq ayırım tovarlar bajıxana qunınan procent esabında óndirilse, ayımlarınan bolsa bir birlik tovar ushın belgili muğdarda shet el valyutasında óndiriledi. Bunda akciz sańlıǵına eń kóp tartılgan tovarlar muzlatqıshlar, kondicioner, mikrotolqınlı peshler sıyaqlı elekro texnika tovarları. Olarǵa akciz salığı stavkasi 10–15% etip belgilendi.

Bunnan tısqarı pechene, shokalad hám basqa da mazalı zatlarga 10–20% stavkada akciz salığı kiritildi.

Sonıń menen bir waqitta miń dana sigaret ushın akciz salığı 60 dollardan 40 dollarǵa páseyttirildi.

Ónim (xızmet) di islep shıgarıw, satıw yamasa onı import qılıw procesinde ónim (xızmet) nırqına qosılǵan qunıńıń bir bólimi mámlekетke tólenedi. Áne usı tólew qosılǵan qun salığı esaplanadı. Qosılǵan qun salığı tólewshileri - Ózbekstan Respublikası aymağında isbilemenlik iskerligin ámelge asırıwshı yurıdık shaxslar hámde ónimler importı menen shuǵıllanıwshı yurıdkılıq hám fizikalıq shaxslar.

Qosılǵan qun salığınıń obyekti bolıp, ónimler (xızmetler)dı realizaciya qılıw (satıw) yamasa import ónimleri aylanba qarjıları esaplanadı.

Qosılǵan qun salığın tólewshi hár qanday shaxs satılǵan (realizaciya qılınǵan) ónim yamasa xızmetler ushın alınatuğın tólew qárejetleri qashan kelip túsiwine qaramastan, byudjetke qosılǵan qun salığın tólewi shárt boladı.

Salıq nızamshılıǵına kóre, mámlekетимizde qosılǵan qun salığı stavkasi 20 % qılıp belgilengen. Biraq 2019-jıl 1-yanvarda ayırım, 3 mldr sumǵa deyin aylanbaǵa iye bolǵan kárخanalar qosılǵan qun salığın tólewdiń ápiwayılastırıǵan tártibine iqtıyarlı türde ótiwi múmkin. QQS tólewdiń

bul tártibine ótkende kárxana kemeyttirilgen stavkalarda salıq tóleydi, biraq bul tólengen salıqtı satıp alıngan tovarlar boyınsha tólengen QQS esabında ótkiziw imkaniyatına iye bolmaydı. QQS tólewdiń bul tártibi tek kishi kárzanalar ushın hám waqtınsha, yağníy 2021-jıl 1-yanvarǵa shekem ámel qıladı.

QQS tólewdiń bul tártibine ótken kishi kárzanalar tómendegi stavkalarda QQS tóleydi: sanaat kárzanaları -7 %, sawda da -6 %, qurılısta -8 %, ulıwma awqatlanıw hám miymanxanalarda -10 %.

Qosılǵan qun salığın esaplawda sonı esapqa alıw kerek, salıq tólenetuǵın baza (qun) etip ónimniń tolıq qunı emes, bálki usı salıq tóleytuǵın kárzanada jaratılǵan jańa qun alındı. Bunda, aralıq tutınıw, yağníy mine usı ónimdi islep shıǵarıw ushın esabat dáwiri esabında isletilgen tovarlar hám xızmetler shıǵarılıp jiberiledi. Bul halda QQS nı esaplap shıǵarıw formuluası tómendegi kóriniste boladı:

$$\text{QQS} = \text{Qosılǵan qun} \cdot 20\% = \text{Qun (nırq)} \cdot 20\% - \text{aralıq tutınıw qunı} \cdot 20\%$$

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Akciz salığı degen ne? Ol qanday ónimlerden alınadı?
2. Qanday ónimler akciz salığınan azat etiledi?
3. Qosılǵan qun salığı qanday salıq?
4. Kimler qosılǵan baha salığınıń tólewshileri boladı?
5. Qosılǵan qun salığınıń obyektin aytıń?
6. Qosılǵan qun salığınıń procenti qaysı nızam hújjetlerinde belgilep beriledi?
7. Qosılǵan qun salığınıń tólewshileri boladı?
8. Qosılǵan qun salığın tólewdiń ápiwayilastırılgan tártibi boyınsha qanday yurídık shaxslar tólew huqıqına iye?
9. Qosılǵan qun salığın tólewdiń ápiwayilastırılgan tártibi boyınsha kimge qanday stavkalar qollanılıdı?

Bunu este saqlań!

- Akciz salığı aylanba salıq.
- Akciz salığı ma'mleketimizde islep shıǵarılıǵan yaki import qılınǵan ayırım tovarlarga salınadı.
- Qosılǵan qun salığı ónim (xızmet) islep shıǵarıw, satıw yaki import etiw procesinde onıń bahasına qosılǵan bahasınıń bir bólimi.

III BAPTÍ TÁKIRARLAW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

A. SORAWLAR

1. Fizikalıq täreplerden alınatuǵın dáramat salıǵı stavkasın túsındırıp beriń.
2. Respublikamızda fizikalıq täreplerden alınatuǵın dáramat salıǵı stavkalarınıń páseyip barıwınıń sebebi nede?
3. Ullı babamız Zahreddin Muhammed Baburdıń salıq haqqındaǵı pikirleri haqqında ne bilesiz?
4. Yuridikalıq shaxslardan alınatuǵın payda salıǵı stavkaları haqqında nelerdi bilesiz?
5. Salıq kodeksi qanday qatnasiqlardı tártipke saladı?
6. Qosılǵan qun salıǵı haqqında ne bilesiz?
7. Qanday ónimlerge qosılǵan qun salıǵı salınadı?
8. Akciz salıǵı qanday salıq túrine kiredi?
9. Jer salıǵı qanday maqsette salınadı?

B. TAPSÍRMALAR

Hár bir atamaǵa sáykes talqılawdı tabıń.

ATAMALAR:

1. Fizikalıq täreplerden óndiriletuǵın dáramat salıǵı obyekti;
2. Jer salıǵın tólewshiler;
3. Qosılǵan qun salıǵı;
4. Akciz salıǵın tólewshiler.

TALQÍLAWLAR:

- a) mülk, iyelik qılıw, paydalaniw huqıqı yamasa ijára huqıqı tiykarında jer uchastkalarına iye bolǵan tärepler;
- b) fizikalıq tareptiń jámi bir jıllıq dáramatı;
- c) akciz tólenetuǵın ónimler islep shıgariwshı hám import qılıwshılar;
- d) ónim islep shıgariw, satıw yamasa onı import qılıw procesinde ónim nırqına qosılǵan baha.

D. 77-bet. III-bap titulındaǵı súwretler boyınsha

Súwretlerdiń qaysıları baptaǵı qaysı temaǵa tiyisli ekenligin aytıń. Usı súwretler tiykarında temalardıń mazmunın sóylep beriń.

E. TESTLER

- 1. Tómendegilerdiń qaysı biri dáramat salıǵı obekti bola aladı?**
  - A) Is haqı;
  - B) Akciyadan alıngan dividend;
  - C) Bank amanat procentleri;
  - E) Joqarıdaǵılardıń barlıǵı.
- 2. Jeke turar jaylardan hám daladaǵı úylerden qanday procent stavkasında mal-múlk salıǵı óndiriledi?**
  - A) 3–3,5%;
  - B) 2%;
  - D) 0,5%;
  - E) 0,2–0,35%.
- 3. Ónimdi islep shıǵarıwdı, satıwdı yamasa import etiwde ónim nırqına qosılǵan qunniń bir bólegi mámleketeke tólenetuǵın salıq túri qaysı juwapta berilgen?**
  - A) Qosılǵan qun salıǵı;
  - B) Mal-múlk salıǵı;
  - D) Akciz salıǵı;
  - E) Bajıxana tólemi.
- 4. Respublikamızda 2000-jıldan baslap qosılǵan qun salıǵı stavkasi neshe procent etip belgilengen?**
  - A) 10%;
  - B) 15%;
  - D) 18%;
  - E) 20%.
- 5. Qaysı juwapta akciz salıǵı salınatuǵın ónim túri berilmegeń?**
  - A) Kiyim-kenshekler;
  - B) Temeki ónimleri;
  - D) Neft, gaz ónimleri;
  - E) Altıń hám gúmisten tayarlangan ónimler.
- 6. Aylanba salıq neden alınadı?**
  - A) Dáramattan;
  - B) Mulkten;
  - D) Jerden;
  - E) Tovardan.
- 7. Puqaralardan qanday salıq óndiriledi?**
  - A) tek dáramat salıǵı;
  - B) tek dáramat hám múlk salıǵı;
  - D) dáramat, múlk hám jer salıǵı;
  - E) dáramat, múlk hám ekoloǵiya salıǵı.

Mámlekетимизде salıq reformalarına deyіngі bolǵan dáwirdegi jaǵdaydı eslesek, salıq júgi bizde, ekonomikası biziń dárejemizde rawajlanǵan mámlekетler menen salıstırǵanda, anaǵurlım joqarı edi. Bul bolsa salıqtan qashıw halların kóbeytip, jasırın ekonomikanıń rawajlanıwına sebep bolıp atır edi. Salıq sistemasında kishi bizneske ornatılǵan salıq penen orta hám arnawlı bizneske ornatılǵan salıq júgi arasındaǵı pariq júdá úlken edi. Bul bolsa kishi biznes wákilleriniń rawajlanıp orta hám úlken biznes dárejesine ótiwlerinen qaytarıp turar edi.

Aldıńǵı salıq sistemasındaǵı jáne bir kemshilik sonnan ibarat jalpı dáramattı salıqqa tartıw ámeliyatı keń tarqalǵan edi. Biraq bul xalıqara ámeliyatqa keri jaǵday. Sebebi bunnan jańa qun jaratıw shinjırı payda bolmaydı. Yaǵniy, jańa qun jaratqan kárxana salıq tólew boyıńsha abzalıqlardan paydalana almaǵanlıǵı sebepli ılańı barınsha ulıwma dáramattı gana qadaǵalap hám onı kemeytıp kórsetiwge urınadı. Bul jaǵday ekonomikanıń ósiwine tosqınlıq qıladı.

Joqarıdaǵı aytılǵanlardıń barlıǵı hám kárxanalardı tańlap jeńillik beriń ámeliyatı kúsheyip ketkenligi sebep mámlekетимiz salıq sistemasın túpten reformalastırıwdı qarar qıldı. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2019-jıl 29-iyundaǵı buyrıǵı menen “Salıq sistemasın jetilištirıw” koncepciyası qabil qılındı.

Koncepciyaǵa muwapiq salıq sisteması túpten reforma qılındı. Bunda salıq júgin jeńillestiriw hám kishi kárxanalardı xoshametlew tiykarǵı maqset etip qoyılgan. Mine usı maqsette tómendegi isler ámelge asırıldırı:

- salıqlar sanın kemeyttiriw, olardı ápiwayılastırıw, túsinińkli qılıw.
- salıq stavkarınıń sanın qısqarttiriw, olardı investicion qılgan salıq tólewshiler ushin xoshametlewge jóneltirilgen qılıw;
- birden bir social tólewlerdiń sanın keskin qısqartıw;
- dáramat salıǵın ápiwayılastırıw, stavkalar sanın kemeyttiriw;
- kárxana hám shólkemlerge beriletugın jeńilliklerden waz keshıw;
- salıq tólew, salıq esabatı boyıńsha sistemanı ápiwayılastırıw.

SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

1. Salıq reformaları menen ekonomikamızdıń keskin rawajlanıw ortasında qanday baylanıs bar?
2. Shańaraǵıńızda jası úlkenlerden jańa salıq sisteması olardıń salıq tólewlerine qanday tásir kórsetkenligin bılıp aliń.
3. Salıq reformalarınıń unamlı nátiyjeleri átirapińzlardan kimlerge birinshi náwbette tásir ótkerdi?

Biz makroekonomikalıq turaqlılıqtı hám joqarı ekonomikalıq ósiw tezligin támiyinlewimiz kerek.

Shavkat Mirziyoyev

IV bap. Ekonomikalıq ósiw

19- TEMA

TIYKARÍ MAKROEKONOMIKALÍQ KÓRSETKISHLER

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. AQSH, Germaniya, Yaponiya, Koreya sıyaqlı mámlekетлердиń ádette bay mámlekетler dep ataydı. Bir qatar Afrika mámlekетлерин bolsa, kerisinshe jarlılıǵı dep ataydı. Sizińshe mámlekетler baylıǵı yaki jarlılıǵı nelerde kórinedi?
2. Súwretlerde kórinisler menen mámlekетimiz baylıǵı arasında qanday baylanıs bar dep oylaysız?
3. Mámlekетimizdiń shet ellerde jumıs islep atırǵan puqaraları óz mámleketi baylıǵına úles qosıwı múmkinbe? Qanday jol menen?
4. Mámlekетimizde jumıs alıp barıp atırǵan shet el kompaniyaları-she?

Mámlekет ekonomikasınıń nátiyjeleri hár qıylı kórsetkishler járdeminde ólshenedi. Jalpi ishki ónim (JIÓ) — elimiz aymaǵında bir jıl dawamında islep shıgarılǵan, tolıq kóriniste tovar hám xızmetlerdiń bazar nırqlarındaǵı ulıwma bahası. Jalpi ishki ónim — bul mámlekет rawajlanganlıq dárejesin kórsetiwshi eń tiykarí kórsetkishlerden biri. Jalpi ishki ónim kórsetkishi hár qanday mámlekет aymaǵında hár jılı bir mártebe esabat jılınan keyingi jıldın basında esaplap shıgiladı. Ol ekonomikaniń qay dárejede ósip atırǵanlıǵı hám rawajlanıp atırǵanlıǵın sáwlelendiriwshi kórsetkish. JIÓ esaplanıp atırǵanda islep shıgarıwdıń aralıq basqıshında tayarlangan shiyki zat, kerekli bólekler, tuqımlar, janar may, enerǵiya, materiallar, transport xızmeti, kótere sawda xızmeti, kommerciya hám basqa aralıq ónimler hám xızmetler esapqa alinbaydı. JIÓ gé tolıq kóriniste tutınıwǵa tayar tovarlar bahası ǵana

qosıladı. Máselen, traktor dóńgelegi traktor islep shıǵarıw procesinde isletilip, traktordıń quramlıq bólegéne aylansa, JIÓǵe kirǵizilmeydi, sebebi, ol tolıq ónim bolmay qaladı. Traktor bolsa JIÓǵe kirǵiziledi, sebebi, ol tolıq ónim esaplanadı. Eger dóńgelek JIÓǵe kiritilgende, onıń bahası eki márte: birinshi ret dóńgelek sıpatında, ekinshi ret bolsa traktordıń bólegi sıpatında JIÓǵe kirǵizilgen bolar edi. Soǵan baylanıslı, JIÓǵe esaplanıp atırǵanda tek tolıq kórinisteǵi tovarlar inabatqa alınadı. JIÓǵe mámleket aymaǵında jaylasqan, qaysı mámleketke tiyisli bolıwına qaramastan, barlıq kárxana, firma hám xalıq tárepinen jaratılǵan ónimniń bazar nırqlarındaǵı bahası boladı. Jalpı ishki ónim ádette, milliy valyutada esaplanadı. Máselen, Ózbekstannıń jalpı ishki ónimin sumda kórsetedi. Xalıqaralıq kólemde bolsa hár qıylı mámleketlerdiń JIÓǵe dollarǵa ótkiziledi hám ózara salıstırıladı. Máselen, Jahan bankı bazasında dúnyaniń barlıq mámleketlerdiń JIÓǵe bar. Kórsetkishler hár jılı jańalanıp hám basılıp barıladı.

Jalpı milliy ónim (JMÓ) — jıl dawamında mámleket puqaraları tárepinen (jer júziniń qay jerinde bolıwına qaramastan) jaratılǵan barlıq tovar hám xızmetlerdiń bazar nırqlarındaǵı ulıwma qunı boladı. Eger JIÓńıń belǵili bir mámleket aymaǵında sırt elli puqaralar hám firmalar tárepinen islep shıǵarılǵan tovarlar qunınan ayırıp, bul mámleket puqaraları hám firmaları tárepinen basqa mámleketler aymaǵında jaratılǵan tovarlar qunına qossaq, belǵili bir mámlekettiń ulıwma milliy ónimi (JMÓ) muğdari payda boladı.

Sap ishki ónim (SIÓ) — JIÓńen amortizaciya ayırmasınıń alınganına teń. Bizge belǵili, islep shıǵarıw procesinde ásbap-úskene, imarat

Jalpı ishki ónim (JIO) — mámleket aymaǵında bir jıl dawamında islep shıǵarılǵan tolıq kórinisteǵi tovar hám xızmetlerdiń bazar nırqlarındaǵı ulıwma bahası.

Milliy dáramat (MD) — mámleket xalqınıń bir jıllıq jámi is haqı, procent, renta sıyaqlı dáramatları hám barlıq kárxanalar paydasınıń jalpı muğdari.

sıyaqlı tiykarǵı qurılmalar tozıp, olardıń nırqınıń bir bólegi, sol qurallar qatnasında tayarlangan tovarlar nırqına ótedi. Bunı amortizaciya dep ataǵan edik. Sonlıqtan, JIÓńen jámi amortizaciya ayırmasın alıp taslasaq, sap ishki ónim (SIÓ) muğdari shıǵadı. SIÓ elimizde bir jılda

jańadan jaratılǵan tovar hám xızmetlerdiń bazar nırqlarındagı qunın kórsetedi.

Sap milliy ónim (SMÓ)niń qunı JMÓ qunınan amortizaciya ajiratpasın ayırıw jolı menen anıqlanadı.

Milliy dáramat (MD) — mámlekет xalqınıń bir jıllıq jámi is haqı, procent, renta sıyaqlı hámme dáramatları hám kárxanalar paydasınıń jalpi jiyındısınan ibarat. Ol, SIÓ nen hámme aylanba salıqlardı ayırıw jolı menen anıqlanadı.

Túrli mámleketerdegi ekonomikalıq iskerliktiń nátiyjeliliğin hám xalıqtıń turmısın salıstırıwda xalıqtıń jan basına esaplanǵan JIÓ qollanıladı.

Xalıqtıń jan basına tuwrı keletuǵın JIÓ (JMÓ) — JIÓ (JMÓ) qunın mámlekет xalqı sanına bólğende shıgadı.

Xalıq jan basına tuwrı kelgen JIÓ mámlekettegi adamlardıń turmıs dárejesin sáwlelendiriliwshi tiykarǵı kórsetkishlerden biri. AQSH, Yaponiya sıyaqlı ellerde mámlekettiń rawajlanıw dárejesin kórsetiwshi

Sap ishki ónim (SIU) — jalpi ishki ónimnen amortizatciya ayırmasın ayırganǵa teń.

Milliy dáramat (MD) — mámlekет xalqınıń bir jıllıq jámi is haqı, procent, renta sıyaqlı dáramatları hám barlıq kárxanalar paydasınıń jalpi muğdarı.

Formula

$$JMÓ = JIÓ + E - I; \quad SIÓ = JIÓ - A$$

Bul jerde: E — mámlekет kapital tiykarında sırt elde jaratılǵan tovar hám smetler qunı; I — sırt el kapitalı tiykarında mámlekette jaratılǵan tovar hám smetler qunı; A — amortizaciya ajratpası.

tiykarǵı mikroekonomikası mikroekonomikalı kórsetkish sıpatında JMÓ emes, bálki JIÓ qabil etilgen. Biraq, BMSH usınısı boyınsha mámlekettiń rawajlanıw dárejesin anıqlaw ushın JMÓ tiykarǵı kórsetkish qabil etiledi. Sonıń ushın da bir qansha mámleketerde puqaralardıń turmıs dárejesin anıqlaw hám salıstırıw ushın puqaralar jan basına tuwrı keletuǵın JMÓ alınadı.

Ózbekstan mámlekетlik statistikalıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda 2018-jilda Ózbekstannıń JMÓ 407, 5 trln sumdı quradı. Bul 2017-jılǵa salıstırǵanda 5, 17 payızǵa kóp. Xalıq jan basına tuwra keletuǵın JMÓ 12, 3 mln sumdı quradı. Bul 2017-jılǵa salıstırǵanda 3, 3 payızǵa kóp.

TAPSÍRMALAR?

1. «Paxta-milliy baylıgımız» degen túsinikti túsindirip beriń.
2. Dalalardan terilip alınıp mámlekетке tapsırılğan paxta ónimi ushın fermerdiń algan dáramatı paxta eksportinan túskен shet el valyutası, tiginshilerdiń tikken kóylekleri ushın alınatuǵın miynet haqıların mámlekетimizdiń ishki ónimi dep atasaq bola ma?
3. «Ózbekstan hawa jolları» milliy avia kompaniyasınıń xızmetleri ushın shet elli puqaralar tárepinen tólengen valyutani bazarlarda satılıp atırǵan tropikalıq miyweler banan, ananas, apelsin, hám ekspert ushın islep shıgarılğan «Kobalt» avtomobilin mámlekетimizdiń ishki ónimi dep atasaq bola ma?
4. Ózbekstan kompaniyasınıń shet ellerdegi shaqapshası islep shıgarǵan ónimi mámlekетimizdiń ishki ónimi bola alama?
5. Shet el kompaniyasınıń mámlekетimizdegi shaqapshası islep shıgarǵan ónim yamasa kórsetken xızmeti mámlekетimizdiń ishki ónimi bola alama?

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. JIÓ, JMÓ, SIÓ, SMÓ hám MD bir biri menen nesi menen parqlanadı?
2. Ne sebepten mámlekетimizde islep shıgarılğan hámme bahası JIÓ de qosılmayıdı?
3. Tolıq hám aralıq ónimlerge úshewden mísal keltiriń.
4. Bir mámlekettiń JMÓ muǵdarı 7669 million AQSH dolların, shet el puqaralarǵa tólengen dáramatlar 190 million AQSH dolları, basqa mámlekетlerge qoyılğan qárjılardan túskен dáramatlar bolsa 2015 million AQSh dolların quraydı. Bul mámlekettiń JIÓ muǵdarın tabıń?
5. Mámlekет JIÓ muǵdarınıń ósiwi ekonomikanıń rawajlanıwına qanday tásir etedi?
6. Xalıqtıń jan basına tuwrı kelgen JIÓ neni belgileydi?

Bunı este saqlań!

- Jalpı ishki ónimleri mámlekет ekonimikalıq potenciyalınıń tiykarın asıradı. Ol mámlekет ekonimikasın awqalın payda etedi.
- Túrli mámlekетlerdegi xalıqtıń turmıs iskerligine bul mámlekетler xalıq jan basına tuwrı kelgen JIÓ járdemide óz ara tastıqlanadı.
  - Xalıq jan basına tuwrı kelgen JIÓ mámlekет xalıqtıń miynet ónimdarlığı hám kórsetedi.

20- TEMA

EKONOMIKALIQ ÓSIW HÁM RAWAJLANÍW

Mámlekettiń anıq bir jıldaǵı makroekonomikalıq kórsetkishleri (JIÓ, JMÓ, SIÓ, SMÓ hám MD) usı jıldaǵı nırqlarda esaplanatuǵını belǵılı. Bul kórsetkishlerdiń qaralıp atırǵan jıldaǵı háreketteǵi nırqlarda esaplanǵan bahası — *nominal baha* dep júritiledi. Biraq, nırqlar jıldan-jılǵa ózgerip turatuǵını belǵılı. Sonıń ushın, mámlekettiń hár túrli jıldaǵı kórsetkishleri óz ara salıstırılıp atırǵanda, olardıń real bahasınan paydalanyladi.

Formula

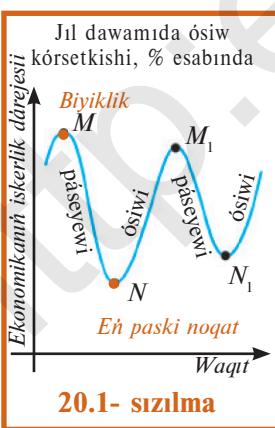
JIÓ real hám nominal bahaları arasındaǵı baylanıs — nırqlardıń ósiw dárejesi

$JIÓ_r$ — *real baha*; $JIÓ_n$ — *nominal baha*;

$$JIÓ_r = \frac{JIÓ_n}{I}$$

Aytayıq, 2015—2018-jıllarda mámleketteǵı nırq 1,5 márte kóterilgen, yaǵníy bul dáwirdeǵi nırqlardıń ósiw dárejesi 1,5 ǵa teń bolıp, 2015-jıldaǵı JIÓ niń nominal bahası 19,35 trln. sum, 2018-jıldaǵı JIÓ niń nominal bahası bolsa 36,84 trln. sumdı quraǵan bolsın. Bul kórsetkishlerdi óz ara salıstırıw ushın olardı birdey nırqlarda esaplaw kerek boladı. Buniń ushın, 2015-jıldaǵı nırqlar tiykar etip alındı. Bul nırqlarda 2015-jılǵı JIÓ bahası berilǵen. Endi 2018-jıldaǵı JIÓ di 2015-jıldaǵı nırqlarda esaplaymız. Buniń ushın, 2018-jıldaǵı JIÓ niń nominal bahasın nırqlardıń ósiw dárejesine bólsek jetkilikli. Payda bolǵan baha — 24,56 trln. sum 2018-jılǵı JIÓ niń 2015-jılǵa salıstırǵanda real bahadan ibarat boladı. Sonnan soń, 2015-jılǵı JIÓ nominal bahası hám 2008-jılǵı real bahası óz ara salıstırıladı hám 2018-jılda 2015-jılǵa salıstırǵanda JMÓ bahası $24,56 : 19,35 = 1,27$ ese ósken deǵen juwmaqqa kelinedi. Uliwma alganda, sol jıldaǵı ekonomikalıq kórsetkishtiń bazı bir jılǵa salıstırǵandaǵı real bahasın tabıw ushın onıń nominal bahasın, usı dáwirdeǵi nırqlardıń uliwma ósiw dárejesine bólinedi.

Bazar ekonomikasınıń eki ásırlik tariyxı, oǵan tolqın sıyaqlı rawajlanıw tán ekenliğin tastıyıqladı. Málim bolıwınsha, bazar ekonomikası húkim súrgen mámlekelerdeǵi ekonomikalıq jedellik belǵılı dáwirlerde ósip, keyin ala bolsa páseyip, dáwirlik ráwıshte tebrenip turadı eken. Mámlekет ekonomikasınıń bir márte tebreniwine, bir márte

ósip, keyin páseyiwine ketken waqıt — *ekonomikalıq dawir* dep ataladı. 20.1-sızılmadaǵı ekonomikalıq dawirdi alıp qaraytuǵın bolsaq, ol ekonomikalıq ósiw hám ekonomikalıq páseyiw aralıqlarınan ibarat bolıp, *M* noqat bul dawirdeǵi ekonomikalıq jedelliktiń eń joqarǵı noqatı (shıńı), *N* noqati bolsa eń tömen noqatınan ibarat ekenliğin kóriwimiz mümkin.

Ekonomikalıq kórsetkishtiń nominal bahası — bul onıń kórsetilgen nırqlarǵa salıstırmalı bahası.

Ekonomikalıq kórsetkishtiń real bahası — onıń qanday da bir tiykar etip alıngan jildaǵı nırqlarǵa salıstırmalı esaplanǵan bahası.

Ekonomikalıq dawir — mámlekет ekonomikasınıń bir márte tebreniwine — bir ósip, keyin páseyiwine ketken waqıt.

Eğer ekonomikalıq rawajlanıwdıń úlkenirek dawirin kózden keshiretuǵın bolsaq, 20.2.-sızılmada súwretlenǵen jaǵdaydı kóriwimiz mümkin. Aytıp ótiwimiz kerek, bul jaǵdayda ekonomikalıq jedellik ózgerip tursa da, ulıwma alganda, ekonomikada ósiw kútilmekte. Ekonomikada keminde altı ay dawamında real JIÓ niń kemeyiwi baqlansa, bul ekonomikalıq páseyiwden derek beredi.

Mámlekettiń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri — elde ekonomikalıq ósiwdi basqarıp turıwdan ibarat. Sebebi, xalıqtıń sanı kóbeyip, olardıń mútákjleri kúnnen-kungé jetilisip, ósip baradi. Demek, bargan sayın kóbirek tovar islep shıǵarıw hám xızmet kórsetiw kerek boladı. Bunday sharayatta mámlekет eldiń islep shıǵarıw imkaniyatların jıldan-jılǵa jetilistiriwi, yaǵníy ekonomikalıq ósiwin támiyinlewi kerek boladı. Ekonomikalıq ósiw dep, mámlekette jıldan-jılǵa, turaqlı túrde jalpi ónim islep shıǵarıw kóleminiń artıp bariwına aytıladı. Ekonomikalıq ósiw dárejesin bir neshe usıllarda esaplaw mümkin. Ádette, ekonomikalıq ósiw — mámleketteǵi real JIÓ niń ósiw dárejesi menen ólshenedi. Joqarıda kórilgen mísalda, 2015—2018-jılları JIÓ niń real bahası 1,27 márte ósken bolıp, bul — mámlekette qaralıp atırǵan dawirde ekonomikalıq

ósiw baqlanǵanınan derek beredi. Geyde, ekonomikalıq ósiw — JMÓ niń ósiw dárejesi menen yamasa xalıqtıń jan basına tuwrı kelgen real JMÓ niń (yamasa JIÓ niń) ósiw dárejesi menen de ólshenedi.

Ekonomikalıq ósiwgé eki túrli: ekstensiv hám intensiv jollar menen erisiw mümkin. Ekstensiv ósiwgé qosımsa muğdardaǵı islep shıgariw resursların óndiriske engiziw menen erisiledi. Buniń ushin, jańa jerler ózlestiriledi, kóp muğdardaǵı paydalı qazılmalar hám miynet resursları óndiriske engiziledi. Intensiv ósiw — bar resurslardan nátiyjeli paydalaniw arqalı támiyinledi. Oǵan ilim hám texnika jetiskenlikleri, jańa texnologiyalardı óndiriste qollanıw, miynet ónimdarlıǵıń, jumısshilardıń bilim hám qániǵeligiń kóteriw usaǵan jollar menen erisiledi.

Mámlekette bay hám jarlı shańaraqlar bolǵanlıǵı sıyaqlı, dúnyada da bay hám jarlı mámleketerde bar. Xalıqtıń bay yamasa kámbaǵallıǵıń, onıń ekonomikalıq ósiw dárejesi, yaǵníy xalıqtıń jan basına tuwrı keletugıń jalpı milliy onıń kólemi menen ólshenedi. Xalıqtıń jan basına tuwrı kelgen JMÓ muğdarınıń kóp yamasa azlıǵına qarap, mámlekет rawajlanǵan hám rawajlanıp atırǵan toparlarga bólinedi. Rawajlanǵan mámleketer ekonomikası zamanagóy islep shıgariw texnologiyaları, tájiriybely qániygeler menen támiyinlengen bolıp, tiykarınan, sanaat islep shıgariw tarawlarına qániygelesken.

Rawajlanıp atırǵan mámleketerdiń ózi jáne ekige — dáramatlar dárejesi ortasha hám tómen bolǵan mámlekete bólinedi. Bul mámleketer ekonomikası tiykarınan shıykı zat eksporti hám awıl xojalıǵına qániygelesken. Özbekstan dáramatlar dárejesi ortasha bolǵan rawajlanıp atırǵan mámleketer qatarına kiredi. Dáramatlar dárejesi tómen bolǵan mámleketerde islep shıgariwdı rawajlandırıwǵa sarplanatuǵın qárji (investiciyalar) lar júdá az boladı. Nátiyjede miynet ónimdarlıǵı tómendegishe qaladı: Islep shıgariw kólemi kemeyip ósıp baratırǵan xalıq dáramatları bargan sayın kemeye beredi.

Mámlekет xalqınıń turmıs dárejesi ekonomikalıq rawajlanıw dárejesin ayqın kórsetedi. Sebebi, ol tek xalıqtıń jan basına tuwrı kelgen JMÓ bahasi menen ǵana emes, al, jáne bir qatar kórsetkishler tiykarında ólshenedi. Xalıqtıń turmıs dárejesi adam basına kóbirek materiallıq ónim jaratiwǵa ǵana emes, bálki, toplaǵan dáramattı qalay hám qay jerǵe isletiwǵe de baylanıslı. Bir mámlekette úlken muğdarda JMÓ jaratılsa, biraq, onıń kóp bólegi áskeri maqsetlerde isletile berse, bul mámleketer xalqınıń turmıs dárejesinde qanday unamlı ózgeris bolıwı mümkin? Hár túrli mámleketer xalqınıń turmıs dárejesi óz ara bir qatar ekonomikalıq hám sociallıq kórsetkishler járdeminde salıstırıladı. Hár jılı Birlesken

Milletler Shólkeminiń “Insan rawajlanıwı haqqındaǵı bayanat”ında bul kórsetkishler haqqında maǵlıwmat berip barılaǵdı.

Xalıqtıń turmıs dárejesin salıstırıwda, tiykarınan, tómendeǵiler esapqa alınadı: 1) xalıqtıń sawatlılıq dárejesi; 2) kórsetilip atırǵan medicinalıq xızmet dárejesi; 3) xalıqtıń salamatlıq dárejesi; 4) ómir kóriwdiń uzınlığı; 5) qala xalqınıń sanı; 6) úy-jay menen támiyinleniw dárejesi; 7) shańaraqtıń mádeniy-turmıslıq tovarlar: televizor, telefon, jeke kompyuter, internet tarmaǵı, muzlatqısh usaǵan tovarlar menen támiyinleniw dárejesi; 8) bilimlendirıwǵe ajıratılǵan qárejet muǵdari; 9) insan huqıqlarınıń kepillengenlik dárejesi; 10) jınayatshılıq dárejesi; 11) salamatlılıǵın saqlawǵa ajıratılǵan qárejetler muǵdari; 12) qorshaǵan ortalıqtıń qorǵalıp atırǵanlıǵı hám basqalar.

Dúnya xalıqlarınıń turmıs dárejesi kórsetkishleri boyınsıha joqarı dárejede Kanada, Franciya, Norvegiya, AQSH, Islandiya, Finlyandiya, Niderlandiya, Yaponiya, Jańa Zellandiya hám Shveciya mámlekетler iyelep kelmekte.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRİN!

1. JIÓ(JMÓ)niń nominal hám real bahalarınıń parqı nede?
2. Ekonomikalıq dáwır deǵen ne hám onıń qanday noqatları bar?
3. Bazar ekonomikası shárayatında neǵe ekonomika dáwırılı ráwıshte tebrenip rawajlanadı?
4. Ekonomikalıq ósiw deǵen ne hám ol qalay ólshenedi?
5. Ekonomikalıq ósiwdiń ekstensiv hám intensiv usıllarınıń parqın aytıń.
6. Ekonomikalıq ósiwdiń xalıqtıń turmıs dárejesiniń ósiwi dep táriplew mûmkin be?
7. Ekonomikası rawajlangan mámlekет deǵende nenı túsinesiz?
8. Mámlekетler ekonomikalıq rawajlanıw dárejesine qaray qanday toparlargá bólinedi?
9. Mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıwı, hár qashan xalıqtıń turmıs dárejesi joqarı ekeninen derek bere me?
10. Xalqınıń turmıs dárejesi júdá tómen bolǵan mámleketerge misal keltiriń.
11. Ekonomikalıq jetiskenlik ne hám ol neǵe baylanıshı?

Bunu este saqlań!

- Mámlekет xalqınıń turmıs dárejesi joqarı bolıwı ekonomikalıq jetiskenlikti kórsetedi.
- Ekonomikalıq jetiskenlik mámlekет boyınsıha jaratılǵan jalrı ónimniń kóplığı menen emes, al, milliy baylıqtıń xalıq máplerin gózlep, ádıl hám aqlıǵa muwapiq qayta bolistiriliwine baylanıshı.

21- TEMA

ÓZBEKSTANNÍN EKONOMIKALÍQ MÚMKINSHILIĞI

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ózbekstan Respublikası ekonomikasınıň tiykarğı tarmaqların aytıń.
2. Bul tarmaqlardan qaysı biri ekonomikada jetekshi kásip esaplanadı?
3. Mámleketimizde kózge kórinetuǵın islep shıgariwshı kárxanalardıń qaysılarıń bilesiz?
4. Sizińshe, mámleket qaysı tarawlarǵa kóbirek itibar beriwi kerek?
5. Ekonomikanıń qaysı tarawında jeke sektordıń úlesi kóbirek? Qaysı tarawlarda kemirek?
6. Sanaat, awıl xojalığı hám xızmet kórsetiw tarawlarınıń kelesheǵi haqqında ne dey alasız?
7. Respublikamız ekonomikasınıń dýnya ekonomikalıq jámiyetine kirip bariwi (integratciyası) haqqında ne bilesiz?

Maydanı. Respublikamız maydanı 448,9 míń kvadrat kilometrdi quraydı. Onıń 60%li awıl xojalığına jaramlı jerler.

Xalqı. Mámleketimiz xalqı 2013-jılda 30 million kisige jetti. Jumissħi kúshi resursları xalıqtın yarımın quradı. Xalıqtıń ortasha jası 24 jıldı quraydı.

Tábiyyiy resursları. Ózbekstan aymaǵında 2700 den artıq paydalı qazılmalardıń keleshekteǵi kánleri tabılǵan. Respublikada jer astınan jılına qazıp alınatuǵın paydalı qazılmalardıń qunı 5,5 milliard dollardan kóp.

Ózbekstan altın qorı boyınsha dûnyada tórtinshi, onı qazıp alıp shıgariw boyınsha ekinshi orında turadı. Respublikamızdıń jer astı gómiske de bay. Mámlekетimiz mis qorlarıniń muğdarı boyınsha dûnyada jetinshi orında turadı. Urannıń tabılǵan qorları onı 50—60 jıl qazıp aliwdı támiyinleydi. Ózbekstan aniqlanǵan uran zapası boyınsha dûnyada 11 orındı, qazıp aliw boyınsha bolsa 9 orındı iyeleydi. Respublikamızda 160 tan artıq ǵaz, neft, kómir kánleri izlep tabılǵan hám ashılgan, olardıń kóbısı paydalaniwǵa tapsırılǵan. Olardan 5 million tonnadan artıq neft hám ǵaz kondensatı islep shıgarılıdı, bul bolsa óz talabamızdı tolıq támiyinleydi.

Hár jılı respublikamızda 50 milliard 200 million kub metrden artıq kógis janılıǵı ǵaz alındı. Bul óz talabamızdı tolıq támiyinleğen halda ǵazdı qońsılas mámlekетlerge eksport etiw mümkinshiliǵın beredi. Bir jılda qazıp shıgarılıtuǵın kómir tórt million tonnani quraydı. Ózbekstandaǵı izlep tabılǵan kómirdiń ulıwma qorları 2 milliard tonnadan kóp.

Sanaatı. Paxta tazalaw, mashinasazlıq, nefti qayta islew, reńli metallurǵiya, energetika, toqımasızlıq, ǵaz, samolyotsazlıq, avtomobilsazlıq, awıł xojalığı ónimlerin qayta islew, elektrotexnika, radiotexnika hám basqalar. 100 den artıq tarmaqqa tiyisli 2200 den artıq islep shıgariw kárhanaları miynet etpekte. Búgingi kúde AQSHTİń «General Motors», kompaniyası menen birgelikte «Tracker», «Gentra», «Nexia-3», «Malibu», «Cobalt» hám «Spark» atamalı jahán standartlarına tolıq juwap beretuǵın zamanagóy avtomobiller islep shıgarılmaqta. Samarqand qalasında bolsa. «Isuzu» atamaları orta kólemli autobuslar hám jük avtomashinaları sonday-aq «MAN» hám «KAMAZ» resumlı iri tonnalı jük avtomashinaları islep shıgarılmaqta. Bul óz gezeginde Ózbekstanda mashina qurılıs sanaatı jıldan-jılǵa rawajlanıp dûnya talaplarına tolıq juwap bere alatuǵın dárejede rawajlanıp baratırǵanlıǵınan derek beredi.

Ótken bir jıl ishinde jalpi ishki ónim quramındaǵı sanaat úlesi 22,2 % den 26,3% shekem arttı. Bul Ózbekstan ekonomikasınıń joqarǵı pátte sanaatlastırılıp atırǵanınan derek beredi.

Respublikamız energiya sistemاسınıń ulıwma quramı 14,15% dan artıq bolıp, bul sistema ıssılıq hám gidravlik elektr stanciyaların óz ishine aladı.

Ózbekstanda ekonomikanıń sanaat qurılıs awıl-xojalığıı tarawlarınıń jedel rawajlanıwı barısında xalıq turmıs dárejesiniń jaqsılanıwı, elektr energiyasına bolǵan talaplarınıń keskin artıwına alıp kelmekte. Bul bolsa mámleketimiz aldına elektr energiyasın islep shıǵarıwdı keskin arttıriw talabın qoymaqta. Bul talaptı qandırıw maqsetinde mámleketimizdiń Rossiyanıń «Rossatom» mámleketlik korporaciyası menen birge islesiwi nátiyjesinde quwatı 24 gvayt teń bolǵan atomelektrostanciyası qurılısı úlken áhmiyetke iye.

Usı mágsette Prezidentimiz pármanı menen «Uzatom» atom energetikasın rawajlandırıw agentligi dúzildi. Sonıń menen birge mámleketimizde óana emes, bálki Orta Aziya aymaǵında misli bolmaǵan jańa zamanagóy tarawǵa tiykar salındı.

Ásirese, uran zapası qazıp alıw boyınsha mámleketimizde jetekshi orınlardan birin iyelewimiz mámleketimizde atom energetikasın rawajlandırıw ushın úlken imkaniyat jaratadı.

Awıl-xojalığı. Ózbekstan Respublikası mámleketlik statistikalıq komiteti maǵlıwmatlarına qaraǵanda 2018-jılda Ózbekstannıń xalqı 49,5 % ti al awıllarda jasadı. Usı sebepli, ekonomikada awıl xojalığınıń tutqan ornı basqasha. Mámleket jalpi ishki ónimniń 32,4% awıl hám balıq xojalığına tuwra keledi. Ótken bir jıl ishinde bul kórketkish 1,6% ke kemeygeni anıqlandı. Paxtashılıq awıl xojalığınıń jetekshi tarawı bolıp esaplanadı. Jalpi awıl xojalıq ónimleriniń 53,2% ti diyqanshılıqqa 46,6% ti sharwashılıqqa tuwra keledi.

Ózbekstan paxta talasın islep shıǵarıw boyınsha dúniyanıń jetekshi mámleketlerinen biri. Respublikamızda úlken kólemde óalle jetilistiriw ushın tiykar salındı. Aqırǵı waqtları jılına 6 mln nan artıq óalle jetilistirilmekte. Respublika miwe palız óimlerin, júzim, altın, qarakól teri jún jetilistiriwde BMSH arasında jetekshi orındı iyeleydi.

Bilesiz be?

Dúnya júzi kartasına itibar berseńiz Respublikamız teńizge shıǵıw imkaniyatları qolaysız márkanda jaylasqan. Dúniyada tek qana eki mámleket — Lixtenshteyn hám Ózbekstan xalqı óana dúnya okeanına shıǵıw ushın keminde eki mámleket shegarasın kesip ótiwine tuwra keledi. Bul ekonomikamız aldında qanday qıyıñshılıqlar tuwdıradı?

BILIMIŃZDI SÍNAB KÓRİŃ!

1. Ózbekstannıń tábıygı baylıqları haqqında sóylep berin.
2. Ózbekstan Respublikası ekonomikasınıń jetekshi tarmaqların aytıń.

3. Gárezsizlik jıllarında qurılğan islep shıǵarıwshı kárhanalar haqqında nelerdi bilesiz?
4. Ózbekstan Respublikası ekonomikası rawajlanlanganlıǵı dárejesine góre qanday mámlekетler qatarına kiredi?
5. Ózbekstan energetikasınıń rawajlanıwınıń áhmiyetliligin artıwı sebebi nede?
6. Ózbekstanda atom energetikasınıń qurılıwınıń áhmiyeti nede?
7. Respublikamız ekonomikası kórsetkishlerin beligili bir rawajlangan mámlekет penen hám bir BMSH mámleketi kórsetkishleri menen óz ara salıstırıń.

Tapsırma

Ózbekstan Respublikası mámlekетlik stataistikaliq komiteti maǵlıwmatlarına qaraǵanda Ózbekstan Respublikasınıń 2017–2018-jıllardaǵı jalpi ishki ónimlerdiń tovarları ekonomikalıq iskerlik türleri boyınsha ósiw jedelliklerin salıstırıń hám jıllar boyınsha ayırmashıqların salıstırıń.

Kórsetkish atı	2017- jıl	2018- jıl
Jalpi ishki ónim	5.3%	5.1%
Sanaat ónimleri	4.6%	10.6%
Awıl, toǵay hám balıq xojalığı	2.0%	0,3%
Qurılıs	5.6%	9,9%
Transport, den sawlıqtı saqlaw, xabar hám baylanıs	8.9%	6,3%
Sawda, jasaw hám awqatlaniw boyınsha xızmetler	3.9%	4,4%
Basqalar	7.3%	5,4%
Ónimlerge salınatuǵın salıqlar hám bajılar	5.3%	5.5%

Bunı este saqlań!

- Ózbekstan Respublikası xalqınıń jan basına tuwrı kelgen JIÓ ortasha bolǵan, rawajlanıp atırǵan mámlekетler qatarına kiredi.
- Ózbekstan GMDA mámlekетleri arasında ekonomikası jedel pát penen rawajlanıp baratırǵan mámlekетlerdiń biri.

IV BAPTÍ TAKIRARLAW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

A. SORAWLAR

- Mámleket ekonomikasınıń qanday tiykarǵı kórsetkishlerin bilesiz?
- JIÓ, JMÓ, SIÓ hám milliy dáramattı esaplap kórsetiń.
- Toliq hám aralıq ónimler qalay ózgeshelenedi?
- Xalıqtıń turmıs dárejesi nege baylanıslı?
- JIÓ(JMÓ)niń nominal hám real qunları ne menen parqlanadı?
- Ekonomikalıq dáwirdiń mazmunın túsındırıp beriń.
- Ekonomikalıq ósiw qanday aniqlanadı?
- Ózbekstanniń tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishlerin aytıp beriń.

B. TAPSÍRMALAR

Hár bir atamaǵa sáykes talqılawdı tabıń.

ATAMALAR:

- Toliq ónimler, 2. Jalpı ishki ónim (JIÓ),
- Sap ishki ónim (SIÓ), 4. Milliy dáramat (MD),
- Ekonomikalıq kórsetkishtiń nominal quni,
- Ekonomikalıq kórsetkishtiń real quni, 7. Ekonomikalıq dáwir,
- Xalıqtıń turmıs dárejesi, 9. Ekonomikalıq jetiskenlik.

TALQÍLAWLAR:

- mámleket aymaǵında bir jıl dawamında islep shıǵarılǵan, tolıq kórinistegi tovar hám xızmetlerdiń bazar nırqlarındaǵı ulıwma quni;
- jalpı ishki ónimnen amortizaciya ayırmasınıń alınganına teń;
- mámleket xalqınıń bir jıllıq jámi is haqı, procent, renta sıyaqlı dáramatları hám barlıq kárzanalar paydasınıń jalpı muǵdarı;
- házigri waqıttaǵı nırqlarǵa salıstırǵanda esaplanǵan qun;
- mámleket ekonomikasınıń bir ósip, soń tómenlewine ketken waqıt;
- paydalaniwǵa tayar hám basqa islew berilmeytuǵın tovar hám xızmetler;
- sebep qılıp alıngan jıldaǵı nırqlarǵa qarata esaplanǵan qun;
- mámlekettiń puqaralarınıń turmis sharayatlarınıń ulıwma táriypi;
- waqıt dawamında mámleket xalqınıń turmıs dárejesiniń úzliksiz joqarı bolıp turıwi.

97- bet IV bap titulındaǵı súwretler boyınsha

Súwretlerdiń qaysıları baptaǵı qaysı temaǵa tiyislı ekenligin aytıń. Usı súwretler tiykarında temalardıń mazmunın sóylep beriń.

E. TESTLER

1. Tómendegı tovarlardıń qaysı biri tolıq tovar esaplanbaydı?
A) shashtárez xızmeti;   B) tigiwshilik cexi skladındıǵı jip;
D) asxanadaǵı awqat;   E) dükandaǵı kitap.
2. Ózbekstan qanday mámlekетler toparına kiredi?
A) Rawajlanǵan mámlekетler;
B) Dáramatlar dárejesi tómen bolǵan mámlekетler;
D) Rawajlanıp atırǵan mámlekетler;
E) Tuwrı juwap joq.
3. Tómendegı formulalardan qaysı biri durıs emes?
A) $JM\dot{O} = JI\dot{O} + E - I$;   B) $SI\dot{O} = JI\dot{O} - A$;
D) $SM\dot{O} = JM\dot{O} - A$;   E) $JM\dot{O} = JI\dot{O} - E + I$.
4. Mámlekет kapitalı esabına sırt ellerde jaratılǵan tovar hám xızmetlerdiń jámi bahası, sırt el kapitalı esabınan mámlekette jaratılǵan tovar hám xızmetler bahasınan kóp. Bul jaǵdayda:
A) JMÓ JIÓ nen úlken boladı;
B) JMÓ JIÓ ge teń boladı;
D) JMÓ JIÓ nen az boladı;
E) JMÓ JIÓ nen artıq ta, az da bolıwı múmkin.
5. Rawajlanǵan mámleketerde xalıqtıń jan basına tuwri kelgen JMÓ qanshanı qurayıdı?
A) 7510 dollardan az;   B) 7510 dollardan kóp;
D) 6400 dollardan az;   E) 5400 dollardan az.
6. Xalıqtıń turmıs dárejesin anıqlawda ne esapqa alınadı?
A) Xalıqtıń sawatlılıq dárejesi;
B) Medicinalıq xızmet dárejesi;
D) Mádeniy hám turmıslıq tovarlar menen támiyinleniw dárejesi;
E) Joqaridaǵılardıń barlıǵı.
7. Mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıw dárejesin qaysı kórsetkish anıǵıraq kórsetedi?
A) Xalıqtıń jan basına tuwri kelgen JIÓ;
B) Xalıqtıń jan basına tuwri kelgen JMÓ;
D) Xalıqtıń jan basına tuwri kelgen milliy dáramat;
E) Xalıqtıń turmıs dárejesi.

2018-jıl 21-sentyabr kúni “2019—2021-jillarda Ózbekstan Respublikası innovacion rawajlandırıw strategiyasın tastıyıqlaw haqqında”ğı Ózbekstan Respublikası Prezidenti parmanı imzalandı hám ǵalaba xabar quralları arqalı járiyalandı.

Pármańga tiykarlanıp, 2019—2021-jillarda Ózbekstan Respublikası innovacion rawajlandırıw strategiyası tastıyıqlandı hám rasmiy huqıqı hújjet ataǵın alındı.

Pármanda strategiyaniń bas maqseti etip insan kapitali belgilengen.

Pármanda insan kapitali — mámlekettiń xalıqara maydandaǵı báseki-lesiwdegi dárejesin innovacion tárępten rawajlanganlıǵın belgilewshi tiykar ekenligi atap ótildi.

Pármanda strategiyaniń tiykargı wazıypalar qılıp tómendegiler belgilen- gen:

- Ózbekstan Respublikasınıń 2030-jılǵa kelip Global innovaciyalıq indeks reytingi boyınsha dúnyanıń 50 eń iri mámleketi qatarına kiriwine erisiw;
- Tálım hám ilim-pándı rawajlandırıw, olardı zamanagóy talaplarına maslastırıw;
- Innovacyalar, basqarıwınıń zamanagóy usılları, báseki biznes ortalıǵın qólıplestırıw hám rawajlandırıw;
- Zamanagóy hám turaqlı ekonomikalıq infrastrukturunu jaratıw.

Onda, sonday-aq, jáhán pániniń zamanagóy jeńisler, innovacion idealar, islenbeler hám texnologiyalar tiykarında mámleketti jedel rawajlandırıw qabil qılıńǵan strategiyaniń maqseti ekenligi hám ayriqsha uqtırılǵan.

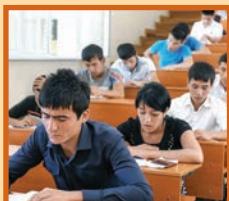
SORAWLAR HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ózbekstan óz rawajlanıwı ushın innovacion rawajlanıw jolın tańlaǵanlıǵınıń sebeplerin túsindiriń.
2. Siz ózińizdiń átirapıńızdaǵı turmıstan innovacion rawajlanıwǵa misal keltiriwge háreket qılıń. Bunda birinshi náwbette sizge eń jaqın bolǵan tálım, sport, isbilermenlik tarawındaǵı ózgerislerdi itibardan shette qaldırmań.
3. Ózbekstandı dúnyanıń 50 eń aldinǵı mámlekет qatarına kiritiw — siz jaslardıń wazıypańız ekenligin aytı alasızba? Siz bul wazıypaǵa ózińizdi qanday tayarlawıńız kerek dep oylaysız?

Inflyaciyanı rawajlandırmastan turıp, makroekonomikalıq turaqlılıqqa erisiw mümkin emes.

Shavkat Mirziyoyev

V bap. Inflyaciya hám jumissızlıq

Xalıq ortasında jumissızlıqtı kemeyttirıw, adamlar hám shańaraqlardıń dáramatların asırıw lazım.

Shavkat Mirziyoyev

22- TEMA

INFLYACIYA HÁM ONÍN TÚRLERI

Sadullaevlar shańaraǵınıń ortasha bir aylıq shıǵınları:

Jeke tutınıw tovarları hám xızmetler	— 280 000 sum
Úy-ruzgershilik hám xojalıq zatları	— 150 000 sum
Aziq-awqat	— 1 200 000 sum
Kiyim-kenshek	— 950 000 sum
Mádeniy ónimler hám xızmetler	— 100 000 sum
Turmışlıq hám basqa qárejetler	— 350 000 sum
Jámi bir aylıq shıǵın	— ... sum

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Sadullaevlar shańaraǵınıń bir aylıq qárejetlerin shama menen anıqlań hám ulıwma bir aylıq shıǵın muğdarın esaplań.
2. Eger aziq-awqatlar nırqı 20% ósse, Sadullaevlar shańaraǵınıń bir aylıq qárejetleri muğdarı neshe sumǵa kóbeyedi?
3. Eger shańaraqtıń dáramatlar muğdarı ózgermegen bolsa, sızıń pikirińizshe, keyingi aydan bul shańaraqtıń qaysı qárejetleri kóbeyedi, qaysıları kemeyedi?
4. Bul jaǵdayda, sızıń pikirińizshe, qárejetler quramı qanday ózgeriwi mûmkin?

Belgili bolǵanınday, hár bir mámlekет aymaǵında belgili muğdarda pul aylanısta bolıp, alıw-satıw procesleri onıń járdeminde ámelge asırılıdı. Sol sebepli, aylanıstaǵı pullar qoldan-qolǵa ótip, toqtawsız aylanıp turadı. Puldiń qanday da bir alıw-satıw procesine qatnasıp, qoldan-qolǵa ótiwi, onıń bir márte aylanǵanın bildiredi. Qatnastaǵı pul muğdarınıń bir jıl dawamında neshe márte alıw-satıw procesinede qatnasiwına qarap, onıń aylanıw tezligi anıqlanadı. Eger aylanıstaǵı pul muğdarın onıń aylanıw tezligine kóbeytse, jıl dawamında mámlekетimizde islep shıǵarılǵan hám xalıq tárepinen satıp alıngan tovar hám xızmetlerdiń qunı kelip shıǵadı.

Ekinshi tárepten, jıl dawamında islep shıǵarılǵan tovar hám xızmetler bahasın basqasha tártipte, yaǵníy tovar hám xızmetler muğdarın, birlik ónimniń ortasha nırqına kóbeytip te anıqlaw mûmkin. Demek, joqarıdaǵı

pikirge tiykarlanıp, $M \cdot V = P \cdot Q$ kórinisindegi, Fisher teńlemesi dep atalǵan teńlemeňi payda etemiz. Bul jerde M — qatnastaǵı pul massası, V — puldiń aylanıw tezligi, P — birlik tovardıń ortasha nırqı, Q — tovar hám xızmetler muǵdarı. Fisher teńlemesi hár qanday mámlekет ekonomikası ushın orınlı bolıp, *pul qatnasi nızamı* dep te ataladı.

Pul massası — mámlekette aylanısta bolǵan, jámi pul qarjılarınıń jiyındısı.

Puldiń aylanıw tezligi — puldiń alıw-satıw procesinede qatnasıp, bir jıl dawamında qoldan-qolǵa ótiw sanı.

Irving Fisher óz ilimiý xızmetiniń tiykarǵı bólimin ekonomika pániniń tovar-pul qatnasiqlarına tiyisli máseleler boyınsha izleniwler alıp bariwǵa baǵıshladı.

Onıń ilimiý izlenislerin tabıslı alıp barılıwına matematika boyınsha tereń bilimge iye ekenligi járdem beredi.

Irving Fisher (1867-1947)

Eger mámlekет ekonomikasında qatnastaǵı pul muǵdarı kóbeyip ketse, pul qatnasi nızamına qaray, Fisher teńlemesindegi teńlikti tiklew ushın yaki tovar hám xızmetler kólemin kóbeytiw, yaki tovar hám xızmetlerdiń ortasha nırqın asırıw kerek boladı. Lekin, tovar hám xızmetler kólemin bir maydanda asırıwdıń imkanı joq. Sonıń ushın, qatnastaǵı pul muǵdarınıń ósiwi, ádette nırqlardıń ósiwine alıp keledi.

Ekonomikadağı ortasha nırqtıń artıw procesi *inflyaciya* dep ataladı. Inflyaciya óz náwbetinde, mámlekет pul birliginiń qádirısızleniwi alıp keledi. *Puldiń qádirısızleniwi dep*, oğan satıp alıw múmkın bolǵan tovarlar muǵdarınıń kemeyiwine aytıladı. Puldiń qádiri tovarlar nırqınıń arzan yaki qımbatlawına qarap ózgerip turadı. Eger nırqlar qımbatlasa, málím nırq pulǵa satıp alıw múmkın bolǵan tovarlar muǵdarı kemeyedi. Bul bolsa puldiń qádirıslengeninen derek beredi. Kerisinshe, eger bazardaǵı nırqlar arzanlasa, málím nırq pulǵa kóbirek tovar satıp alıw múmkın boladı. Bul pul qádiriniń artqanın kórsetedi. Ekonomikada ortasha nırqtıń páseyip barıw procesine *deflyaciya* delinedi. Inflyaciya makroekonomikalıq process bolıp, ol mámlekет ekonomikasınıń hámme tarawların qamtıp aladı hám derlik hámme tovar hám xızmetler nırqınıń ósiwine alıp keledi.

Inflyaciya tómendegishe sebeplerge baylanıslı kelip shıǵıwı mümkin:

1. Mámlekет hám firmalardıń mámlekette islep shıǵarıp atırǵan tovar hám xızmetler bahasına qaraǵanda kóp qárejet sarplawı aqıbetinde. Bul jaǵdayda tovar hám xızmetlerge bolǵan jalpi talap muǵdarı, mámlekет ekonomikası tárepinen usınılıp atırǵan tovar hám xızmetler muǵdarınan kóp boladı. Sonlıqtan, nırqlar kóteriledi.

2. Tovardı islep shıǵarıw ushın zárür resurslar (miynet hám shiyki zat) nırqınıń kóteriliwi nátiyjesinde. Máselen, miynet resurslarınıń nırqı, yaǵníy is haqı asırılsa, bir tárepten tovardıń nırqı asadı (sebebi, is haqı tovardıń ózine túser bahasına kiredi), ekinshi tárepten bolsa xalıq qolındaǵı pul massası asadı.

Inflyaciyanı tártipke salıp turiw júdá qıyın. Bul mámlekettiń eń tiykarǵı ekonomikalıq wazıypalarınan biri esaplanadı. Inflyaciyanı qadaǵalawdan shıǵarıp jiberiw, onıń ósip giperinflyaciyaǵa aylanıwına alıp keliwi mümkin. *Giperinflyaciya* dep, nırqtıń hádden tısqarı kóteriliwine aytıladı. Giperinflyaciya payıtında nırqlar jılına 50 eseden de kóbirek kóteriliwi baqlanadı.

Inflyaciya — mámlekette ortasha nırqtıń ósip bariwı.

Inflyaciya dárejesi — belgili bir dáwirdegi nırqtıń ósiwiniń procenttegi muǵdarı.

Giperinflaciya — mámlekette ortasha nırqtıń hádden tısqarı (jılına 50 eseden de kóp) kóteriliw procesi.

Inflaciya haqqında aytılganda tutınıw bazarındaǵı nırqlardıń ózgerisin anıqlaw ushın zárür bolǵan tutınıw nırqları indeksi túsınıǵın kiritiwimiz kerek boladı. Bul indeksti esaplaw ushın ortasha tutınıwshı ádette bárqulla satıp alatuǵın tovarlardıń belgili ózgermes toplamı alınadı. Bul indeksti esaplawda mine usı tovarlar toplamınıń hár qıylı jıllardaǵı nırqları jiyındıları salıstırılaǵdı. Máselen, 2017–2018-jıllar boyınsha tutınıw nırqları indeksin anıqlaw ushın tovar hám xızmetlerdiń belgili ózgermes toplamınıń 2018-jıldaǵı qunın 2017-jıldaǵı qunına bólemiz.

$$\text{Formula} \quad I = \frac{P_2}{P_1}$$

Bul jerde I-tutınıw nırqlar indeksi, P_1 -bazalıq jıldaǵı tovar hám xızmetler belgili toplamınıń qunı, P_2 -usı jıldaǵı kórilip atırǵan tovardıń qunı.

Joqardaǵı formuladan paydalaniп hár bir shańaraq óz “shańaraq” inflyaciyasın esaplap shıǵıwı mümkin. Bunıń

ushın shańaraq tárepinen birinshi jılı satıp alıngan tovar hám xızmetler dizimin dúzip, olardıń ulıwma qunıń esaplap shıǵıw kerek. Keyin usınday etip shańaraq tárepinen usı dizim boyınsıha keyıngı jılı jańa bahalarda satıp alıngan tovar hám xızmetlerdiń ulıwma qunıń esaplap shıǵıw kerek. Keyingi jıl boyınsıha qunıń birinshi jıl boyınsıha esaplanǵan qunǵa bóliw arqalı shańaraqtıń “inflyaciysi”n esaplap shıǵıwıńız múmkin.

Mámlekет boyınsıha tovar hám xızmetler bahaların baqlap barıw ushın, ádette, belgili tovar hám xızmetler nırqları turaqlı, ózgermes qılıp belgilep qoyıladı hám mine usı toplam boyınsıha nırqlardıń ózgeriwi baqlap barıladı. Bunday toplam ádette “tutınıw sebeti” dep aytıladı. Mámlekettiń rawajjaniw dárejesine qarap “tutınıw sebeti”ne kiritiletugın tovar hám xızmetler hár qıylı bolıwı múmkin. Ekonomikada “minimal tutınıw sebeti” shańaraqtıń ómir súriwi ushın eń zárür bolǵan tovar hám xızmetler kiredi.

Shıńıǵıw

Shańaraqtıń jıllıq qárejetleriniń 60% in qurawshı azıq-awqatlar nırqı jıl dawamında 80% ke ósti. Eger basqa qárejetler nırqı ózgermegen bolsa, bul shańaraq ushın jıllıq inflacyiya dárejesi neshe procentti quraydı?

BILIMIŃIZDI SÍNAP KÓRİN!

1. Elimizde bir ayda pul neshe márte aylanadı dep oylaysız?
2. Pul qatnasiǵı nızamın Fisher teńlemesi tiykarında túsindiriń.
3. Elimizde qansha pul aylanısta bolıwı kerek?
4. Elimizde qatnasta bolǵan pul muǵdarına qanday faktorlar tásır etedi?
5. Inflyaciyaniń tiykarǵı mánisi neden ibarat?
6. Deflyaciya puldiń qádirine qanday tásır kórsetedi?
7. Inflyaciyaǵa alıp keliwshi sebepler nelerden ibarat?
8. Tutınıw nırqlar indeksi ne?
9. “Tutınıw sebeti” atamasınıń mánisin aytıń.

Buni este saqlań!

- Mámlekette aylanıstaǵı pul muǵdarı tovar hám xızmetler kólemi salıstırırmalı túrde ózgerip turadı.
  - Aylanıstaǵı pul muǵdarı kóbeyip, nırqlar kóteriliwi inflacyiyaǵa alıp keledi.
  - Inflyaciya nátiyjesinde pul qádirısızlenedı.

23- TEMA

INFLYACIYA AQÍBETLERİ

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Inflyaciya súwrettegi adamlardiń turmıs dárejesine qanday tásir kórsetedi?
2. Puldıń qádirlsizleniwine turmıstan mísal keltiriń.
3. Hákimiyat tárepinen shípakerler hám oqıtıwshılardıń aylıqları asırılıwı menen inflyaciya arasında qanday baylanıś bar?

Inflyaciya jıldan jılǵa ózgerip bariwshı hádiyse. Sonıń ushın da inflyaciya dárejesi túsinigin biliw júdá áhmiyetli. Bul kórsetkish tiykargı tovar hám xızmetler bahalarınıń ósiw tezligin kórsetedi. Inflyaciya dárejesin tutınıw nırqları indeksleri arqalı esaplap shıgarıw mûmkin.

$$\text{Yaǵníy, inflyaciya dárejesi} = \frac{NI_1 - NI_0}{NI_0}$$

Bul formuladaǵı NI_0 - birinshi jıldaǵı tutınıw nırqları indeksi, NI_1 - keyingi jıldaǵı tutınıw nırqları indeksi. Mine usı formula arqalı ekonomika qanday jaǵdayda ekenligin bilip alıw mûmkin.

Joqarı dárejeli inflyaciya ekonomika ushın júdá qolaysız hádiyse bolıp, ol eldiń barlıq puqaralarına unamsız tásir kórsetedi. Bul dáwirde mámlekет byudjetinen aylıq alıwshı xızmetker, oqıtıwshılar, shipakerler,

áskerler, pensionerler, sonday-aq, qarjıların jiynap atırǵan puqaralar kóbirek ziyan kóredi. Sebebi, jıllar dawamında olar jiynaǵan pul qarjıları tez qádırsızlenip qaladı. Sol sebepli, adamlar banklerden amanatların alıp, dúkannan tovar satıp ala baslaydı. Nátiyjede, tovar qıtshılıǵı júzege keliwi mümkin. Inflyaciya dárejesin esapqa almastan, puldı birewge qarızǵa bergen adamlar da inflacyiyadan ziyan kóredi.

Ósiw jaǵdayına qarap inflacyaniń tómendegi túrlerin parıqlaydı: súyreliwshi, júgiriwshi, hám giperinflacya.

Súyreliwshi (tınısh) inflacyiyada bahalardıń ósiwi 10% ten aspaydı. Bunday inflacyyanı ekonomist alımlar, ádette, ekonomikadaǵı normal jaǵday dep qaraydı.

Júgiriwshi inflacyada bahalar 10% ten 50% ge shekem kóteriledi. Bul ekonomika ushın qáwıplı jaǵday esaplanadı. Bunday jaǵdayda mámlekет tárepinen inflacyyaǵa qarsı tez hám keskin sharalar kóriw talap etiledi.

Giperinflacya dáwirinde nırqlar jılına 50 eseden de kópke ósedı. Bul islep shıǵarıw kárخanaları xızmetine unamsız tásır kórsetedı. Islep shıǵarıw pátı páseyedi. Dúzilgen kelisimler óz kúshin joǵaltadı, sebebi, shártanamadaǵı nırqlar shiyki zat jetkerip beriwshi tárepti qanaatlandırmayıdı.

Amanatshılardıń óz pul qarjıların banklerden asıǵıs talap etiwi hám alıwı nátiyjesinde, bankler bankrotqa ushıray baslaydı. Pul qarjıları bar bankler de qarızǵa pul beriwden qorqıp qaladı. Bunday inflacya waqtında islep shıǵarılgan tovardı satıw da biypayda bolıp qaladı. Sebebi, shiyki zat hám resurslar nırqınıń kún sayın kóteriliwi sebepli, tovardı satıwdan túsken pulǵa jáne sonsha tovar islep shıǵarıw mümkin bolmay qaladı.

Isbilermenler islep shıǵarıw menen shuǵıllanbay qoyadı. Kóplep islep shıǵarıw kárخanaları jabıladı. Jumıssızlar kóbeyedi. Isbilermenler tek qısqa müddetli sawda-satıq penen shuǵıllanatuǵın bolıp qaladı. Sebebi, bul waqitta pul qádırsızlenip úlgermesten sarplaw kerek boladı.

Bilesiz be?

Birinshi jer júzlik urıstan keyin, 1923-jılı Germaniyada nırqlar 1,3 trillion márte ósip, giperinflacya baqlańgan. 1985-jılı Boliviyyada inflacya dárejesi 8000% ke jetken. 1993-jılı Braziliyyada inflacya dárejesi 2148% ti quraǵan. 1990-jıllar basında bolsa burıngı awqam respublikalarınıń barlıǵında inflacya dárejesi joqarı bolǵan.

Giperinflacya dáwirinde mámlekettiń bir tegis baratırǵan ekonomikalıq siyasatı izden shıǵadı. Mámlekет byujediniń jetispewshılıǵı keskin ósip ketedi. Mámlekет óz aldındaǵı sociallıq wazıypaların

orınlawǵa qarji taba almay qaladı. Mámlekette hám ekonomikalıq, hám siyasiy jetispewshilik qáliplesedi. Giperinflyaciya nátiyjesinde mámleket ekonomikasınıń barlıq tarawları ziyan kóredi. Búgingi kúnlerdegi giperinflaciyaǵa Venesuela mámleketcideki awhal anıq misal bola aladi. Bul mámlekette 2018-jılda, Xalıqaralıq valuta qorınıń maǵlıwmatına kóre inflacyiya dárejesi 1 370 000 % ti quraydı. JIÓ 15% ke qısqarǵan, 3 millionnan artıq xalıq giperinflyacyiyadan qıynalıp mámleketten shıǵıp ketken.

Inflyacyianıń aldın alıwǵa qaratılǵan ilájlari mámlekettiń tiykargı ekonomikalıq wazipalarınan biri esaplanadı. Mámlekettiń inflacyaya qarsı qaratılǵan mámleketcilik is-ilájlarına tómendegiler kiredi:

1. Aylanıstaǵı artıqsha pul massasın kemeytiw. Bul jaǵdayda, mámleket tárepinen pul massasın kemeytiw hám onıń aylanıw tezligin asırıw is-ilájları kóriledi. Xalıqtı isendiriw járdeminde, olardıń qarjıların banklerge qoyıwǵa yaki mámleket obligaciyaların satıp alıwǵa shaqırıladı. Banktegi xalıq amanatları belgili müddetke “muzlatıladi”. Pul massasınıń kemeyiwine, nırqlardıń ósiwden toqtap, páseyiwine alıp keledi.

2. Islep shıǵarıwdı xoshametlew. Mámleket pul massasın kemeytiwi menen birge, tovar islep shıǵarıw kólemin asırıw maqsetinde, islep shıǵarıw kárhanalarınıń xızmetin qollap-quwatlaydı. Olarǵa jeńilletilgen kreditler beredi, salıq jeńillikleri daǵazalaydı. Nátiyjede tovar hám xızmetler islep shıǵarıw kólemi asıp, aylanıstaǵı pullar tovar menen táminlenedi. Tovarlar usınısınıń asıwına, bahalardıń páseyiwine alıp keledi.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRİŃ!

1. Inflyacyianıń unamsız aqibetlerin aytıń hám túśindiriń.
2. Mámleket inflacyaya qarsı qanday is-ilájlar kóriwi kerek?
3. Inflyacya payıtında óz qarjılarıńızda saqlap qalıw maqsetinde qanday jol tutqan bolar edińiz? Bul is-háreketlerińiz mámlekettiń inflacyaya qarsı is-ilájlarına tuwrı kele me?

Bilesiz be?

XV ásır úlken geografiyalıq ashılıwlar ásiri bolıp, Ispaniya mámleketiciniń qaznası Amerika materiginen alıp kelingen altın hám gúmiske tolıp bardı. Solay bolsa da, Ispaniyada bir neshe ásırlerden beri ózgermesten kiyatırǵan nırqlar keskin óse basladı. Ispaniyada islep shıǵarılgan tovarlar nırqınıń ósip ketiwi, olardıń Evropa bazarınan quwılıwına alıp keldi. Nátiyjede, Ispaniya ekonomikası kriziske ushırap, bir müddet Evropanıń artta qalǵan mámleketteleriniń birine aylanıp qaldı.

Tapsırma

INFLYACIYAĞA KIM KÓBIREK USHÍRAYDÍ?

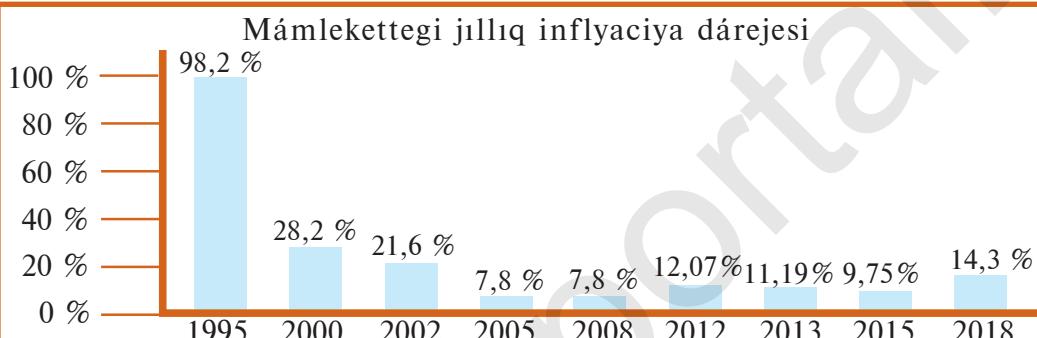

Asqar Babanazarov 5 000 000 sum qarjını 24% jıllıq procent stavkası menen bankke qoysi.

Nilufar Ergasheva 5 000 000 sum qarjisına qımbat bahalı taǵınshaqlar satıp alıdı.

Egamberdi Esonov 5 000 000 sum qarjisına qádiri turaqlı bolǵan sırt el valyutasın satıp alıdı.

Oxunjon Soliyev 5 000 000 sum qarjisına gerbish zavodınıń ápiwayı akcıyaların satıp alıdı.

- Diagrammadan mámlekemizde 2002-jılı inflyaciya dárejesi qanshanı quraǵanın anıqlań.
- Bul dáwirde joqarıda súwretlengen puqaralardıń hár birine inflyaciya qanday tásir etken? 2018-jılı she?
- Olardıń qaysı biri inflyaciyanın eń kóp ziyan kórgen?
- Olardan qaysı biriniń tutqan jolın tuwrı dep oylaysız?
- Ulıwma alganda, joqarı dárejedegi inflyaciya sháratyatında qanday jol tutqan maqul? Óz usınıslarıńız dizimin dúziń hám túsındırıń.
- Respublikamızda sońǵı jıllarda baqlanǵan inflyaciya dárejesin túsındırıń.

Bunu este saqlań!

- Joqarı dárejeli inflyaciya eldiń ekonomikası ushın sezilerli ziyan tiyigzedi.
- Inflyaciyanın kóbirek mámlekет byudjetinen aylıq alıwshılar hám amanatshılar ziyan kóredi.
- Inflyaciya aylanıstaǵı artıqsha pul massasın kemeytiw hám islep shıǵarıwdı xoshametlew arqalı toqtatılıwı mümkin.

Bank xızmetkeri

Ilimiy xızmetker

Shash tárezi

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Bul kásip iyeleriniń aylıq haqısınıń muğdarın shamalap anıqlań hám olardı kemeyiw tártibinde jaylastırıp shığıń.
2. Ne sebepten bul kásip iyeleriniń aylıq is haqısınıń muğdaru hár qıylı?
3. Sizińshe, aylıqlar muğdarına ne tásir kórsetedi?
4. Siz jumissız degende qanday adamdı túsinesiz?

Insan miyneti, onıń jumısshı kúshi tovar esaplanıp, ol miynet bazarında satılıdı hám satıp alınadı. Bazarda jumısshı kúshi miynetke jaramlı xalıq tárepinen satılıdı. Jumısshı kúshi, oğan mútaj bolǵan kárخanalar tárepinen satıp alınadı. Demek, jumısshı kúshine talap — is beriwsı kárخanalar, yaǵníy islep shıǵarıwshılar tárepinen, onıń usınısı bolsa, iske ilayıqlı xalıq tárepinen qálidestiriledi. Tutınıw tovarları bazarında islep shıǵarıwshılar usınıstı, xalıq bolsa talaptı qálidestiredi.

Isshi kúshi usınısı — málım waqt dawamında belgili nírqlarda qansha isshi óz isshi kúshin satıwǵa razı ekenligin ańlatadı.

Isshi kúshine bolǵan talap — málım waqt dawamında belgili nírqlarda qansha isshiniń isshi kúshi kárخanalar tárepinen satıp alınıwıń bildiredi.

Miynet bazarında bolsa, kórip turǵanıńızday, roller almasadı. Isshi kúshine bolǵan talap, islep shıǵarıwshılar tárepinen bálki usı isshi kúshi járdeminde islep shıǵarılatuǵın tovarǵa bolǵan talaptan kelip shıǵıp anıqlanadı.

Jumısshı kúshiniń nírqı oğan tólenetuǵın pul — is haqı menen ólshenedi. Bunday miynet penen shuǵıllanıwdı qálewsıhiler sonsha kóp bolatuǵını belgili. Bunı grafikte súwretlesek, 24.1-sızılmadaǵı *S* sızıqtı

payda etemiz. Bul grafik jumıssħi kúshiniň usınis sızığı dep ataladı. Ekinshi tárrepten, jumıssħi kúshiniň nırqı qansha arzan bolsa, kárxanalar sonsha kóp jumıssħi jallaydı hám kerisinshe, jumıssħi kúshiniň nırqı qansha qımbat bolsa, kárxanalar sonsha kem jumıssħini iske jallaydi. Buni da grafik járdeminde kórsetsek, 24.1-sızılmadağı, jumıssħi kúshine bolğan talap sızığı dep atalatuğın, D sızığın payda qılamız. Basqa tovarlar bazarında bolğanınday, jumıssħi kúshiniň bazar nırqı, oğan bolğan talap hám usinistən kelip shıgıp anıqlanadı. Jumıssħi kúshine bolğan talap muğdarınıň usınis muğdarına teñ bolğandağı nırqı, onıń bazar nırqın belgileydi. 24.1-sızılmada súwretlengen jumıssħi kúshiniň nırqı 350 000 sumdı, bunday aylıq is haqıga razı bolğan jumıssħilar sani 3 000 adamdı qurayıd.

Ne sebepten toqımaħħiliq kombinatiniň menedjeri ápiwayı jumıssħiga qaraġanda kóp is haqı aliwin tiykarlawğa urinip kóreyik. Jumıssħi hám xizmetkerler is haqısınıň kóp yaki az bolıwı tómendegi faktorlarga baylanıslı boladı:

1. Jumis adamnan qansha kóp arnawlı bilim, tájiriyye hám tayarlıqtı talap qılsa, ol sonsha qımbat turadı. Haqıqattan da, oqıw hám tájiriyye talap qılmayıtuğın, ápiwayı jumıslardı orınlay alatugın jumıssħilar júdá kóp. Arnawlı bilim hám óz aldaña basqarıw qábletie īye bolğan tájiriybeli menedjerler bolsa az. Soğan baylanıslı, ápiwayı jumıssħilar jumıssħi kúshiniň usınısı — S_2 , menedjer xizmetkerler jumıssħi kúshiniň usınısı — S_1 den kóp boladı. Bul jaǵdayda, menedjerler is haqısı — p_1 , ápiwayı jumıssħilar is haqısı — p_2 den kóp bolıwın 24.2-sızılmadan anıqlawımız mümkin boladı.

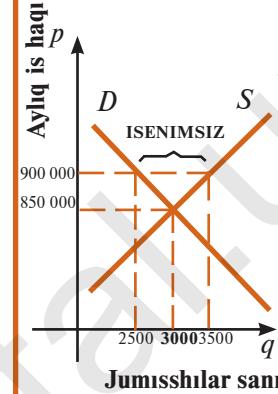
2. Jumistiń esabınan jaratılğan tovar satılığannan soń, jumis beriwhige qanshelli kóp payda alıp kelse, jumistiń ózi de soğan say túrde joqarı bahalanadı.

3. Jumis qansha awir hám adamnan úlken fizikalıq kúshti talap etse, sonsha qımbat boladı. Máselen, kánshi zavod jumıssħisınan kóbirek is haqı aladı.

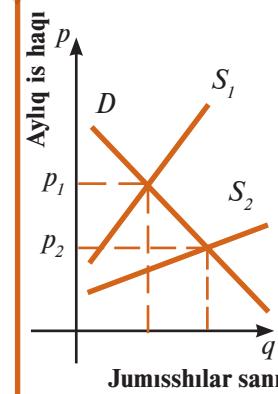
4. Jumis qanshama qáwipli, densawlıqqä ziyan keltiretuğın yaki táwekelshilikti talap qılatuğın bolsa, sonsha qımbat bahalanadı.

Miynet bazarında jumıssħi kúshine bolğan talap hám usınis ortasında teñsalmaqlıq bir qatar faktorlar tásirinde buzılıp turadı. Bul faktorlardan

jumıssħi kúshine talap hám usınis

24.1- sizılma.

24.2- sizılma.

biri miynet bazarınıň basqa tovarlar bazarına baylanışlılığı. Tutınıw tovarlarına bolǵan talaptıň ózgeriwi, óndiris quramınıň ózgeriwine alıp keledi. Misali, bir tovardı islep shıǵarıwğa qaraǵanda basqasın islep shıǵarıw paydalı bolıp qaladı. Miynet bazarında da sógan say türde, birinshi tarawda jumıssıhlardı jallaw qısqrıp, ekinshi tarawda jumıssıhlargá bolǵan talap ósedi. Jumıssıhlar bir jumıstan bosap, ekinshi jumısqı kiriwi lazım bolıp qaladı. Olar basqa taraw boyınsha tovar islep shıǵarıw qániygeligin iyelep, oğan úyrenip aliwına shekem, yaǵníjumıssı kúshiniň usınısı jańa talapqa sáykesleskenshe miynet bazarında

Shınıǵıw

Miynet bazarında jumıssı kúshine bolǵan talap hám usınıs tómendegi kestede berilgen:

Is haqi	Jumıssı kúshine talap muǵdarı	Jumıssı kúshine usınıs muǵdarı
1 300 000 sum	300	100
1 600 000 sum	200	200
1 900 000 sum	100	300

Jumıssı kúshiniň bazardaǵı bahasın tabıń.

teńsalmalılıq buzıladı. Adamlar islewdi qálese de, ózlerine ilayıq jumısti taba almay qaladı. Nátiyjede, jumıssızlar payda boladı.

Jumıssızlıq kelip shıǵıw sebeplerine qarap tómendegi túrlerge bólinedi:

1. Frikeciyalıq jumıssızlıq. Bul jumıssızlıq adamlar bir isten bosap, ekinshi iske jaylasıp atırǵan waqitta júzege keledi. Sonday-aq, bunday jumıssızlıq jaslardıń erjetip yaki oqıw orınların pitkerip, birinshi márte jumis qídırıp atırǵan payıtında da kelip shıǵıwı mümkin.

2. Máwsimli jumıssızlıq. Máwsimli jumıslardıń tamamlanıwı nátiyjesinde kelip shıǵıwshı jumıssızlıq máwsimli jumıssızlıq dep ataladı. Måselen, qıs aylarında awıl xojalığı isleri toqtap, awıllarda kóphilik jumıssız qaladı.

3. Strukturalıq jumıssızlıq. Bul jumıssızlıq mámlekет ekonomikasındaǵı quramlı ózgerisler nátiyjesinde kelip shıǵادı. Mámlekет ekonomikasındaǵı eski tarawlar qısqrıp, ornina jańa tarawlardıń payda bolıwı, jańa ekonomikalıq aymaqlardıń júzege keliwi, islep shıǵarıwda jańa texnologiyalardıń qollanılıwı, jańa kásip iyelerine, jańa tájiriybege iye bolǵan qánigelerge bolǵan talaptı keltirip shıǵaradı. Miynetke jaramlı xalıq jańa talapqa úyrengenshe strukturalıq jumıssızlıq payda boladı.

4. Dáwirli jumıssızlıq. Mámlekет ekonomikasınıń dáwirli ózgeriwi menen baylanıslı jumıssızlıq dáwirli jumıssızlıq dep ataladı. Dáwirli jumıssızlıq mámlekет ekonomikasınıń barlıq tarawlari kriziske ushıraǵan dáwirde payda boladı. Bul payıtta ekonomikada jedellik páseyedi, jalpi talap kemeyedi. Bul bolsa óz náwbetinde, jumıssızlıq dárejesiniń keskin

ósiwine alıp keledi. Mámlekет ekonomikası janlanǵan dáwirde bolsa jalpı talap ósedи. Bul bolsa óz náwbetinde, jumissızlıq dárejesiniń páseyiwine alıp keledi hám taǵı basqa. Bunday kórinstegi jumissızlıq dáwirli ráwıshte gá ósip, gá páseyip turadı. Dáwirli jumissızlıq jámiyet ushın júdá awır keshedi. Dáwirli jumissızlıqtıń uzaq waqt dawam etiwi pútin ekonomikanı izden shıǵarıwı, aqıbetleri bolsa pútin jámiyetti tómenletiwi mümkin.

Jumissızlıq elimizde jumısqa jaramlı, belgilengen is haqıga islewdi qálewshi hám jumıs izlep júrgen puqaralardıń bar ekenligi menen túsindiriledi. Miynetke jaramlı xalıq degende 16 jastan úlken (respublikamızda nızam boyınsha 16 jastan baslap miynet islewge ruxsat etilgen) hám miynet islewge uqıplı adamlar túsiniledi. Elimizdiń barlıq miynetke jaramlı xalqı, onıń miynet resursları qurayıdı. Elimizdiń miynetke jaramlı xalqı qatarınan óz qálewi menen islemey atırǵan yaki jumıs qidirmaytuǵın napaqa alıwshılar, úy biykeleri qusaǵanlar shıǵarıp taslansa, mámlekettiń jumısshı kúshi payda boladı. Solay etip, mámlekettiń jumısshı kúshi — jumıs penen bánt hám jumıs penen bánt bolmaǵanlardan quraladı. Mámlekettegi jumissızlıq dárejesi jumissızlar sanınıń, mámlekettiń jumısshı kúshiniń ulıwma sanına qatnasi procent muğdarı menen ólshenedi.

Jumissızlar — mámlekettiń jumısqa jaramlı, belgilengen is haqı esabına islewge razı, lekin jumıs taba almaǵan yaki jumıs izlep júrgen puqaraları.

Miynet resursları — mámlekettiń jámi miynetke jaramlı xalqı.

Jumissızlıq dárejesi — mámlekettegi jumissızlar sannıń mámlekет jumısshı kúshiniń ulıwma sanına salıstırgandaǵı procent muğdarı.

Formula

$$\text{Jumissızlıq dárejesi} = \frac{\text{Jumissızlar sanı}}{\text{Jumısshı kúshi sanı}} \cdot 100 \%$$

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Miynet bazarında jumısshı kúshine bolǵan talap hám usınıs qalay qáiplestiriledi?
2. Miynet bazarınıń basqa bazardan ózgeshelik táreplerin aytıń.
3. Is haqı muğdarı qalay aniqlanadı hám onıń muğdarına ne tásir etedi?
4. Kompyuter baǵdarlamashısı, ilimpaz, tramvay aydawshısı, profesional tennishı, medicina xızmetkeri, zavod direktorınıń aylıq is haqısı neden kelip shıǵıp belgilenedi?
5. Jumissızlıqtıń kelip shıǵıw sebeplerin sanań hám túsindirip beriń.
6. Jumissızlıqtıń hár bir türine misal keltiriń.

MÁMLEKET

**JUMÍS
BERIWSHILERDIŃ
TALAPLARI**

Kárxana tovarları bazarda jaqsı satılmay qaldı. Tovar islep shıgariw bargan sayın qımbatlap baratır. Is haqı kóterilse, tovar islep shıgariw jáne qımbatlayd1. Soğan qarap, az jumısshi kúshi talap etiletuğın jańa texnologiya satıp alıp, jumısshılardıń bir bólegin jumıstan bosatiw kerek.

**JALANBA
JUMÍSSHILARDIŃ
TALAPLARI**

Kárxanada islep shıgariw shárayatların jaqsılap, miynet qawipsizligin támminlew, aylıq is haqilar muğdarın asırıw, kúnlik is waqtın qısqartıw kerek. Jumısshıların jumıstan bosatpaslıq lazım.

KÁSIPLIK
AWQAMLAR**JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR**

Joqarıdaǵı kestede jumıs beriwshi kárxana — firmalar menen olarda jallanıp islep atırǵan jumısshılar ortasındaǵı kelispewshilik súwretlengen.

1. Siz jumıs beriwshi sıpatında qanday qılıp nızanın hal qılǵan bolar edińiz?
2. Siz jumısqı jallaniwshı sıpatında óz máplerińizdi qalay qorǵaǵan bolar edińiz?
3. Siz mámleket wákili sıpatında bul kelispewshilikti qalay sheshken bolar edińiz?
4. Kásiplik awqamları haqqında ne bilesiz?

Jumıssızlıq túrlerinen eń ziyanlısı bul — dawirli jumıssızlıq. Bunday jumıssızlıq tek xalıqqa emes, balkim pútin mámleketke ekonomikaǵa úlken unamsız tásır kórsetedi. Biraq, mámlekette dáwirli jumıssızlıqtıń payda bolıwı ekonomikaǵa úlken unamsız tásır kórsetedi. Gárezsizlik jıllarınıń baslarında mámleketimizde júzege kelgen jaǵday buǵan misal bola aladı. Burıngı awqamnan qalǵan agrar ekonomika, alındıńı ekonomikalıq baylanıslardıń úzilip qalıwı, islep shıgariw kóleminiń

keskin kemeyip ketiwi, respublikamız ekonomikasınıń jańa bazar ekonomikasına ótiwi menen baylanıslı tereń ekonomikalıq hám sociallıq ózgerisler mámleketimizde dáwirli jumıssızlıqtı keltirip shıǵardi. Dáwirli jumıssızlıq payıtında kóplep zavod hám fabrikalar toqtaydi. Mıńlap adamlar awıldan qalaǵa, bir qaladan ekinshi qalaǵa jumıs izlep baradı. Nırqlardıń ósiwi jasaw sharayatlarınıń awırlasılıwına baylanıslı, alındınları islemey júrgen úy biykeleri, pensionerler hám studentler de jumıs izley baslaydı. Nátijede, miynet bazarındaǵı teńsarmaqlılıq pútkıl mámleket kóleminde buzıladı. Soǵan baylanıslı, bunday jumıssızlıqtıń aldın alıw hám ulıwma jumıssızlıqtı jılawlap turıw mámlekettiń eń zárür ekonomikalıq hám sociallıq wazıypalarınıń biri esaplanadı.

Isshi kúshi, bazardaǵı tensalmaqlılıqtı saqlap turıw mámlekетlerdiń eń kerekli wazıypalarınan biri. Bazar ekonomikası waqtında isshi kúshi resurslardıń tiykarǵı deregi bolǵan xalıqtı jumıssızlıqtan qorǵaw boyınsha kerekli jumıs alıp barıladı.

Bul jumıs penen miynet birjaları shuǵıllanadı. *Miynet birjası* jumıs beriwshi kárخanalar hám jumıs izlep júrgen adamlar ortasında dáldalshılıq qılatuǵın mámleketlik shólkem. Miynet birjası jumıssızlardı dizimge aladı, kárخanalardaǵı bos is orinların anıqlayıdı hám jumıs izlep júrgen adamlardı bul kárخanalarǵa jumısqa jiberedi. Miynet birjasına xabarlasqan jumıssızǵa, kásibi boyınsha jumıs tabılmasa, “jumıssız” degen at beriledi hám belgili waqıtqa shekem jumıssızlıq napaqası menen támiyinlenip turadı.

Ayırım jaǵdaylarda, jallanba jumısshılar hám jumıs beriwshi kárخanalar ortasında aylıq is haqısı muǵdari, islew sharayatları hám miynet qáwipsizligin támiyinlew máselelerinde kelispewshilikler kelip shıǵadı. Jallanba jumısshılar óz máplerin qorǵaw maqsetinde kásiplik awqamlarına birlesedi. *Kásiplik awqamlar* mámleketlik emes, jámiyetlik shólkem bolıp, óz aǵzalarınıń máplerin qorǵaydı.

Kásiplik awqamlardıń maqseti tómendegilerden ibarat:

1. Kásiplik awqamları aǵzalarınıń ekonomikalıq, social, kásiplik texnikalıq talaplardı qorǵaydı. Olardıń turmıs dáreje kórsetkishlerin asırıw ushın gúresiw.

2. Kásiplik awqam aǵzaları atınan basqarıw organları alındıda wákıllık funkciyalardı ámelge asıradı.

3. Kásiplik awqam aǵzsı bolǵan jumısshınıń turmıs sıpatın sezilerli kóteriwge umtılıw.

Bul maqsetlerge erisiw ushın kásiplik awqamları tómendegi wazıypalardı ámelge asıradı:

1. Orınlı hám haqıqıy is haqı, pensiya hám sociallıq napaqalardı támiyinlewge umtılıw.

2. Jumısshı hám xızmetshilerdiń máplerin qorgaw maqsetinde túrli dárejedegi jiyınlarǵa qatnasiw.

3. Miynetkeshlerdiń tálım hám medicinalıq xızmet alıw kepilliklerin támiyinlewge háreket qılıw.

4. Jumıs beriwshiler tárepinen Ózbekstan Respublikası nızamları, pármán, qarar hám basqa normativ hújjetler talaplarına ámel qılıwi ústinen baqlawdı ámelge asırıw.

5. Kásiplik awqamları aǵzaları nızamsız jumıstan bosatılıwınan qorǵaw.

6. Puqaralardıń jumıs penen támiyinlengeni boyınsha gúzetiw alıp barıw.

7. Jumıstan bosaǵanlar boyınsha barlıq shártnamaliq kepilliklerine ámel qılıwın támiyinlew.

8. Miynetkeshlerdiń jumıs jerlerinde miynet qadaǵalawı hám texnika qáwipsizligi talapları ústinen baqlaw ornatıw.

Hár qanday mámlekette jumıssızlıq mashqalasi bar bolıp, onnan pútkilley qutılıwdıń ilajı joq. Mámlekette frikciyalıq hám quramlı jumıssızlıq túrleriniń bolıwı, ekonomikada úlken ózgerislerge alıp kelmeydi hám jámiyet ushın qaysı bir maǵanada tábiyyiy jaǵday bolıp esaplanadı. Mámlekette tek frikciyalıq hám quramlı jumıssızlıq bar bolǵan jaǵday tolıq bántlik dep ataladı. Bul jaǵdaydaǵı jumıssızlıq dárejesi bolsa tábiyyiy jumıssızlıq dárejesi dep júritiledi. Bir esaptan, mámlekette tábiyyiy jumıssızlıqtıń bolǵanı maqul. Sebebi, bunday jumıssızlardıń bolıwı, jumıs penen bánt xalıqtı jaqsıraq islewge jeteleydi. Óz náwbetinde, jumıssızlardı da biykarǵa júrmesten qánigeligin arttırip, tez jumıs tabıwǵa májbür etedi. Mámlekettegi tábiyyiy jumıssızlıq dárejesiniń 4–5 procent bolıwı normal jaǵday bolıp esaplanadı.

Tábiyyiy jumıssızlıq dárejesi — mámlekette tek frikciyalıq hám quramlı jumıssızlıq bolǵan jaǵdaydaǵı jumıssızlıq dárejesi.

Tolıq bántlik — mámlekette tek tábiyyiy jumıssızlıq bolǵan payıttaǵı bántlik.

Shınıǵıw

Mámlekette tábiyyiy jumıssızlıq dárejesi 5 procentti, ulıwma jumıssızlıq dárejesi bolsa 10 procentti qurayıdı. Frikciyalıq hám quramlı jumıssızlıq mámlekettiń 1 million xalqın qamtıp alganı belgili bolsa, mámlekette qansha jumıssız barlıǵın anıqlań.

Mámleket miynet bazarın tártipke salıw hám jumıssızlıqtıń aldın alıw maqsetinde tómendegi is-ilájlardı qollaydı:

- miynet bazarın bárhama shólkemlestirip, mámlekette qansha jumis ornı bar, qansha adam jumis penen bánt, qansha adam jumissız, miynet bazarında qanday ózgerisler kútilip atır degen sorawlarǵa juwap tabadı;
- xalıqtı jumis penen tolıǵıraq támiyinlew baǵdarlamaların islep shıǵadı, isbilermenlikti qollap, qosımsha jumis orınların jaratadı;
- xalıqtı kásipke baǵdarlaw, jumis orınları haqqında maǵlıwmattı jetkeriw hám úgit-násiyat jumısları menen shuǵıllanadı;
- ekonomika ushın zárür qánigeler hám jumıssıhı kadrlardı tayarlaw, qayta tayarlaw, tájiriybesin arttıriw jumısların ámelge asıradı;
- xalıqtı jumısqa jaylastırıw, sırt elge jiberiw máseleleri menen shuǵıllanadı;
- xalıqtı sociallıq qorǵaw is-ilájların kóredi, jumıssızlardı dizimge aladı hám jumıssızlıq nafaqaların beredi.

Jumıssıhı kúshı birjası — jumis beriwshı kárzanalar hám jumis izlep júrgen adamlar ortasındaǵı qatnas qılatuǵın mámlekет shólkemi.

Kásiplik awqamlar — jallanba jumıssıhılar máplerin jumis beriwshiler hám mámlekет aldında qorǵawshı jámáát shólkemi.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRİN!

1. Jumıssızlıqtıń unamsız táreplerin aytıń.
2. Jumıssızlıqtan qaysı jastaǵı adamlar kóbirek jábir kóredi? Nege?
3. Tolıq bántlik degende neni túsinésiz?
4. Tábiyyiy jumıssızlıq dárejesi qalay ólshenedi?
5. Jumıssızlıq dárejesin qısqartıwǵa qaratılǵan ilajlarǵa mísallar keltiriń.
6. Mámlekettiń jumıssızlıqqa qarsı is-ilajların táriyipleń.
7. Jumıssız degen attı alıw shártleri nelerden ibarat?
8. Miynet birjalarınıń xızmetin túsındırıp beriń.
9. Kásiplik awqamları ne maqsette shólkemlestiriledi?

Buni este saqlań!

- Mámlekette tek friksion hám quramlı, strukturalıq jumıssızlıq payda bolǵan halda tolıq bántlik dep ataladı.
- Tábiyyiy jumıssızlıq dárejesiniń 4–5% bolıwı normal halat esaplanadı.
  - Jumıssızlıqtıń aldın alıw máseleleri menen mámlekет shuǵıllanadı.
  - Jumıssıhı hám xızmetkerlerdiń máplerin kásiplik awqamları qorǵaydı.

V BAPTÍ TÁKIRARLAW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

A. SORAWLAR

1. Inflyaciyanıń mánisin túsındırıp beriń.
2. Inflyaciyanıń qanday túrleri bar?
3. Inflyaciyanıń kelip shıǵıw sebepleri hám aqıbetleri haqqında ne bilesiz?
4. Is haqı muǵdarına tásir etiwshi faktorlardı sanań.
5. Jumıssızlıq hám onıń kelip shıǵıw sebeplerin aytıń.
6. Jumıssızlıq túrleri bir-birinen qanday parqlanadı?
7. Jumıssızlıq aqıbetleri haqqında ne bilesiz?
8. Mámlekettiń sotsiallıq qorǵaw quralların aytıp beriń.
9. Kásiplik awqamlardıń ekonomikalıq qatnasiqlardaǵı ornı qanday?

B. TAPSÍRMALAR

Hár bir atamaǵa mas talqılawdı tabıń.

ATAMALAR:

1. Puldıń massası, 2. Puldıń aylanıw tezligi, 3. Inflyaciya,
4. Inflyaciya dárejesi, 5. Jumıssızlar, 6. Jumıssızlıq dárejesi.
7. Miynet resursları, 8. Kásiplik awqamı, 9. Giperinflaciya.

TALQÍLAWLAR:

- a) mámlekettegi ortasha nırqtıń asıp barıwı;
- b) mámlekette ortasha nırqtıń hádden tıs asıwı;
- d) puldıń bir jıl dawamında qoldan-qolǵa ótiw sanı;
- e) málim dáwırdegi nırqtıń ósiwiniń procenttegi muǵdarı;
- f) mámlekettiń jumısqa jaramlı, belgilengen is haqı esabına islewge razı, lekin jumıs tabalmaǵan yaki jumıs izlep júrgen puqaraları;
- g) mámlekettiń barlıq miynetke jaramlı xalqı;
- h) jumısshılar máplerin qorǵawshı mámlekетlik emes, jámiyetlik shólkem;
- i) mámlekettegi jumıssızlar sanıńıń, mámlekет jumısshı kúshiniń ulıwma sanına salıstırǵanda procent muǵdarı;
- j) mámleketimizde aylanısta bolǵan bárshe pul qárejetleri.

D. 113-bet V bap titulındaǵı súwret boyınsha

Súwretlerdiń qaysıları baptaǵı qaysı temaǵa tiyislı ekenligin aytıń. Usı súwretler tiykarında temalardıń mazmunın sóylep beriń.

E. TESTLER

1. Mámlekette puldín aylanıw tezligi hám satılǵan tovar muǵdarı ózgermedi, pul massası bolsa kóbeydi. Buniń aqibetinde ne payda boladı ...
A) nırq túsedi; B) nırq ósedi;
D) nırq ózgermeydi; E) inflyaciya dárejesi páseyedı.
2. Inflyaciya payıtında ...
A) tovarlar nırqi ósedi; B) tovarlar nırqi túsedi;
D) tovarlar nırqi ózgermeydi; E) juwaplardıń barlıǵı durıs.
3. Giperinflyaciya payıtında ortasha nırq jılına neshe ese ósedi?
A) 50 ese; B) 20 ese;
D) 30 ese; E) 10 ese.
4. Miynet bazarında qarıydarlardan biri bul ...
A) jumıssıhı; B) menejer;
D) mámlekет; E) miynet birjası xızmetkeri.
5. Tábiyyiy jumissızlıq dárejesi — ...
A) mámlekette tek frikciyaliq hám quramlı jumissızlıq bolǵan jaǵdaydaǵı jumissızlıq dárejesi;
B) mámlekette tek frikciyaliq hám máwsimli jumissızlıq bolǵan jaǵdaydaǵı jumissızlıq dárejesi;
D) mámlekette tek dáwırıli jumissızlıq bolǵan jaǵdaydaǵı jumissızlıq dárejesi;
E) mámlekette tek frikciyaliq jumissızlıq bolǵan jaǵdaydaǵı jumissızlıq dárejesi.
6. Nanǵa bolǵan talaptıń ósiwi ...
A) Awır sanaatda jumıssıhı kúshine talapiń asıwi;
B) Awıl xojalığındaǵı jumıssıhı kúshine talaptıń asıwi;
D) Awıl xojalığındaǵı jumıssıhı kúshine talaptıń kemeyiwi;
E) Awıl xojalığındaǵı jumıssıhı kúshine bolǵan talapqa tásır etpeydi.
7. Kim jumissız esaplanadı?
A) Jumis izlep júrgen pensioner;
B) Zapasqa shıqqan hám jumis izlep júrgen ásker;
D) Jas balasına qarap atırǵan úy biykesi;
E) Hesh jerde islemyetuǵın, banktiń procentı esabınan jasap júrgen puqara.
8. Awıl xojalığında az qol miynetin talap etiwshi texnologiyalardıń qollanılıwı nege alıp keliwi múnkin?
A) Máwsimli jumissızlıqtıń kemeyiwine; B) Frikciyaliq jumissızlıqtıń kemeyiwine;
D) Quramlı jumissızlıqtıń kóbeyiwine; E) Dáwırıli jumissızlıqtıń kemeyiwine.
9. Qaysı ilajlar mámlekette jumissızlıq dárejesiniń kemeyiwine alıp keledi?
A) Qosımsha jumis orınların dúziw;
B) Jaslardı kásip-ónerge baǵdarlaw;

- D) Jumissızlardı jańa kásipke qayta tayarlaw;
E) Joqarıdaǵılardıń barlıǵı.

10. Miynet bazarında satıwshılardan biri bul — ...

- A) mámlekет; B) kárخana;
D) miynetke jaramlı shaxs; E) miynet birjası.

11. Qanday jaǵdayda pul qádiri kóteriledi?

- A) inflyaciya dáwirinde; B) giperinflyaciya dáwirinde;
D) pul tez aylanısta bolsa; E) tovar hám xızmetler islep shıǵarıw kólemi
assa.

12. Nadurıs qatardı tabıń.

- A) Aylanıstaǵı pul muǵdarınıń ósiwi ádette nırqlardıń ósiwine alıp keledi;
B) Aylanıstaǵı pul muǵdarınıń ósiwi ádette nırqlardıń túsiwine alıp keledi;
D) Tovar nırqı arzanlassa, puldiń qádiri túsedи;
E) Inflyacyiani jılawlaw mámlekettiń áhmiyetli waziypası boladı.

13. Kásiplik awqamlar kimniń máplerin qorǵayıd?

- A) Mámlekettiń; B) Jumis beriwshilerdiń;
D) Jallanba jumissıhılardıń; E) Islep shıǵarıwshılardıń.

14. Miynet birjası ...

- A) jumissızlardı jumis penen támiyinleydi;
B) jumissıhılardıń máplerin qorǵayıd;
D) jumis beriwshilerdiń máplerin qorǵayıd;
E) jumis beriwshi hám jumis izlep júrgenler ortasında dáldalshılıq etedi.

15. Mámlekettiń sociallıq qorǵaw is-ilajlarına neler kiredi?

- A) Miynet bazarın bárqulla talqılap turıw;
B) Xalıqtı jumis penen támiyinlew baǵdarlamaların islep shıǵıw;
D) Jumissızlardı dizimge alıw hám is haqı menen támiyinlew;
E) Joqarıdaǵılardıń barlıǵı.

16. Jumissızlıqtıń qaysı túri eldiń ekonomikasına úlken tásır kórsetedi?

- A) Frikciyalıq jumissızlıq; B) Máwsimli jumissızlıq;
D) Quramlı jumissızlıq; E) Dáwirlı jumissızlıq.

17. Puldiń aylanıs tezligi qaysı formuladan tabıldır?

- A) $V=M/P\cdot Q$; B) $V=P\cdot Q/M$;
D) $V=P\cdot Q\cdot M$; E) $V=M\cdot Q/P$.

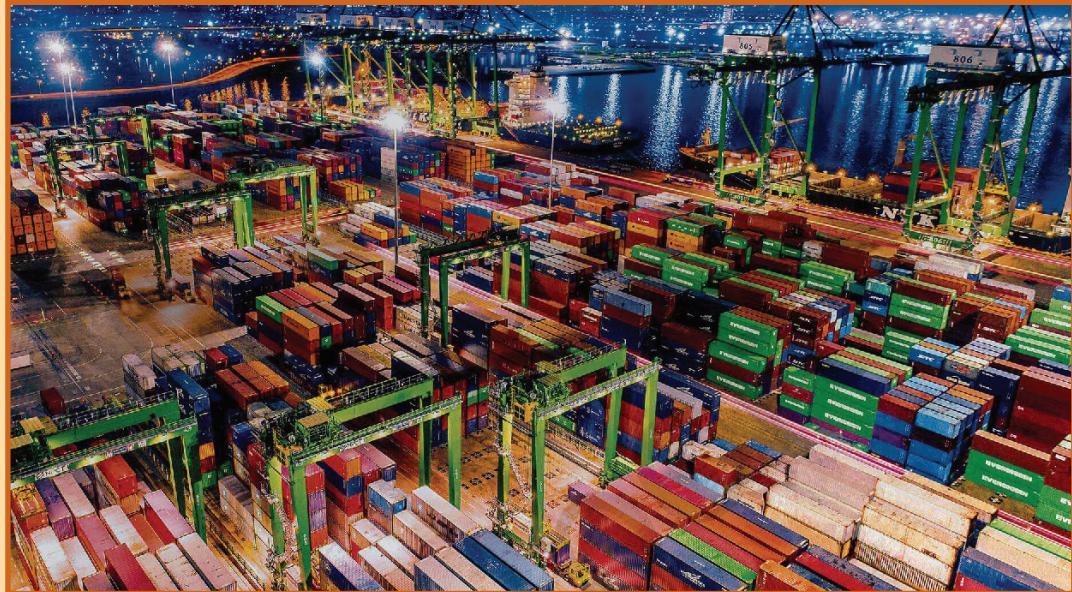
18. Jumissızlıq dárejesi degen ne?

- A) Jumissızlar sanınıń jumissıhı kúshine salıstırǵandaǵı procent muǵdari;
B) Bántler sanınıń jumissıhı kúshine salıstırǵandaǵı procent muǵdari;
D) Miynetke jaramlı xalıqtıń jumissıhı kúshine salıstırǵandaǵı procent
muǵdari;
E) Jumissızlar sanınıń bántler sanına salıstırǵandaǵı procent muǵdari.

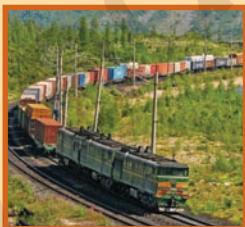

Ekonomikamızdı dýnya bazarına integraciya qılıw hám eksportti qollap-quwatlaw tiykarǵı waziyapamız.

Shavkat Mirziyoyev

VI bap. Jáhán ekonomikası

2	Fotoapparattıñ alternativ qunı
1- mámlekette	Foto-apparat
2- mámlekette	Miywe sogi

1	1- mámlekette
2- mámlekette	2000

3	Miywe sogınıñ alternativ qunı
Miywe sogi	Fotoapparat (danada)
1 litr	

JEDELLESTIRIW SHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Aytayıq, 1-shi mámlekette bir litr miwe sugin islep shıǵarıw 2000 shártli pul birligine, 2-shi mámlekette de 2000 shártli pul birligine túsedi. 1-shi mámlekette bir fotoapparat islep shıǵarıw 16000 shártli pul birligi, 2-shi mámlekette bolsa 20000 shártli pul birligine túsedi (1-kestesi).

1. Bir fotoapparat hám 1 litr miwe sugin islep shıǵarıwdıñ alternativ qunıni aniqlań hám kestelerdi toltırıń.
2. Alternativ qunlar haqqındaǵı bul kesteler tiykarında hár bir mámleket qaysı ónim túrin islep shıǵarıwı maqsetke muwapiqlığın aniqlań.
3. Bunday qánigelesiwden hár bir mámleket qanday payda kóredi?

Áyyemgi zamanlardan beri mámlekетler bir-biri menen óz ara sawda-satıq qılıp kelgen. Bunı bir ǵana elimiz aymaǵınan ótken Ullı Jipek Jolı misalında da kóriw mümkin. Dúnya bazarı haqqında aytqanda, ekonomikalıq múnásebetler menen óz ara baylanısqan mámlekетler ortasındaǵı teńlik tovar-pul múnásebetler sisteması túsiniledi. Dúnya bazarı dáslep kem sanlı mámlekетler menen sawda-satıq jolǵa qoyılǵan

dáwirlerde qáliplese baslaǵan. Házirǵa kúnde bolsa dúnýa bazarında qatnaspaytuǵın mámlekettiń ózi joq esap. Dúnýa bazarı tásirinde mámlekетler ortasında ekonomikalasıw procesleri jánede tereńlesip ketti. Dúnýa bazarı ishinde tovar, jumısshi kúshi, capital hám valyuta bazarları qáliplesti. Dúnýa bazarında rawajlanǵan mámlekетler jetekshi orın tutadı. Olar kóbirek tayar ónimler hám texnologiyalar menen qatnasadı. Rawajlanıp atırǵan mámlekетler bolsa kóbirek shıykı zat hám jumısshi kúshi menen dúnýa bazarında qatnasadı. Biraq sońǵı jıllarda Qıtay, Hindistan sıyaqlı rawajlanıp atırǵan mámlekетlerdiń tayar ónim hám texnologiyaları hám jetekshi orındı iyelep barmaqta.

Bir mámlekette neft kánleri bar, ekinshisinde bolsa joq. Ekinshi mámlekette temir kánleri kóp, birinshisinde bolsa joq. Tábiyyiy resurslardıń bunday natuwri bólístiriliwi bul mámlekетlerdiń bir-biri menen sawda-satiq qılıp turiwǵa iytärmelep turadı.

Rossiyada toǵaylar kóp bolǵanlıqtan, aǵashsazlıq sanaatı rawajlanǵan. Ózbekstannıń tábiyyiy hawa rayı shárayatı paxta jetistiriwge júdá qolay bolıp, respublikamızda paxtashılıq júdá rawajlanǵan. Paxtanı Rossiyanıń hawa rayı issı bolǵan qubla aymaqlarda ǵana jetistiriw mümkin. Biraq ónimdarlıq júdá kem boladı. Ózbekstanda bolsa jańa toǵaylardı skólkemlestiriw júdá qimbatqa túsedı. Demek, Ózbekstan paxta jetistiriwde, Rossiya aǵashsazlıqta absolyut ústinlikke iye. Sonıń ushın Rossiya ekonomikası aǵashsazlıqqa, Ózbekstan ekonomikası bolsa paxtashılıqqa tiykarlangan. Yaǵníy hár bir mámlekет salıstırmalı arzanga túsetuǵın ónim túrin islep shıgaradı hám bir-biri menen olardı almastıradı. Bunday ekonomikalasıwdan hár eki mámlekет hám máp kóredi hám usıǵan tiykarlana óz ara sawda-satiq qıladı. Ulıwma ústinlik tiykarında mámlekетlerdiń ekonomikalasıw jer júzindegı bar resurslardan únemli hám nátiyjeli paydalaniwǵa alıp keledi. Demek, hár bir mámlekет qaysı tovardı basqa mámlekетlerge qaraǵanda azlaw resurslar sarıplap islep shıgarsa, sol tovardı islep shıgarıwǵa qániygelesiwi lazım.

Ulıwma ústinlik kóz-qarasın Adam Smit anıq sáwlelendirip bergen. Onıń pikirinshe mámlekетler ózlerinde basqa mámlekетlerdeğige qarata azlaw qárejet qılıp islep shıgarılatuǵın tovarlardı eksport qıladı, basqa mámlekетlerde ózlerine salıstırǵanda azlaw qárejet qılıp islep shıgarılatuǵın tovarlardı import qıladı.

Absolyut ústinlik — birdey nırq resurslarga iye bolǵan mámlekетlerden biriniń usı resurslar járdeminde basqalarına salıstırǵanda kóp ónim islep shıgara alıw imkaniyatına iye ekenligin.

Bazı bir jaǵdaylarda eki mámlekettiń biri qaralıp atırǵan hár eki tarawda da absolyut ústinlikke iye boladı. Tómendegi kestege itibardı qaratayıq:

	Islep shıgariwga ketken jumisshi kúshiniń jumsalıwi (saatta)	
	1-mámlekette	2-mámlekette
Plastmassa ıdıs	10	20
Elektr lampochkası	30	40

Bul boyinsha, 1-shi mámlekette bir dana elektr lampochkası hám bir dana plastmassa ıdısın islep shıgariw ushın 2-shi mámlekette qaraǵanda az jumıs waqtı sarplanadı, yaǵniy 1-shi mámlekette bul tarawlarda absolyut ústinlikke iye. Biraq, 1-shi mámlekette elektr lampochkasın islep shıgariwdıń alternativ qunı $30 : 10 = 3$ dana plastmassa ıdıstı, 2-shi mámlekette bolsa, $40 : 20 = 2$ dana plastmassa ıdıstı quraydı. Demek, 2-shi mámlekete elektr lampochkasın islep shıgariwga qaraǵanda 1-shi mámlekette salıstırǵanda salıstırmalı ústinlikke iye. Ekinshi tárepten, 1-shi mámlekette plastmassa ıdıs islep shıgariwdı 2-shi mámlekette salıstırǵanda salıstırmalı ústinlikke iye. Sebebi, bir dana plastmassa ıdıstı islep shıgariwdıń alternativ qunı 1-shi mámlekette $10 : 30 = 1/3$ elektr lampochkasın, 2-shi mámlekette bolsa, $20 : 40 = 1/2$ elektr lampochkasın quraydı. Sol sebebli, eger 1-shi mámlekette plastmassa ıdıs islep shıgariwdı ózinde qurıp, 2-shi mámlekette satsa hám elektr lampochkasın 2-shi mámlekette satıp alsa, maqsetke muwapiq boladı. Sebebi, elektr lampochkasın islep shıgariwdıń alternativ qunı 1-shi mámleketten, 2-shi mámlekette qaraǵanda joqarı. Tap sonday, 2-shi mámlekette elektr lampochkasın islep shıgariwdı ózinde qurıp, 1-shi mámlekette satsa hám plastmassa ıdıstı 1-shi mámlekette satıp alsa, maqsetke muwapiq boladı. Demek, hár bir mámlekete alternativ qunı basqa mámlekelerdegi salıstırǵanda az bolǵan tovardı islep shıgarıp, shetke satıwı lazım. *Salıstırmalı ústinlik teoriyası* ullı angishan ekonomist alımı David Rikardo tárepinen jaratılǵan.

David Rikardo
(1772 – 1823)

Anglishan ekonomisti David Rikardonıń belgili shıgarması “Siyasiy ekanomika” áleminde Adam Smitten kiyingi eń tanıqlı alım sıpatında tán alındı.

Rikardonıń ilimiý izleniwleri xalıqara bazarındagi sawda erkinligi máselelerine qaratılgan. Ol házirgi zaman ekonomistleri salıstırmalı abzallıq qaǵıydarları dep ataytuǵın konsepciyayı birinshi bolıp algá sürdi.

Mámlekette islep shıgarılğan tovar hám xızmetlerdi sırt mámleketterge satıw *eksport* dep ataladı. Tovar hám xızmetlerdi sırt mámleketterden satıp alıwǵa bolsa *import* delinedi. Mámlekettiń import hám eksport qılǵan tovar hám xızmetleri qunınıń qosındısı *sırtqı sawda* kólemin aniqlaydı. Sırtqı sawda kólemi mámlekettiń xalıqaralıq sawda-satıq procesinede qanshama qatnasıp atırǵanın bildiredi. Mámlekettiń xalıqaralıq sawda-satıqta qatnasiwınıń nátiyjeliligin, import hám eksport kólemlerin salıstırıw járdeminde aniqlaw mümkin. Mámlekettiń eksport hám import kólemi arasındań parq *sırtqı sawda balansı* aniqlaydı. Eger elimizdiń shetke satıp atırǵan eksport tovar hám xızmetler kólemi elimizge keltirilip atırǵan import tovar hám xızmetler kóleminen kóp bolsa, sırtqı sawda balansı oń boladı. Keri jaǵdayda bolsa, sırtqı sawda balansı teris bolıp, xalıqaralıq sawda-satıqta mashqalalar payda boladı. Sebebi, tovarlardı shetke satıwdan túsken shet el valyutası muǵdarı, shetten alıp kelinip atırǵan tovarlardı satıp alıwǵa jetpey qaladı. Nátiyjede, sırtqı sawdada valyuta qıtshılıǵı júzege keledi.

Eksport — mámlekette islep shıgarılğan hám shet mámleketterge satılıǵan tovar hám xızmetler.

Import — shet mámleketterden satıp alıngan tovar hám xızmetler.

Sırtqı sawda kólemi — mámlekет import hám eksportin qurawshi tovar hám xızmetlerdiń ulıwma bahası.

Sırtqı sawda balansı — mámlekettiń eksport hám import kólemleri arasındań ózgesheligi.

BILİMİNZİDI SÍAP KÓRİN!

1. Mámleketerler arasındań sawda-satıqtıń áhmiyeti neden ibarat?
2. Absolyut hám salıstırmalı ústinlik principeleriniń bir-birinen parqı nede?
3. Elimiz qanday tovarlar islep shıgarıw boyınsha ĞMDA mámleketterine salıstırǵanda absolyut ústinlikke iye dep oylaymız?
4. Import hám eksporttiń bir-birinen ayırmashılıǵı nede?
5. Mámlekettiń sırtqı sawda kólemi neden quralǵan?
6. Mámlekettiń sırtqı sawda balansı qashan teris, qashan oń boladı? Bulardıń qaysı biri mámlekет ushın paydalı?

Buni este saqlanı!

- Barlıq mámleketerler dýnya bazارınan paydalaniwdan mápdar.
- Dýnya bazarında mámleketterdiń ayırımları basqalarınan ústinlikke iye boladı.
- Mámlekет barqulla óz eksporttiń importınan kóbirek bolıwına umtıladi.

27-TEMA XALIQARALIQ EKONOMIKALIQ QATNASIQLAR

Xalıqaralıq biznes orayda ekonomikalıq birge islesiw boyinsha ózbek-koreys jiynalısı bolıp ötti.

Jiynalıs dawamında tárepler ekonomikalıq rawajlanıw hám birge islesiw qorınıń 2018—2020-jillargá mólscherlengen kreditler boyinsha jobalardı ámelge asırıw haqqında pikir almasti. Jobalar dástırınıń ulıwma muğdarı 500 mln.dollarǵa teń.

Ózbekstan Respublikası hám Koreya Respublikası kishi biznes subektleri ortasında qániygeler hám texnologiyalardı óz ara almastırıwdı shólkemlestiriw, mámleket, mámleket basqarılıwi, baji xanası hám qarjı sektorlarǵa axborot texnologiyaların engiziw boyinsha birge islesiwdegi islerin dawam etiriwe kelisip aldı.

Sonday-aq, tárepler balalar kóp tarmaqlı medicinalıq orayın jaratıw jobaların kórip shıqtı.

Jiynalısta jáne Ózbekstanda Koreys mádeniyati hám kórkem-óner úyın shólkemlestiriw máselesin hám dodaladı.

JEDELLESTIRIW SHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Koreya Respublikasına Ózbekstanda joqarı da keltirilgen joybarlardı ámelge asırıwdan qanday payda boladı dep oylaysız?
2. Ózbekstan Respublikası bul joybarlardı qanday maqsetlerdi gózlep ámelge asırmaqta?
3. Kishi biznes subektlerdi dárejesindegi óz ara qatnasiqlardıń qanday ózine tán abzallıqları bar?
4. Joqarıda keltirilgen qatnasiqlar xalıqara óz ara paydalı ekonomikalıq qatnasiqlarga misal bola ala ma? Juwabınızdı tiykarlań.

5. Joqarıdagı súwretler tiykarında Ózbekstan hám Qubla Koreya ortasındağı ekonomikalıq qatnasiqlar haqqında tekst tayaran.

Házipi globallasqan dunyada xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasiqlardı jolga qoymastan rawajlanıwǵa erisiwdiń ilajı joq. Jahande globallasıw dárejesi artıp barar eken, xalıqaralıq ekonomikalıq birlesiwdiń áhmiyeti de artıp bara beredi. Mámlekettek mámlekete tek gana tovarlar emes bálkim jumısshı kushi, kapital hám texnologiyalar aǵıp otiwi kusheyip barmaqta. Iri kompaniyalarǵa bir mámlekete aymaǵı tarlıq qılıp qalmaqta hám olar trans milliy korporacyalarǵa aylanbaqta.

Xalıqaralıq ekonomikalıq birge islewdi oz waqtında hám aqılǵa muwapiq jolga qoyıp alıw hár qanday mámlekete ushın eń kúshli zárúrlikke aylanıp qaldı.

Ózbekstanda da dúnnyadaǵı eń rawajlangan mámleketer menen eki tárepleme hám kóp tárepleme ekonomikalıq qatnasiqlardı bekkemlew boyınsha úlken isler amelge asırılmakta. Bul óz náwbetinde mámleketicizge ulken kólemdegi investiciyalar kirip keliwine, ulken zavod, fabrika hám iri imaratlar qurılısına imkaniyat jaratpaqta.

Ulıwma alganda, jáhán bazarları da mámlekettegi ishki bazarlar sıyaqlı hámme ushın ashıq báseki bazari bolıwı lazım. Lekin, ókinishlisi, ámelde jáhán bazarlarında awhal basqasha. Bazı mámleketer óz ishki bazarların, óz islep shıǵarıwshılların sırt el firmaları menen bolatuǵın básekiden qorǵaw maqsetinde, sırtqı sawda-satıqqa tosıq, sheklewlerdi engizedi. Bunday sawda tosıqlarına tómendegiler kiredi:

1. Táripler (bajıxana bajı) — mámlekete shegarasın kesip ótip atırǵanda alıp kirilip atırǵan tovar yaki xızmet ushın tóleniwi lazım bolǵan salıq tólemi. Bajıxana bajı import tovarları bahasınıń kóteriliwine alıp keledi. Mámlekete táripler járdeminde jergilikli islep shıǵarıwshıllardı qorǵaydı. Mámlekete bajıxana bajıdan byudjetti toltırıw ushın da paydalananadı.

2. Kvota — mámlekete ishki bazarına sırttan keltirilip atırǵan yaki onnan alıp shıǵıp ketip atırǵan tovar hám xızmetler kóleminde mámlekete tárepinen ornatılǵan joqarı shegara. Eger kvota qandayda bir tovar importına qoyılǵan bolsa, mámlekete onnan kóp usı tovardan alıp kiriw mümkin emes.

3. Sırtqı sawda licenziyası hám basqa tosıqlar — mámlekete arnawlı ruxsat — licenziyasız yaki ulıwma alıp kiriw hám alıp shıǵıp ketip qadaǵan etiletuǵın tovar hám xızmetler dizimin engiziw sıyaqlı tosıqlar. Máselen, Ullı Britaniyaǵa kómirdi eksport qılıw mümkin emes. Sırt el valyutaların erkin almastırıwdı sheklew menen sırt el firmalarınıń ishki bazargá kirip keliwin shekleydi.

Mámleket milliy islep shıgariwshılardı qollap-quwatlaw, jeńilletilgen qarız hám salıq jeńilliklerin berip, mámlekette islep shıgarılgan ónimlerdiń sırttan keltirilgen ónimlerden arzan bolıwin támiyinlewi mümkin. Mámleket tárepinen ornatılatuǵın bunday sheklewler hám is-ilájlar *protekcionizm* dep ataladı. Bunday siyasat, ekonomikanıń krizisten soń tiklenip atırǵan payıtlarında, waqtınhalıq májbúriy ilaj sıpatında qollanılıwı mümkin. Lekin, keyingi payıtlarda sırtqı sawdaǵa bir mámleket qoyǵan tosıqqa juwap retinde basqa mámleketter de qarsı ilájlardı qollaǵan jaǵdaylar tez-tez ushırasıp turıptı. Máselen, 2018-jılı AQSH polat islep shıgariwshı jergilikli kompaniyalardı qollap-quwatlaw maqsetinde, polat importınıń bajısın 25% belgiledi. Buǵan juwap retinde Rossiya jol qurlısi texnikası, neft-gaz úskeneleri hám artıq tola 25–40% bajı belgiledi. Sırtqı sawdanı erkinlestiriw degende oǵan qoyılgan sheklewlerdi jeńillestirip barıp, ulıwma alıp taslaw túsiniledi. Házırıgi payıttta respublikamız sırtqı sawdanı erkinlestiriw jolınan barmaqta.

Sırtqı sawdani sheklew boyınsha mámleketter ortasındaǵı “urıslar”dan hár eki tárep te utılatuǵını ayqın. Solay eken, mámleketter jáhán bazarın birgelikte, kelisilgen halda basqarıp turıwı maqsetke muwapiq boladı. Sol maqsette, 23 mámleket tárepinen 1947-jılı GATT — sawda hám tarifler haqqındaǵı bas kelisimge qol qoyıldı.

Bul kelisimge qosılǵan mámleketter óz ara teń sharayatlarda sawda qılıwǵa, import kvotaların biykar qılıwǵa, bajılardı kemeytiwge kelisip alındı.

Tarif (bajixana bajı) — mámleket shegarasın kesip ótip atırǵanda, alıp kirilip atırǵan tovar ushın tóleniwi lazım bolǵan salıq tölemi.

Kvota — mámlekette sırttan keltirilip atırǵan yaki sırtqa alıp shıgıp ketirilip atırǵan tovar hám xızmetler kólemine qoyılgan joqarı shegara.

Sırtqı sawda licenziyası — tovar hám xızmetlerdi mámlekette alıp kiriw yaki onnan alıp shıgıp ketiw ushın beriletuǵın arnawlı ruxsatnama.

Protekcionizm — mámleket tárepinen sırtqı sawdanı sheklewge qaratılǵan is-ilajlar.

Sırtqı sawdani erkinlestiriw — oǵan qoyılgan sheklewlerdi jeńilles-tilip, ulıwma alıp taslaw.

Házırde bul kelisiw 130 dan artıq mámleketter tárepinen imzalandı. Endigide bul kelisiw aǵzaları WTO — dúnya júzi sawda shólkemine

birlesken. XX ásirde xalıqara sawda-satıqtıń rawajlanıwı bir qatar mámlekетler ekonomikasın keskin ósiwine alıp keldi. Usı tiykarda Evropa mámlekетleri Evropa Awqamın düzdi. Házirde Evropa Awqamına kóphılık Evropa mámlekетleri aǵza bolıp, olar ortasındaǵı barlıq sawda tosıqlar alıp taslańgan. 2002-jıl yanvardan baslap, bul mámlekетlerde ulıwmalıq pul birligi — evro aylanısqa kiritildi. Qubla-Shıǵıs Aziya mámlekетler associaciyası (ACEAN) hám ekonomikalıq birge islesiw shólkemi bolıp, oǵan Indoneziya, Malaziya, Filippin, Singapur, Tailand hám Bruney mámlekетleri kireti.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Mámlekетler sırtqı sawdani ne sebepten sheklewge májbür boladı?
2. Sırtqı sawdani qanday usıllar menen sheklew mümkin?
3. Sırtqı sawdani sheklewge qaratılǵan hár bir is-ilajdıń unamlı hám unamsız táreplerin talqilań.
4. Sırtqı sawdani sheklewden kim ziyan hám kim payda kóredi?
5. Xalıqaralıq sawda shólkemleri qanday maqsette düziledi?
6. Qanday xalıqaralıq sawda shólkemlerin bilesiz?

Tapsırma

Shama menen bir túrdegi tovar bir mámlekette 1000 AQSH dollar, ekinshi mámlekette bolsa 800 AQSH dolları ózine túser bahası islep shıgarılsın.

1. Birinshi mámlekет hám ekinshi mámlekет ortasındaǵı erkin sawda-satıqtan: a) yeki mámlekет puxaraları, b) bir mámlekет hukimetи, d) ekinshi mámlekет islep shıgariw kompaniyaları, e) bir mámlekет islep shıgariw kompaniyalarınan qaysı biri kóbirek mapdar boladı? Nege?
2. Birinshi mámlekет húkimeti bul shárayatta sizińshe qanday shara ilajlardı kóriw lazım?
3. Oylap kóreyik birinshi mámlekет húkimeti ekinshi mámlekettiń hárbiq tovarına 300 AQSH dollar salıq belgiledi. Birinshi mámlekет bazarında qanday ózgerisler juz beriwi mümkin? Bul qarardan: a) birinshi mámlekет tutınıwshiları b) birinshi mámlekет húkimeti d) birinshi mámlekет islep shıgariw kompaniyaları e) ekinshi mámlekет islep shıgariw kompaniyalarınıń qaysı biri kobirek ziyan kóredi? Juwabińzdi tiykarlań.

28- TEMA

VALYUTA KURSÍ

SÍRT EL MÁMLEKETLERİ VALYUTALARÍNÍ KURSÍ

2019- jıl 18- iyun

Sırt el valyutasınıń atı	Satıp alıw, sumda	Satiw, sumda
1 AQSH dolları	8500	8560
1 YEVRO	9560	9740
1 inglez funt sterlingi	10740	10950
1 rossiya rubli	105	132

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

Aytayıq, isbilermen Evropa mámlekетleri boylap xızmet saparma atlantı. Álbette, oǵan sapar qárejetleri ushın sırt el valyutası — evro kerek boladı. Isbilermen Özbekstan sumın evroga almastırıw ushın Milliy banktiń valyuta almastırıw shaqapshalarınan birine kirdi hám diywalǵa ildirilgen, joqarıda súwretlengen kestege kózi tústi.

- Eger ol bir million sumdı: a) evroga; b) AQSH dollarına; d) inglez funt sterlingine almastırmaqshı bolsa, oǵan qansha sırt el valyutası beriledi?
- Eger ól sapardan qaytip kelip, 200 evronı sumǵa almastırmaqshı bolsa, oǵan bankte qansha sum beredi?

Hár bir mámlekет ishki bazارında sawda-satıqtı ámelge asırıw ushın qatnasqa óz pul birligin — milliy valyutasın shıgaradı. Mámlekет aymaǵında milliy valyutada sawda-satıq islenedi. Özbekstanǵa Germaniyadan ásbap-úskenelerdi satıp alıw ushın evro kerek. Germaniyaǵa Özbekstannan paxta talşıǵın satıp alıw ushın bolsa, ózbek sumı kerek boladı. Demek, xalıqaralıq bazarda sawda-satıqtı hár túrli mámlekетlerdiń valyutalarında alıp barıwǵa tuwrı keledi. Nátiyjede, bir mámlekет valyutasın ekinshi mámlekет valyutasına almastırıwǵa mútájlik tuwiladı.

Bir mámlekет pul birliginiń basqa mámlekет pul birligindegi nırqı, *valyutaniń almastırıw kursı* dep ataladı. Özbekstanda sırt el valyutasınıń almastırıw kursı onıń bir birligin satıp alıw ushın tólew lazım bolǵan sum muǵdarına teń boladı. Máselen, Özbekstanda 2014-jıl 17-martta AQSH dollarınıń satıp alıw kursı 2243 sumdı, evronıń kursı 3085 sumdı quraǵan. Ádette, bir mámlekет valyutasınıń kursı ekinshi mámlekет valyutasınıń kursı menen salıstırılıp atırǵanda bul valyutalardıń AQSH dollarına qatnasi kursınan da paydalanyladi.

Valyuta — mámlekетлердиń pul birlikleriniń ulıwmalasqan atı.

Bilesiz be?

Túrli mámlekетler pul birliklerin dўnya bўyinsha tán alingan belgiları bar. Olardan baziların keltiramiz:

£ — ingliz funt sterlingi; \$ — AQSH dolları; € — evro;

₽ — rossiya rubli   ¥ — yapon iyenasi;

Valyutaniń almastırıw kursı — bir mámlekет valyutasınıń basqa mámlekettiń pul birliginde kórsetilgen nırqi.

Konvertaciya — bir mámlekет valyutasın basqa mámlekетler valyutasına almastırıw imkaniyatı.

Eki mámlekет bir-biri menen import-eksport sawda-satiq baylanısların alıp barar eken, birinshi mámlekettiń ekinshi mámlekет valyutasına, ekinshi mámlekettiń birinshi mámlekет valyutasına talabi payda boladı. Bul bolsa hár bir mámlekет valyutasına salıstırǵanda, tap tovarlarǵa bolǵanınday, talap hám usınısti keltirip shıgaradı. Mámlekет valyutasınıń kursı oǵan bolǵan talap hám usınısqa qatnastan qáliplesedi. Mámleketten eksport etip atırǵan tovarlar kólemine qarap, mámlekет valyutasına bolǵan talap qáliplesedi. Mámleketten kóp tovar eksport qılınsa, mámlekет valyutasına bolǵan talap sonsha artadı. Mámlekет valyutasınıń usınısı bolsa sol mámlekettiń basqa mámleketten satıp almaqshı bolǵan import tovarlarının kóleminen kelip shıgip qáliplesedi. Mámlekет ushın qansha kóp import tovarları kerek bolsa, mámlekет valutasınıń usınısı hám sonsha kóp boladı.

Bilesiz be?

Ózbekstan Respublikasında shet el valyutalarınıń sumǵa qarata kursın Ózbekstan Respublikası Oraylıq bankı belgilep beredı. Isbilermenlik bankı bolda Oraylıq bank belgilegen kurstan kelip shıgip fizikalıq yakı yurıdıkaliq shaxslardan valutani satıp alıw hám satıw kursın belgileydi. Sonıń ushın hám túrli isbilermen banklerdegi valyutanı satıp alıw yakı satıw kursları parıqlanıwı mümkin. Máselen, 2019-jıl 18-iyun kúni Turonbank 1 AQSh dolların 8530 sumdan satıp alıp, 8570 sumdan satsa, Mikrokreditbank 8480 sumdan satıp alıp, 8530 sumdan satqan.

Valyuta kursınıń ózgeriwine, ádette, oǵan bolǵan talap hám usınıstiń ózgeriwi sebep boladı. Eger, Rossiyanıń Ózbekstan tovarlarına bolǵan talabi Ózbekstannıń Rossiya tovarlarına bolǵan talabınan kemeyse, Rossiya rubliniń Ózbekstan sumına salıstırǵanda kursı kóteriledi. Yaǵníy,

bir rubl aldın 100 sum turǵan bolsa, endi 102 sum boladı. Kerisinshe bolsa, rubldiń kursı túsedı. Arasında, mámlekет sırtqı sawdanı tártipke salıw, mámlekettiń ishki bazarın qorǵaw maqsetinde, valyuta kurslarıń rásmiy türde kóteriwi yaki kemeyttiriwi de múmkin. Buǵan aylanıstaǵı milliy valyutaniń kóbirek shıǵarıw yaki kemeytiw arqalı da erisiw múmkin. Máselen, aylanısqı kóp muǵdarda milliy valyuta shıǵarılsa, onıń sırt el valyutasına salıstırǵandaǵı kólemi kóbeyip, milliy valyuta kursı túsedı. Sırt el valyutasınıń kursı bolsa kóteriledi. Arasında mámlekет milliy valyutasi kursın kóteriw maqsetinde, oraylıq bank qorındaǵı sırt el valyutasınan kóp muǵdarda ishki bazarǵa shıǵaradı. Bul jaǵdayda, bazarda bir birlik milliy valyutaǵa sáykes kelgen sırt el valyutasınıń muǵdari asadı, yaǵníy sırt el valyutasınıń kursı túsedı. Demek, tap tovarlar sıyaqlı bazarda sırt el valyutasi kóbeyse, onıń nırqı — yaǵníy kursı túser eken. Mámlekет milliy valyutasınıń kursı mámlekет ekonomikasınıń aynası esaplanadı. Onıń bir tegis, áste-aqırın ózgeriwi mámlekет ekonomikasınıń jedel rawajlanıp atırǵanınan derek beredi.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRIŃ!

1. Valyuta bazarına ne sebepten talap tuwıladi?
2. Valyutaniń almastırıw kursı ne hám ol qanday faktorlar tásirinde qáliplesedi?
3. Milliy valyutaniń kursı asatuǵın hám kemeyetuǵın jaǵdaylarǵa eki misaldan keltiriń.
4. Milliy valyutaniń almastırıw kursın mámlekет qanday jollar menen basqarıwı múmkin?
5. Milliy valyutaniń almastırıw kursına mámlekettegi inflacyja qanday tásir kórsetedi?
6. Sırt el valyutasi kursınıń ózgeriwi import hám eksport kólemine qanday tásir etedi?
7. Tómendegi berilgen faktorlar tásirinde milliy valyutamızdıń kursı galay ózgeredi?
  - a) Özbekstanda turizm rawajlanıp ketti;
  - b) aylıqlar kóbeytildi;
  - d) sırt el valyutasındaǵı amanatlar ushın beriletuǵın bank procent stavkaları asırıldı;
  - e) isbilermenlerge jeńilletilgen kreditler beriw kólemi astı;
  - f) sırt ellerde islep atırǵan ózbek qánigeleriniń sanı astı.
8. Eger AQSH dollarınıń sumǵa qaraǵanda kursı ósse, mámleketimiz ushın eksport qılıw jaqsıma yamasa import qılıw jaqsı ma? Juwabińzdi tiykarlań.

9. Kóz aldımızǵa keltireyik, keshe Amerika bankı 14 mln. evronı 16 mln. dollarǵa, búgin bolsa 20 mln. dollardı 18 mln. evroǵa almastırıdı. Bunıń nátijeside, dollardıń evroǵa qaraǵanda kursı búgingi keshegisine qaraǵanda asadıma yamasa kemeydimi? Qanshaǵa deyin?
10. Kriptovalyuta degenimiz ne? Bitkoin-she?

Bilesiz be?

Sońǵı jıllarda bitkoin ataması tez-tez qulaqqı shalınatugıń bolıp qaldı. Bitkoinniń kursı, yaǵníy hár qıylı valyutalardaǵı (áserese, AQSH dollarındaǵı) kursınıń sońǵı jıllardaǵı ózgeriwin pútin dúnnya kórip túrde desekte, qáte bolmaydı. Bitkoin — bul kriptovaluta dep atalıwshı ózina tán valyutanıń bir túri. Endi, kriptovalyuta ózi ne? Bul ápiwayı etip aytqanda, nomreli pul. Óz áhmiyetine kóre kriptovalyuta Internet arqalı túrli kompyuterlerge arnawlı usıl hám qagyidalar tiykarında bólístirilgen maǵlıwmatlar blogı (toplami) esaplanadı.

Kriptovalyutanıń dúnyanıń basqa valyutaları menen tiykarǵı uqsasligin onıń islew iskerlige esaplanadı. Ol arqalı satıp alıw, satıw, saqlaw hám ótkeriw mümkin. Tek ǵana internet tarmaqı arqalı.

Kriptovalyutani qániygeler jaqında ǵana — bir neshe jıl aldın aylap tapqan hám ol ele turmısımızda óziniń anıq ornın iyelep algan joq.

Házirgi waqıtta dúnypadı kriptovalyutanıń júzlegen túrleri bar bolıp, olardan eń dáslepkisı hám eń tanıqlısı bitkoin esaplanadı. Bitkoin 2009-jılda oylap tabılıwına qaramastan, ótken on jıl ishinde óz qunın bir neshe márte asırıwǵa hám túsiriwge úlgerdi. Yaǵníy onıń terbeliwsheńlik qásiyeti júdá hám joqarı.

Bitkoindan tısqarı jáne tómendegi kriptovalyutalar atların keltirsek boladi: Efirium, Ripl, Yota, Laytkoin, Neo, Nem, Dash hám basqalar.

Bunu este saqlań!

- Xalıqaralıq sawda bir mámleket pul birligin ekinshi mámleket pul birligine almastırıwdı talap etedi.
- Valyuta kursınıń ózgeriwi xalıqaralıq sawdaǵa hám mámleketler ekonomikasına kúshli tásir kórsetedi.
  - Kriptovalyuta bul — nomerli texnologiyalarǵa tiykarlangan pul bolıp, ol internet tarmaqı arqalı aylanısqa kiritiledi.

29- TEMA JÁHÁN EKONOMIKASÍNÍ MASHQALALARÍ

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Jáne qanday dýnya ekonomikasınıń mashqalaların bilesiz?
2. Bul mashqalalardıń kelip shıǵıw sebeplerin aniqlań?
3. Bul mashqalalardıń mámleketimiz ekonomikasına, pútkil dýnya ekonomikasına qanday tásiri bar?

Sonday ekonomikalıq mashqalalar bar, olar hámme mámleketlerge tiyisli. Jer júzinde tıňıshlıqtı saqlaw adamzataldoında turǵan eń áhmiyetli mashqalalardıń biri. Bir qaraǵanda siyasiy máseledey bolıp kóringen bul mashqala tikkeley ekonomika menen de baylanıshı. Hár qanday urıs ekonomikalıq rawajlanıwın bolsa onlap jıllar arqaǵa taslaydı. Házır, Jer júzinde hár kúni milliardlap dollar qarjı áskeriy maqsetler ushın sarplanbaqta. Tap usı kúnlerde bolsa dýnyanıń túrli müyeshlerinde hár segiz adamnan biri ash-jalańash kún keshirmekte. Adamzat insapqa kelip, áskeriy qárejetlerdi tıňıshlıq jolına isletse, bunnan hámme mápdar bolıwı múmkinligine hesh kim gúmanlanbasa kerek. Lekin, mashqalanıń sheshimi bunshelli ańsat emes. Bul máselede áskeriy qárejetlerge júdá

kem qarjı sarlap, ekonomikalıq rawajlanıwda aldińǵı orınlargá shıgıp alǵan Yaponiya, Shvetciya, Norvegiya sıyaqlı mámleketler jolınan bariw jalǵız sheshim esaplanadı.

Alımlardıń pikirinshe, insanıyattıń ekonomikalıq xızmetleri nátiyjesinde qorshaǵan ortalıqtıń hádden tis pataslanıwı, hár qanday urıstan da jamanıraq aqibetke alip keliwi mümkin. Hawa hám suwdıń pataslanıwı, topıraq quramınıń ózgeriwi nátiyjesinde úlken jer maydanlarıniń paydalaniwǵa jaramsızlanıp bariwı, aqır-aqibetinde insannıń tirishiligin de qáwip astına qoyıwı mümkin. Tábiyat, onıń tek 1 procent bólegine insan tárepinen ziyan jetkizilgende ǵana ózin-ózi emlep, tikley alıwı mümkin. Lekin, házirden-aq insan tábiyatqa 10 márte kóp azar bermekte.

Átirap-ortalıqtı qorǵaw boyınsha eń iri xalıqaralıq huqıqıy hújjet bul — Birlesken Milletler Shólkemi baslaması menen qabil qılınǵan klimiti ózgeriwine qarsı Parij kelisiwi. Kelisiw 2015-jılda dúzilgen bolıp, onı 175 mámleket imzalaǵan. Kelisiwdıń tiykarǵa maqseti bul — global klimittı isitiwi industriyalastırıwına shekem bolǵan dáwirdegige qarata 1,5—2 C shegarasında uslap turıw. Sebebi, alımlardıń pikirinshe, klimit onnan kóbirek kóteriliwi planetamızdıń ekologiyası ushın qaytarılmış ziyanǵa alıp keler eken.

Jer júzinde tábiyyiy resurslar muǵdarı sheklengen, olar oǵada tegis emes bólistirilgenligi belgili. Nátiyjede, million jıllar dawamında toplanǵan jer astı baylıqları insanıyattıń XX—XXI ásirdegi 200 jıllıq ekonomikalıq xızmeti sebepli tawsiliwi mümkin. Tiykarǵı energiya derekleri bolıp esaplangan neft, gaz hám kómır qorları XXI ásirde-aq tawsılıwı shamalanbaqta. Eger XXI ásirde basqa energiya derekleri ashıłmasa, insanıyat awır ekonomikalıq qıtshılıqqa dus keliwi mümkin.

Rawajlanǵan mámleketler sıyaqlı mámleketimizde hám turaqlı energiya dereklerinen paydalaniw boyınsha aktiv ámeliy jumıslar hám ilimiý tekseriwler alıp barılıp atırǵannıń sebebi hám mine usi esaplanadı. Tiykarınan, quyash, samal energiyalarınan paydalanatuǵın elektrostanciyalar qurılışları alıp barılıp atırǵanlıǵı, atom elektrostanciyası qurılısunıń tırnaǵı qoyılǵanlıǵı keleshekte turaqlı energiyanıń áhmiyetin asırıw itibarǵa alınıp atırǵannan derek beredi.

Dúnya boyınsha hár jılı jaratılıp atırǵan ekonomikalıq baylıq, materiallıq baylıqlardıń 85 procenti Jer júzi xalqınıń 17 procenti jasap atırǵan 25 mámleket xalqı tárepinen paydalanılmaqta. Mámleketlerdiń ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi ortasındaǵı parq kún sayın úlkeyip barmaqta. Bay mámleketler jáne bayıp, kámbaǵal mámleketler bolsa

hádden tis kámbağallasıp barmaqta. Bul jaǵday jáhán ekonomikasınıń globallasıwı natiyjesinde jánede artıp barmaqta. Dúnya júdá bay hám kámbağal mámleketlerden quralǵan eki polyasqa ayırılıp barmaqta. Bul óz náwbetinde, keleshekte dúnya kólemindegi sociallıq kelispewshilikti, siyasiy hám ekonomikalıq qıtshılıqtı keltirip shıǵarıwı mûmkin.

Aziq-awqat jetispewshilik mashqalası házirge shekem dúnyada eń qıyın mashqala bolıp qalmaqta. Tilekke qarsı, asharshılıq — bul keshegi kún emes, búgingi kúnniń dawami esaplanadı. Biziń kúnlerimizde hám Afrikada, Aziya hám Latin Amerikasınıń ayırım aymaqlarında adamlardıń asharshılıqtan ólip ketiw halatlari dizimge alınıp barmaqta. Búgingi kúnde 1 milliardqa jaqın adam toyıp awqat jew imkaniyatına iye emes. Dúnya júzlik den sawlıqtı saqlaw shólkeminiń maǵlıwmatına kóre, balalar óliminiń 54% ne toyıp awqatlanbaw sebep esaplanadı. Asharshılıqtıń tiykargı sebebi qárejet jetispewshiligi. Biraq bul birden bir sebep emes. Sonday-aq, medicinalıq shárayatlar, qurǵaqshılıq, qum basıwı, áskeriy mashqalalar hám asharshılıqtı keltirip shıǵaradı.

Joqarıda sanalǵan dúnya júzindegi ekonomikalıq mashqalalardı barlıq mámleketler birlesip, dúnya júzlik ekonomikasın aqılǵa muwapiq say basqarǵan táǵdirde sheshiw mûmkin.

Bilesiz be?

Inglis ruwxanıyı Robert Maltus óziniń jáhán ekonomikasınıń rawajlanıwı haqqındaǵı qara boljawları menen dúnyaǵa tanılǵan. Onıń pikirinshe, Jer júzi xalqınıń geometriyalıq, aziq-awqat jetistiriwi bolsa arifmetikalıq progressiya tárizinde ósedı. Geometriyalıq progressiya arifmetikalıq progressiyaǵa qaraǵanda, bir qansha tez óskenligi ushın, adamzat ne islemesin, báribir ashlıq bálesine giripdar boladı. Bul pikirden kelip shıǵıp, Maltus dúnya boyıńsha ólim dárejesiniń kóteriliwine alıp keletugın faktorlardı, urıs hám epidemiyalardı insannıń keleshegin támiyinlewshi unamlı faktorlar dep bahalaǵan.

Asharshılıq mashqalası, álbette, xalıq dáramatları pásligi, yaǵníy jetispewshilik mashqalası menen tuwrıdan-tuwrı baylanıslı. Búgingi kúnde dúnyada 1,2 milliardtan artıq adam bir kúnde 1 AQSH dollarıdan kem pulǵa turmıs keshiredi. Mine usı kórsetkish boyıńsha BMSH maǵlıwmatına kóre, kámbağallıq eń joqarı bolǵan mámleketler — bul Madagaskar, Sierra-Leone, Mozambik, Oraylıq Afrika Respublikası hám Zambiya sıyaqlı Afrika mámleketleri esaplanadı. Biraq mámleketlerdiń

kámbaǵallıq dárejesin esapqa alıw boyınsha milliy bağdarlar hám bar, bul bağdarlarǵa kóre, eń rawajlanǵan mámlekетlerde hám kámbaǵallıq mashqalası barday seziledi. Máselen, AQSH jaqın jıllarǵa shekem 46 milliondan artıq xalıqı kámbaǵal dep esaplanǵan. Bul bolsa xalıqtıń 15 % den artıq bólimin qurayıdı. Biraq AQSHtıń xalqın esapqa alıw byurosı tórt adamnan artıq shańaraqtıń jilliq dáramattı 22314 AQSH dollarıdan kem bolsa, bunday shańaraqtı kámbaǵal shańaraq dep esaplaydı.

Bul kámbaǵallıq dárejesin belgilewshi kórsetkishler ortashalıǵıń kórsetti. Yaǵníy ayırım rawajlanǵan mámlekетlerde kámbaǵal esaplanǵan xalıq qatlamı, rawajlanıp atırǵan mámlekетler xalıqnıń bay dep esaplap atırǵan qatlamlarıdan kóre kóbirek dáramat esabına kún keshiredi. Bul dúnyanıń jáne bir global mashqalası — dáramatlardıń tuwrı emes bólistiriw mashqalası menen baylanıslı.

Dúnya júzi ekonomikası bazar ekonomikasınıń shárayatında túrli tosqınlıqlarǵa duslasıp turadı. Bul halat bazar ekonomikasınıń bul hár qıylı illetlerdiń aldın alıwǵa jaramsızlıǵınnan kelip shıǵadı. Bazar ekonomikasınıń bul nuqsanı aqıbetinde waqtı-waqtı menen túrli mámlekетlerde hár qıylı krizisler bolıp dúnya kólemine kóshse, jáhán búlgınhılıgi júz beredı. Jáhán búlgınhılıgine 2008-jılda baslanǵan finanslıq-ekonomikalıq krizisti mísal etip keltiriw mûmkin. Bul haqqında biz keyingi temada ayriqsha toqtaymız.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRÍN!

1. Jer júzinde tıńıshlıqtı saqlawdıń áhmiyeti haqqında sózlep beriń.
2. Ekonomika hám ekologiya arasındaǵı qarama-qarsılıq qalay kelip shıqqan?
3. Azıq-awqat qıtshılıǵı mashqalasın qalay sheshiw mûmkin?
5. Energiya qıtshılıǵı mashqalasın qalay sheshiw mûmkin?
6. Ekonomikanıń túrli mámlekетlerdegi rawajlanıwıniń natuwrılıǵı qanday aqıbetlerge alıp keliwi mûmkin?
7. Jáhán ekonomikasınıń globalassisıwı hám onıń mashqalaları haqqında ne bilesiz?

Buni este saqlan!

- Jáhán ekonomikasınıń bargan sayın rawajlanıp barıwı insanıyat aldańa kópgána mashqalalardı qoymaqta.
- Bul mashqalalardı dúnya jámiyetshılıgi birlesip sheshpese, keleshekte insanıyat awır ekonomikalıq jetispewshilikke tuwra keliwi mûmkin.

30- TEMA

JÁHÁN FINANSLÍQ - EKONOMIKALÍQ KRİZİSİ

2004—2007-jıllarda dýnya júzi sawdasınıń ósiwi ortasha tezliklerde 8,47 % ke teń bolǵan edi. 2008-jılda bul tezlik 2,95 %ti quradı. 2009-jılda bolsa dýnya júzi sawdası birden 11,89 % ke paseydi. 2009-jılı dýnya júzi jalpi ishki ónimdi hám ekinshi jáhán urısından keyingi jıllarda birinshi márte 2,3 % ke páseydi. 2009-jıl fevralda inflacyja dárejesi rekord kórsetkishke jetti. Bunıń aqıbetinde valyutalarǵa isenim joǵaldı hám neft, altın sıyaqlı tovarlar nırqı keskin kóterilip ketti.

JEDELLESTIRIWSHI SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Siziń pikirińizshe, jáhán sawdasınıń keskin kemeyowi menen jáhán JIÓ niń páseyiwi ortasında qanday baylanıs bar?
2. Sol 2009-jılda dýnya júzlık JIÓ kemeygen, Ózbekstanda bolsa JIÓniń 8% ke asqanlıǵı daǵazalandı. Dýnya júzi ekonomikası menen Ózbekstan ekonomikası ortasında bul dárejede keskin parıq boliwınıń sebebi nede dep oylaysız?
3. Dýnya júzi sawdasınıń páseyiwi hár bir ayriqsha alıńǵan mámleket ishki bazarına qanday tásir qlıwı mümkin? Bul jaǵday mámleket ekonomikası ushın qanday mashqalalar keltirip shıgariwı mümkin? Sorawlarǵa juwap izlep atırǵanıńızda bázi bir mámleketlerdiń ishki bazari global bazarǵa — jáhán bazarına baylanısqanlıǵın itibarǵa alıń.
4. Jáhán JIÓ keskin páseyiwi neden derek beredi? Bul páseyiw ayriqsha alıńǵan mámleketler JIÓ kóleminde qanday sáwlelenedi?
5. Neft, altın sıyaqlı tovarlardıń nırqı asıwı menen jáhán bazarındaǵı páseyiw jaǵdayı ortasında qanday baylanıs bolıwı mümkin?

Jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi AQSH ipotekalıq kreditlew sistemasynda 2008-jılı kelip shıqqan qıtshılıqtan baslandı. AQSH bankleriniń bir neshe jıllar dawamında pul menen támiyinlenbegen ipoteka kreditlerin beriwi aqıbetinde kreditke berilgen pullar bankke qaytıp kelmegeň. Natiyjede, bul banklerdiń tólew qábiliyeti tómenlep, bankrot dárejesine kelip qaldı. Óndirislik kárxanaları bankten kredit almaǵanlıǵı sebepli, óz islep shıgariw kólemlerin kemeytiwge májbur boldı. Bul óz náwbetinde, jumissızlardıń sanı kóbeyiwine alıp keldi. Bunday qıtshılıq mámleket kólemine kóterildi hám AQSH ekonomikası menen úzliksiz

baylanışlı bolğan dûnyanıń bir qatar mameleketlerinde óz tásirin kórsedi. Aqır-áqibetinde, jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi júzege keldi.

2008-jilda baslangan jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizis kólemi boyınsha tek 1930-jıllarda júz bergen Ullı depressiya menen gana salıstırıw mûmkin. Bul retki jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi 2013-jılga shekem dawam etti hám tariyxtagi eń dawamlı krezi boldı. Bul krezi hár bir ayriqsha alingan mameleket ekonomikası hám dûnya júzlik ekonomikası ushın júdá ayanıshlı aqibetlerge alıp keledi.

Tariyxqa názer

Bazar ekonomikasınıń eki júz jıldan aslamıraq tariyxı dawamında, XIX ásirde-aq kóplegen rawajlanğan mameleketler ekonomikalıq kriziske dus kelgen. Bunday jaǵdaylarda tek gana bir neshe ayriqsha alingan tovarlar bazarlarında emes, al pútkil mameleket kóleminde ekonomikalıq iskerliktiń paseyiwi baqlanğan. Mísal ushın, XX ásirdiń 30-jıllarında AQSH ta «Ullı dipressiya» dep atalǵan ekonomikalıq krizis dawirinde JMÓ kólemi 31% ke túskен, tovarlar nırqları 40% ke asqan, jumissızlıq dárejesi 8 márte asip, miynetke jaramlı xalıqtıń 25% in qamtıp algan. Bul krizisten AQSH XX ásirdiń 40-jıllarında ekinshi jáhán urısı waqtında awqamlas mameleketlerge qural-jaraq jetkerip beriw arqalı shıǵıp ketti.

Jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisi nátiyjesinde 2008—2009-jıllarda AQSH, Kanada, Evropa Awqamı, Yaponiya, Ukraina hám basqa bir qatar mameleketlerde oǵada ashinarlı jaǵday júzege keldi. Bul mameleketlerde kóplep kompaniyalar, kárstanalar hám firmalar bankrot boldı. 2008-jıl nátiyjesine kóre, AQSH JIÓ kólemi 3,8% ke páseydi, jumissızlıq sanı bolsa 2,2 mln. adamnan asıp ketti. Yaponiyada bolsa JIO kólemi 3,1 % ke páseydi, jumissızlıq dárejesi bolsa 4,4 % ke jetken. Evropa awqamına aǵza bolğan mameleketlerde sanaat islep shıǵarıw 12% ke túsip ketti.

Özbekstan ekonomikasınıń jáhán global ekonomikasına jeterli dárejede integraciyalaspaganlıǵı hám bunda úlken áhmiyetke iye boldı. Yaǵníy mameleket ekonomikası sol dáwirde bir qatar “jabıq” ekonomikalar qatarına kiretuǵın edi. Mameleketimizde shet el investiciyaları kólemi júdá hám kishi, Özbekstan jáhán finans bazarında jeterli iskerlik júritpeytuǵın, valyutaniń erkin konvertaciyası jolǵa qoyılmaǵan, milliy valyutamız xalıqara valyuta bazarında belseendi qatnasiwshıllar qatarında emes edi. Bulardıń hámmesi mameleketimiz ekonomikasınıń global bazarında finanslıq-ekonomikalıq krezişinen bir qansha shette qalıwinıń sebepleri boldı.

Álbette, jáhán finanslıq-ekonomikalıq krizisiniń tásiri Ózbekstandı da shetlep ótpedi, sebebi, respublikamız xalıqaralıq birge islesiwdiń hám jáhán finanslıq-ekonomikalıq bazarınıń ajıralmas quramlı bólegi esaplanadı.

Jáhán bazarında talaptıń paseyip barıwı aqıbetinde Ózbekstan eksport qılatuǵın qımbat bahali hám reńli metallar, paxta, uran, neft ónimleri, mineral tóginler hám basqa ónimlerdiń nırqi túsip ketti. Bul bolsa óz nawbetinde, kárخanalar paydasınıń kemeyiwine alıp keldi. Islep shıgariw páseyiwine, aqır-aqıbetinde, makroekonomikalıq kórsetkishlerimizdiń ósiwine unamsız tásir kórsete basladı.

Mámlekетimizde sońǵı jıllarda keń kólemlı ekonomikalıq tarawlar ámelge asırılıwı nátiyjesinde ekonomikamız jáhán ekonomikasına belseň rawishte integraciya qılınır basladı. Elimizde túrli mámlekетlerden iri kompaniyalar óz kapitalı menen kırıp kele basladı. Shet el investicyaların ózine tartıwı nátiyjesinde mámlekетimiz ekonomikası jekkeleniw, ayrıqshalanıw ataǵın joǵaltpaqtı. Elimizde islep shıgarılıp atırǵan ónimler bargan sayın jáhán bazarında tutınıwshı bolıp, Ózbekstan brendi dýnya mámlekетlerine tanılıp barmaqta. Xalıqara finans bazarında hım keyingi jıllarda Ózbekstan sezilerli pitimlerdi ámelge asırımaqta. Zamangóy texnologiyalar menen úskenelengen, axborat-kommunikaciya texnologiyaların óz iskerliginde keń kólemde jariyalap atırǵan milliy bazar infrastukturalar xalıqaralıq bazar infrastukturalar menen úylesip barmaqta.

Aytılǵanlardıń hámmesi, álbette, Ózbekstan ekonomikasınıń jedellik penen rawajlanıwı ushın zamin bolıp xızmet qıladı. Biraq sonıń menen bir qatarda milliy ekonomikamızdıń global ekonomika menen úzliksiz hám baylanıslılığı keleshekte jáhán ekonomikasında hár túrli krezişler júz beretuǵın bolsa, buniń mámlekетimiz ekonomikasına ayrıqsha tásir etiw qáwpiń keskin asıradı. Sonıń ushın hám jańa shárayat respublikamız ekonomikası aldına júz beriwi múmkin bolǵan krizisler paytında qorǵawǵa tayar bolıw talabın qoyıp atır.

Elimizde ekonomika tarawında alıp barılıp atırǵan qatar sistemali jumislardıń maznun-mánisi hám sonnan ibarat. Yaǵníy, mámlekетimiz ekonomikasınıń jáhán bazarındaǵı básekilesiwin, onıń terbelisleri hám krezişlerine shıdamlılıǵıń asırıw sońǵı jıllardaǵı keskin ekonomikalıq tarawlardıń maqsetlerinen biri.

Sońǵı jıllarda ámelge asırılıp atırǵan reformalar nátiyjesinde tómendegi qásiyetlerge iye bolǵan milliy ekonomikamız jaratılmaqta:

- Innovacyalardı tártiplestırıwshı hám olardı usınıs etiwshı;
- Xalıqara miynet bólistiriwinde óz ornına iye.

Bunda ekonomikanıń tómendegi ústinliklerine tayarlanadı:

- jeke mülktiń qorǵalıwı;
- isbilermenliktiń joqarı dárejede júritiliwine tiykarlar bar;
- joqarı dárejedegi báseke ortalığınıń payda bolıwı;
- ekonomikalasıw hám kólem ónimdarlıgınan paydalaniw;
- Finans resurslariniń jeterliligi.

Joqarı dárejede rawajlanǵan ekonomikanı shólkemlestırıw ushın mámleketimizde tómendegi sistemalı reformalar ámelge asırıılmaqta:

- pul aylanısı hám valyuta qatnasiqların jaqsılaw;
- salıq reformaları;
- bank reformaları;
- sırtqı sawdanı jaqsılaw;
- hákimshilik reformalar.

BILIMIŃZDI SÍNAP KÓRİN!

1. Jáchán finanslıq-ekonomikalıq krizisiniń payda bolıwinıń sebepleri nede?
2. Ne sebepten usı krizis dўnya boyınsa global mashqalaǵa aylandı?
3. Jáchán finanslıq-ekonomikalıq krizisiniń unamsız táreplerin sanap beriń.
4. Jáchán finanslıq-ekonomikalıq krizisiniń jurtımız ekonomikasına tásiri qanday?
5. Mámleketimizde krizistiń aldın alıw hám saplastırıw ushın qanday is-ilájlar islep shıǵılıp atır?
6. Mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan ekonomikalıq reformalardı ámelge asırǵanda júz beriwı múmkin bolǵan global finanslıq-ekonomikalıq krezslerden qorǵalıw máselesi qalay sheshılmekte?

Bunı este saqlań!

- Bazar ekonomikası shárayatında mámleketler ekonomikasında waqtı-waqtı menen krizis juzege kelip turadı.
- Bunday teńlik kólemi keńeyiwi hám basqa mámleketlerge tarqalıwı dўnya júzi finanslıq-ekonomikalıq krezsine alıp keliwı múmkin.
- Ózbekstan ekonomikasın finanslıq-ekonomikalıq krizislerden qorǵaw sońǵı jıllarda ámelge asırıp atırǵan ekonomikalıq reformalar tiykarında itibarǵa alınıwı lazıim bolǵan eń tiykarǵı máseellerden biri.

VI BAPTÍ TÁKIRARLAW USHÍN SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

A. SORAWLAR

1. Respublikamızdını eksport hám import mümkinshiliği haqqında ne bilesiz?
2. Xalıqaralıq sawdağı qanday kózqaraslar bar?
3. Sırtqı sawdanı sheklew usılları hám olardıń aqibetlerin túsındırıp beriń.
4. Xalıqaralıq sawda shólkemleriniń wazıypaları neden ibarat?
5. Valyuta bazarınıń mánisin túsındırıń.
6. Valyuta almastırıw kursınıń ózgeriwine ne sebep bolıwı mümkin?
7. Jähán ekonomikası mashqalalarınıń qanday jaǵımsız aqibetleri bar?
8. Qalay etip jähán ekonomikası mashqalalarınıń aldın alıw mümkin?
9. Jähán finanslıq-ekonomikalıq krizisine neler sebeb boldı?

B. TAPSÍRMALAR

Hár bir atamaǵa mas talqılawdı tabıń.

ATAMALAR:

1. Sırtqı sawda kólemi.	3. Eksport.	5. Kvota.
2. Tarif (bajıxana bajı).	4. Import.	6. Valyuta kursı.

TALQÍLAWLAR:

- a) sırt ellerden satıp alıngan tovar hám xızmetler;
- b) mámleket shegarasınan ótip atırǵanda alıp kiyatırǵan tovar ushın tólew lazım bolǵan salıq tólemi;
- d) mámleketke shetten alıp kelingen yaki sırtqa alıp shıǵılǵan tovar hám xızmetler kólemine ornatılǵan joqarı shegara;
- f) mámlekettiń import hám eksportın shólkemlestiriwshi tovar hám xızmetlerdiń ulıwma qunı;
- g) bir mámleket valyutası basqa mámleket valyutasındaǵı baha;
- h) mámlekette islep shıǵarılǵan hám sırt el mámleketlerine satılǵan tovar hám xızmetler.

D. 133- bet V bap titulındaǵı súwret boyınsha

Súwretlerdiń qaysıları baptaǵı qaysı temaǵa tiyislı ekenligin aytıń. Usı súwretler tiykarında temalardıń mazmunın sóylep beriń.

E. TESTLER

- 1. Import bajı ósse, ...**
A) mámlekет byudjetiniń dáramatın kemeyedi;
B) jergilikli tovarlar sapasın asıradı;
D) import kólemin asıradı;
E) import kólemin kemeyedi.
- 2. Import kvotası ...**
A) tovarlar eksportın asıradı;
B) tovarlar importın asıradı;
D) import kólemine qoyılǵan joqarı shegara;
E) import kólemine qoyılǵan tómengi shegara.
- 3. Mámlekettiń import kólemi 350 million dolları, eksport kólemi bolsa 400 million dolları quradı. Bul jaǵdayda ...**
A) sırtqı sawda balansı teris;   B) sırt el valyutasi kemeyedi;
D) sırtqı sawda balansı oń;   E) sırtqı qarız kóbeyedi.
- 4. Sırtqı sawdaǵa qoyılǵan tosqınlıqtan kim kóbirek zıyan kóredi?**
A) Mámlekет;   B) Jergilikli islep shıǵarıwshılar;
D) Sırt el islep shıǵarıwshıları;   E) Sırt el islep shıǵarıwshılar.
- 5. Mámlekettiń qaysı is-ilajları sırtqı sawdanı sheklewge qaratılmagań?**
A) Import bajınıń ornatılıwi;
B) Import kvotasınıń belgileniwi;
D) Sırtqı sawda licenziyalarınıń engiziliwi;
E) Mámlekет ishinde islep shıǵarıwdı xoshemetlew.
- 6. Qaysı jaǵdayda milliy valyutamız kursı asadı?**
A) Aylıqlar kóbeyse;
B) Sırt elge sayaxat qılıwshılar sanı ósse;
D) Sırt elde isleytuǵın watanlaslarımız sanı assa;
E) Isbilermenlerge jeńilettilgen kreditler beriw kóbeyse.
- 7. Sırtqı sawda kólemin ne menen aniqlaydı?**
A) Import;   B) Eksport;
D) Import hám eksport jıyındısı;   E) Import hám eksport parqı.
- 8. Tómendegilerdiń qaysı biri ekonomikalıq birge islesiw shólkemi bolıp esaplanadı?**
A) Evropa Awqamı;   B) WTO;
D) ACEAN;   E) Hámmesi tuwrı.

9-KLASSQA ÓTILGEN TÁKRARLAW USHÍN TEST TAPSÍRMALAR

1. Isbilermenlik .... xızmeti.

- A) bazar ekonomikasına sáykes;
- B) aralas ekonomika shárayatında bola almaytuğın;
- C) isbilermenlik ushın zárür biraq mámlekет ushın áhmiyetli bolmaǵan;
- E) islep shıǵarıwshıǵa sáykes bolǵan.

2. Isbilermenlik ... baslańgan.

- A) esap kitaptan; B) biznes dárejeden;
- D) biznes ideya, biznes rejeden; E) banktan kredit aliwdan.

3. Tómendegi isbilermenlik xızmeti túrlerine kiredi:

- A) mámlekет finans shólkemler xızmeti, kommericiyalıq qamsızlanǵırıw;
- B) islep shıǵarıw, kommericiya, finans isbilermenlik, qamsızlandırıw;
- D) kommericiya, islep shıǵarıw, áskeriy, qamsızlandırıw;
- E) qamsızlandırıw bahasın talabalıq islep shıǵarıw kommericiya.

4. Tovardı islep shıǵarıw bahası 500 sum bolıp tutınıwshıǵa jetkenshe eki ret kótere hám bir ret usaqlap satıw. Sawda fermasına ótti. Eger hárbir alıp satıwshı tovardıń alıw bahasına 20% ústeme haqı qoyılsa tovardıń aqırı usaqlap satıw bahası neshe sumdı quraydı?

- A) 864 sum; B) 800 sum;
- D) 1036 sum; E) 720 sum.

5. Tovardıń ózine túser bahası ne?

- A) Usaqlap satıw sawda dúkanınıń satıw bahası;
- B) Bir-birlik ónim islep shıǵarıw ushın sarplangan qarjisı;
- D) Kótere sawda firmasın satıw bahası;
- E) Tovardıń bazar bahası.

6. Firmada neler kóbirek basqarıwdı talap qıladı?

- A) Miynet jamiyeti quramı; B) Finanslıq qárejetler;
- D) Shiyki zat resursları; E) Joqarıdaǵılardıń barlıǵı.

7. Qaysı juwaptıń tek gána islep shıǵarıw quralları keltirilgen?

- A) Kómir, úskene, imarat, televizor;
- B) Júk mashiyyna áspap-úskene, imarat;
- D) Mebel, kómir, elektr energiy;
- E) Benzin, dárya suwı, dala háwlisi.

- 8. Qaysı juwapta paydanı esaplaw formulası durıs kórsetilgen?**
- A) $P_r = TR - TC$;   B) $P_r = TR + TC$;
D) $P_r = TR : TC$;   E) $P_r = TR \times TC$.
- 9. Tovar islep shıǵarıwshı kárxana tárepinen satılıw narxi qalay ataladı?**
- A) Kótere satılıw bahası;   B) Usaqlap satılıw bahası;
D) Islep shıǵarıwshı bahası;   E) Qatań bahası.
- 10. Bazar usınıs ete almaytuǵın mámlekет tárepinen jetkerip beretuǵın hám mámlekет hám xalıq tárepinen birgelikte jámiyetlik tiykarda tutınılatuǵın tovar hám xızmetler ... dep ataladı.**
- A) Materiallıq baylıqlar;   B) tutınıw tovarları;
D) sociyallıq tovarlar;   E) biypul ónimler.
- 11. Mámlekettiń ekonomikalıq wazıypalarǵa neler kiredi?**
- A) Mámlekettiń sociyallıq tiykarın saqlaw;
B) Básekini qollap-quwatlaw hám ekonomikanı turaqlastırıw;
D) Dáramat hám baylıqtı bólístiriw hám qosımsha sırtqı tásirlerdi tártipke salıw;
E) Joqarıdaǵılardıń barlığı.
- 12. Mámlekет byudjeti ...**
- A) Jetispewshilik bolıwı mumkun;
B) Tek rawajlangan mámlekетleri jetispewshilik bolmaydı;
D) Tek jarlı mámlekетleri jetispewshilik boladı;
E) Jetispewshilik qosımsha salıqlar esabınan qaplanadı.
- 13. Tómendegilerdiń qaysı biri mámlekettiń bazar jarlılığı aqibetleriniń aldıń alıw wazıypasına kirmeydi?**
- A) Bazardıń monopoliyaǵa qarsı gúresiwi;
B) Tovarlar xızmettin jaratıw;
D) Dáramat hám mulkti salıqqa tartıw;
E) Qosımsha sırtqı tásirlerdi tártipke salıw hám qadaǵalaw.
- 14. Mámlekettiń dáramat hám baylıqtı bólístiriw wazıypası qaysı ilajlar arqalı ámelge asırıldı?**
- A) Kem támiylengen shańaraqlardı sotciallıq qorǵaw;
B) Kóp dáramatlı puqaralardıń dáramatlarından salıq óndiriw;
D) Studentlerge stipendiya beriw;
E) Joqarıdaǵılardıń barlığı.
- 15. Eger 1000000 sum pul 24% jıllıq procent stavkası menen qoyılǵan bolsa yarım jıldan son qansha boladı?**

- A) 120000 sum;
D) 12400000 sum;

- B) 1120000 sum;
E) 880000 sum.

16. Fizikalıq shaxslardıń jámi jılıq dáramatı ... esaplanadı.

- A) mámleket tárepinen fizikalıq shaxslarǵa tólenetuǵın tólew;
B) dáramat salıǵı obyekti;
D) salıq jenilligine iye dáramat;
E) is haqı.

17. Mal-múlk salıǵı ...

- A) fizikalıq hám yuridikalıq shaxslardan óndiriledi;
B) tek fizikalıq shaxslardan óndiriledi;
D) tek ǵana yuridikalıq shaxslardan óndiriledi;
E) tuwrı juwap joq.

18. Mulk huqıqı, iyelik qılıw huqıqı paydalanyw huqıqı yamasa ijara huqıqı tiykarında jer ushastkalarına iye bolgan ... jer salǵınıń tólewshileri bolıp esaplanadı.

- A) fizikalıq shaxslar;   B) fizikalıq hám yuridikalıq shaxslar;
D) yuridikalıq shaxslar;   E) mámleket shólkem kárstanaları.

19. Akcız salıǵı hám qosılǵan qun salıǵı ...

- A) fizikalıq shaxslardań óndirilidi;
B) túrli salıqlar túrine kiredi;
D) aylanba salıqlar turine kiredi;
E) jergilikli salıqlar turine kiredi.

20. Mámleket aymaǵında islep shıgarılǵan tolıq kórinistegi tovar hám xızmetlerdiń bazar bahasındaǵı uluwma qunı ... dep ataladı.

- A) jalpı milliy ónim;   B) sap ishki ónim;
D) milliy dáramat;   E) jalpı ishki ónim.

21. Ekonomikalıq kórsetkishtiń real qunı — ...

- A) bul onıń jaňa bahada esaplangan qunı;
B) bul onıń tiykar qılıp alıngan jıldagıǵa salıstırǵanda esaplangan qunı;
D) bul onıń bazar nırqlarındaǵı qunı;
E) bul onıń mámleket nırqlarda esaplangan qunı.

22. Mámlekettegi ortasha bahası barqulla asıp bariwı ... dep ataladı.

- A) deflaciya;   B) pul jetispewshılıǵı;
D) giperinflaciya;   E) inflaciya.

S32 Sariqov Ergashvoy Sotvoldiyevich.

Ekonomikalıq bilim tiykarları: ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 9-klass ushın sabaqlıq/E.S.Sariqov, B.Q.Xaydarov. — T.:2019. — 160 b.

ISBN 978-9943-5875-0-2

UO'K 37.015.6(075)
BBK 65.01ya7
S-32

Ergashvoy Sotvoldiyevich Sariqov,
Bahodir Qayumovich Xaydarov

EKONOMIKALÍQ BILIM TIYKARLARI

9-klass ushın sabaqlıq
Tórtinshi basılım
(*Qaraqalpaq tilinde*)

"Huqiq hám Jámiyet" baspasi, 2019,
Tashkent sh, Jumamasjid kóshesi 6-úy.

Original-maket "Huqiq hám Jámiyet" baspasi tárepinen tayarlandi.

Redaktor	Sh. Dadasheva
Texnik redaktor	N. Ochilova
Bas dizayner	"H&J" jamoasi
Onerator	D. Iskandarbekov

Litsenziya AI №022, 27.10.2018 yil.

Basıwǵa ruqsat etildi waqtı 20.08.2019 j. Kólemi 70×90¹/₁₆. «Tayms» garniturası.
Kegli 11. Ofset usılında basıldı. Shartlı baspa tabaǵı 11,7. Esap baspa tabaǵı 10,94.
Nusqası 11 915. 19-24 sanlı buyırtpa.

Sharnoma 21/01

"Huquq va Jamiyat" nashriyoti matbaa bo'limida tayyorlandı.
Toshkent, Yunusobod 6, Jumamasjid ko'chasi.
Guvochnoma №10-2750, 13.06.2017 yil

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetiwshı keste

T/r	Oqıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıngandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl-ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırlıdı.

Taza	Sabaqlıqtı birinshi ret paydalaniwığa berilgендеги jaǵdayı.
Jaqsı	Muqaba pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırıralı	Muqaba jelngen, biraz sızılıp, shetleri qaytılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalaniwshı tárepinen qannatlanarlı qálpine keltirilgen. Alıngan betleri qayta islengen, ayrım betleri sızılǵan.
Qanaatlandırırsız	Muqabaǵa sızılǵan, jıltılǵan, tiykargı bóliminen ajıralǵan yamasa pútinley joq, qanaatlandırırsız islengen. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslaŋan. Sabaqlıqtı qayta tiklewge bolmaydi.